יוסף בורג

פרקים מאוטוביוגרפיה

יוסף בורג

פרקים מאוטוביוגרפיה

יוסף בורג

פרקים מאוטוביוגרפיה

ראיין וכתב מאיר חובב

הוצאת יד שפירא
מפעל ההנצחה של השר ח"מ שפירא ז"ל
בשיתוף עם המרכז העולמי של המזרחי והפועל המזרחי
ירושלים, תשס"א

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

©
כל הזכויות שמורות
Printed in Israel, 2000
נדפס בדפוס "גרפית" בע"מ ירושלים

תוכן הספר

משה מושקוביץ: עם הספר	7
פרק ראשון: בית אבא	9
פרק שני: ילדות ונעורים	15
פרק שלישי: לבית המדרש לרבנים בברלין	28
פרק רביעי: הליכות יום יום בסמינר	38
פרק חמישי: אוניברסיטה	45
פרק שישי: חזרה לברלין ופעילות תנועתית	64
פרק שביעי: ליל הבדולח	80
פרק שמיני: בז'נבה	94
פרק תשיעי: בארץ ישראל	106
פרק עשירי: לאירופה	128
פרק אחד־עשר: סגן יושב ראש הכנסת הראשונה	145
פרק שנים־עשר: בממשלה	169
פרק שלושה־עשר: שילומים מגרמניה	179
פרק ארבעה־עשר: שר הדואר	193
פרק חמישה־עשר: מיהו יהודי	213
נספח: דוד בן גוריון	232
לוח השמות	245

עם הספר

עם פרישתו מן הממשלה הצענו לד"ר יוסף בורג ז"ל שיתפנה לכתוב את זכרונותיו. ד"ר בורג נענה לנו בחיוב. לאחר שיחות מרובות נתברר לנו שהדרך הנאותה להקל עליו את המלאכה היא בהקלטת הדברים תוך עימות עם מראיין־מנחה. חברנו מאיר חובב קיבל עליו את המלאכה. נצטבר חומר רב, שממנו הכין מאיר חובב טיוטא של כתב יד, שד"ר בורג עבר עליה ואישר אותה. אלא שעניינים נוספים רבים הצריכו בדיקה בפרוטוקולים ובארכיונים. ד"ר בורג התמיד בפעילותו בארץ ובעולם כמעט עד סוף ימיו, ולפיכך נותרו כמה פרקים חשובים בלתי מסופרים.

לפני כשלוש שנים הצענו לו להוציא את החלק הראשון של ספרו, שהיה גמור פחות או יותר, ולעבוד במקביל על החלק הנוסף. הוא נטה לקבל את ההצעה, ומטעמים שונים לא יצא הדבר לפועל. עתה החליטו הנהלת "יד שפירא" והמרכז העולמי של המזרחי והפועל המזרחי להוציא לאור את החלק הזה של האוטוביוגרפיה כתום שנה לפטירתו. לדעתנו, גם במתכונתו זאת יש ערך לספר, המתאר תקופה שלמה של עשייה ציונית בגרמניה ובאירופה שלאחר המלחמה, וראשית שנות המדינה. ציבור הקוראים והיסטוריונים חוקרי תולדות ישראל בדורנו ימצאו ודאי עניין בספר זה.

תודתנו נתונה לכל אלה ששיתפו עמנו פעולה, ובייחוד למרכז העולמי של המזרחי והפועל המזרחי.

תודה מיוחדת למר מאיר חובב על כל מלאכת הספר.

י"ב תשרי תשס"א

משה מושקוביץ
יו"ר יד שפירא

פרק ראשון: בית אבא

בבואי להעלות על ספר את פרשת חיי, יש בידי לאשש את דברי המשורר כי האדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו. בית אבא שימש לי מודל למה שקראתי לימים "שירות העם". ושנות הילדות והלימוד – תחילה בדרזדן – שבה ראיתי אור עולם – ולאחר מכאן בברלין ובלייפציג, הן שעיצבו אופקי ראייתי.

נולדתי בט' שבט תרס"ט, 31 בינואר 1909, בשש וחצי בבוקר. כך רשם אבא, כמנהגם של יהודים, בחומש שלו עם פירוש נחל קדומים של הרב החיד"א: תעודת לידה זו מצויה בידי עד היום, שכן חומש זה הוא מן הכרכים המועטים מספרייתו של אבא, שהצלחתי להעביר לארץ ישראל בידי מכרים ידידים.

אבא נולד בשנת 1880 בלאחובצה על יד בוהורוצ'אני, עיירה הסמוכה לסטניסלב, שהיתה עיר גדולה בגליציה המזרחית. אז היתה חלק מאוסטריה, לימים פולין וכיום אוקראינה. בוהורוצ'אני נודעה ברבה המפורסם הרב פייבל שרייאר, רב גדול בתורה. למד אצל הרב אברהם דוד ואהרמן, רבה של בוצ'אץ', הצטרף לתנועה הציונית והספיק להשתתף בוועידה ציונית בגליציה בשנת 1897. כתב תוכנית ציונית חקלאית וכדומה. "גדולי הקדש" על "דעת קדושים" על ספרו של רבו דעת קדושים מבוצ'אץ'. היתה לנו קרבת משפחה לרב שרייאר. לפי מסורת שהתהלכה במשפחה התייחסה משפחתנו מצד אבא ל"תוספות יום טוב", הרב יום טוב ליפמן הלר, ומצד אמא לשל"ה הקדוש. הורי דיברו בינם לבין עצמם אידיש, אתנו גרמנית וסודות ביניהם באוקראינית. בבוהורוצ'אני היה ככל הנראה גם בית ספר של הברון הירש, אותו ברון הירש שיסד את הייק"א ויישב יהודים בארגנטינה. הוא גם הקים

בגליציה המזרחית בתי ספר להפצת התרבות וההשכלה. ערכו ערבי תרבות וגם לימדו עברית. אבל הלשון הזרה, שבה דיברו בעיקר, היתה גרמנית, בניגוד למערב גליציה, שם שלטה התרבות הפולנית. הגויים שם היו פולנים משכילים יותר. היו אמונים על הספרות הפולנית ועל ספריהם של מיצקייביץ', סלובצקי, סינקביץ, יצירות גדולות וחשובות. אותם היהודים שנטו להשכלה היו נתונים להשפעתה של התרבות הפולנית. הגויים במזרח גליציה היו אוקראינים, חסרי כל תרבות. היהודים שם היו מבוייתים בעיקר על וינה. ה"נויה פרייה פרסה", שזכור לנו בעיקר משום שבו כתב הרצל, ועוד עיתונים כיוצא בזה. אבא דיבר יפה גרמנית. כתב בכתב יד נהדר. לימים כשגוייס ב־1899 לצבא האוסטרי, הוא הוצב בפשמישל, שהיתה עיר מבצר גדולה, ובזכות כתב ידו מילא תפקיד בספרייתה שהיתה מורכבת כל כולה מספרים בגרמנית.

אבא הגיע לדרזדן בשנת 1902 בהיותו רווק. כאמור, שלט היטב בגרמנית בכתב ובדיבור. את אמא הכיר כמובן במקום הולדתו. והם התכתבו ביניהם. באותה תקופה אמרו שנושא המכתבים בעיירה יודע על כל השידוכים העומדים לצאת לפועל ועל אותם שעלו על שרטון. מיאר דער בריעפ־טרעגער – מאיר נושא המכתבים – מתוך תחושת אחריות לא היה מוסר שום מכתב קודם שהוא קרא אותו.

הורי נישאו בבוהמיה האוסטרית. הם עשו זאת כדי לעקוף את החוק שבסכסוניה, שלא הכיר בנישואים דתיים שנערכו אצל הרב. יהודים היו נישאים כדת משה וישראל על ידי הרב. אם לא דאגו לערוך טכס אזרחי ולהירשם בעיריה היו צפויים לכך שילדיהם שהביאו לעולם ייחשבו כילדים שמחוץ לנישואין. לשם אילוסטרציה. אחרי מלחמת העולם הראשונה הגיע לדרזדן דודי מיכאל שטוקהמר עם אשתו. באותם ימים היה כל אדם בגרמניה צריך להיות רשום בתחנת המשטרה של רובע המגורים שלו. נשלחתי לתחנת המשטרה עם הדרכון שלו, תעודת לידה ושאר ניירות כדי לרשום אותו, ואני אז נער כבן שלוש עשרה. הפקיד שקיבל את הניירות היה שוטר

בלבוש אזרחי. הסתכל בניירות ואמר לי: "דודך הוא בן בלתי חוקי". אמרתי לו אנוכי: "זה לא יתכן! סבא שלי הוא איש דתי מאוד, לא יתכן שיעמיד ילד מחוץ לנישואין". והוא: "כאן כתוב!" חזרתי הביתה ואמרתי לאמא "במשטרה אומרים שהדוד הוא ילד בלתי חוקי". אמא אמרה לי, "טיפשוני, כלום אינך יודע שהם התחתנו לפני למעלה מארבעים שנה אצל הרב בעיירה, דבר שהשלטונות לא הכירו בו?"

אבא היה בתחילה סוחר יין בקמעונאות. כשהאירה לו ההצלחה פנים נעשה סוחר יין בסיטונות. הורי גרו תחילה בדירה קטנה ברובע עני. כשאמא היתה רוצה לתאר את העוני שלהם היתה אומרת שלא היה כסף אפילו לווילונות. התקדמו לדירה בת ארבעה חדרים ולסוף חיינו בדירה מרווחת בת אחד עשר חדרים, דבר שאיפשר לי בבוא יום למצוא לעצמי פינה לערוך ניסויים בחימיה, שצחנתם היתה גדולה. אבל מעבר לכך אומר דבר לכבודו של אבא ז"ל. הוא היה יהודי מן הסוג שאני מכנה אותו היום "העסקן היהודי האלמוני". וכשם שמעמידים אנדרטאות לחייל האלמוני כך הייתי מקים אנדרטאות לאותם יהודים פשוטי־עם, שלכל מקום חדש שהגיעו אליו נשאו על גבם את מורשת היהדות ודאגו לייסד מוסדות דת וחינוך, אשר יהודי שומר מצוות לא היה יכול בלעדיהם.

קודם לכל היה צריך מניין, כלומר עוד תשעה יהודים מבוגרים כדי לקיים תפילה בציבור. סיפר לי וולף קלבין, שבשעתו היה היהודי העשיר ביותר בבראזיל או בדרום אמריקה, כי בשנות התשעים של המאה הקודמת חיכו בסאן־פאולו שהוא יהיה בר מצוה, כדי שביום הכיפורים יוכלו להתפלל במניין. הקהילה בדרזדן כשהגיע אליה אברהם בורג היתה מאוד ליבראלית. השמועה מספרת שראשי הקהל רצו להעביר את יום השבת ליום ראשון. קיימו קהילה רפורמית. לפי מיטב ידיעתי היתה קיימת בגרמניה עוד קהילה רפורמית אחת בלבד, בברלין. פרץ נפתלי, עסקן מפא"י ושר בממשלת ישראל, העיד על עצמו בפני שאת טכס הבר מצוה שלו חגגו באותו בית כנסת בציגל שטראסה בברלין. בדרזדן עצר רב

הקהילה פרופסור יעקב וינטר את ראשי הקהל מלעשות צעד כזה. היום אני חושב שהיתה בדרזדן לא רק השפעת הרפורמה אלא גם קצת השפעה של הפרנקיסטים.

בתקופה שאני נולדתי כבר היה מותר לקבור יהודים בדרזדן. אבל עד מחצית המאה הי"ט בקירוב היו צריכים להעביר את הנפטרים בדרזדן לבית קברות באוסטריה, כלומר בוהמיה־צ'כיה של היום. אך ככל הנראה היו גם קשרים בין פראג לבין דרזדן. ואמר לי גרשום שלום שנצטבר אצלו חומר רב על מה שהוא קרא החוג של דרזדן, ולדעתו גם בן אחד של רבי יהונתן אייבשיץ היה ביניהם. אלא שהודה לי כי איננו עומד על קרקע מוצקה בעניין זה. בין כך ובין כך זו היתה קהילה של יהודים־גרמנים, שעתה הוצפה בהרבה יהודים מן המזרח, שבכינוי לא מחמיא נקראו "אוסט־יודן". בעיקר הגיעו יהודים מגליציה, בזכות הדרכון האוסטרי שלהם. היהודים הגרמנים החלו לחשוש שהחדשים מקרוב באו ישתלטו על הקהילה ועל אוצרותיה. באמצעות שיטת בחירות מפלה הם הצליחו לשמור על ההגמוניה שלהם בקהילה. הם הנהיגו שיטת בחירות של קוריות. דהיינו, לילידי גרמניה קבעו, נניח, שחמש מאות בתי אב יבחרו עשרה נציגים לועד הקהילה בעוד אלף בתי אב של "האוסט יודן" יבחרו חמישה. היו שתי קוריות אחת עם מיעוט האנשים ורוב הנציגים, והאחרת הם מיעוט נציגים ורוב האנשים.

היתה סינגוגה יפה, אבל שם ניגנו בעוגב בתפילה בשבת. על העוגב ניגן יהודי מצ'כיה. במקהלה היו בעיקר זמרות לא יהודיות. הסינגוגה נבנתה בסביבות שנת 1850. בנה אותה אדריכל נודע, גוטפריד סמפר. הוא שבנה את בניין האופרה המפואר של דרזדן. במתכוון אני מדגיש את שם האדריכל. כידוע נהרסה דרזדן כמעט כליל במלחמת העולם השנייה. הגרמנים – אז עדיין מזרח גרמניה – בנו את העיר ושיחזרו בניינים, לבנה אחרי לבנה, אריח על גבי אריח של בניין האופרה. האקונומיסט בלונדון הקדיש לכך מאמר ראשי והתייחס לשיחזור הזה. כותרת המאמר בלטינית היתה

מעניינת: "סמפר IDEM". זה פתגם רומאי שאומר "סמפר" משמעו לעולם, ו"אידם" – אותו דבר. כלומר אותה אופרה שבנה סמפר לפני מאה וחמישים שנה הריהי שוב אותה אופרה. כתבתי להם מכתב, שאני חושש שלא פירסמו אותו, בכל אופן אני לא ראיתי ולא שמעתי. במכתבי כתבתי להם שראוי היה שבאקונומיסט גם יזכירו את הסינגוגה בדרזדן, שגם אותה בנה סמפר, והיא נשרפה כליל בליל הבדולח, ומזכיר הקהילה אז לאו שורנשטיין, הוכרח לרקוד מסביב למדורה הזאת כשספר תורה בידיו. זה היה הקץ של אותה סינגוגה. היום יש שם מצבה קטנטונת שאומרת: "כאן היתה סינגוגה". אפילו אנדרטה של ממש לא הציבו. אגב, אותו לאו שורנשטיין היה המדריך הראשון שלי בתנועת הנוער, מקבילה ל"בני עקיבא" שבארץ. אביו היה הרב ד"ר שורנשטיין שהיה רב ראשי בקופנהגן ואחר כך עלה ארצה וייסד את גן החיות בתל אביב.

הקהילה הוותיקה בדרזדן היתה ממוסדת. בסכסוניה לא התיר החוק הקמת קהילות נפרדות כדוגמת זו של רבי שמשון רפאל הירש בפראנקפורט. כך היתה קהילת לייפציג הגדולה, על חמישה עשר אלף יהודיה, קהילה אחידה, כך דרזדן על חמשת אלפים היהודים שבה. הוא הדין בקמניץ, פלאון, צביקאו – קהילות קטנטנות, רובן מורכבות מאוסט יודן. המס היה אחוז מסוים של מס הכנסה. ניתן היה להיפטר הימנו רק אם האדם היה מצהיר שהוא דיסידנט, כלומר בן בלי דת. בקהילות אלה היו חייבים האורתודוכסים משכבר והאוסט יודן שהגיעו מאוחר יותר למצוא דרך לארגן חיים יהודיים משלהם. הדבר גם חייב קרבן כספי, לפי שלרוב לא היתה הקהילה נדיבה עד כדי תמיכה בבתי כנסיות ובתלמודי תורה ובהקמת מקוואות. כל אלה באו מכיסם של הנזקקים לדבר, בתוספת למס הסינגוגה ששילמו. והיהודים העניים שהתלבטו עם הגיעם למחוזות חיים חדשים בבעיות פרנסה, מצאו בקושי, אך תמיד, את הכספים הדרושים להקמת מוסדות דת שלהם נזקקו. אולם את החיים האורתודוכסיים היו צריכים

לארגן מן היסוד. לשם כך חייבים היו להתארגן, וכאן תופש מקום בראש אבי המנוח, וכאן גם טמונים אולי אותם גרעיני העסקנות הפוליטית שדבקו בי בירושה מן הבית. האוכלוסיה היהודית בשנת עלייתו לשלטון של אותו רשע – 1933 – מנתה כששת אלפים בקירוב. בשנות ילדותי היו פחות מחמשת אלפים. חלק גדול מהם היו יהודים גרמנים שכמעט לא הכרתי אותם. אבא היה פעיל באירגון חיים יהודיים אורתודוכסיים, בקהילה, שכאמור היתה במסגרת הקהילה הקיימת.

בסעודת מצוה בברית מילה שלי אכלו בפעם הראשונה מן השחיטה של השוחט שאבי הביא אותו לדרזדן. השוחט שהיה עד אז בדרזדן התפלל בסינגוגה עם העוגב. יהודים יראים לא התלהבו משחיטתו. איטליז כשר מיוחד לא היה ניתן להקים, שכן ציבור הצרכנים לא היה בו כדי לפרנס קצב. העמידו איפוא, באיטליז הטרף ארון קרח מיוחד לבשר הכשר וסמכו על בעל האיטליז שלא יערב בין הבשר הכשר והלא כשר וכן בסכינים. דבר מעין זה היה קיים בכמה קהילות קטנות בגרמניה. אחרי המלחמה נפתח איטליז כשר והיה זמן שהיו שני איטליזים כשרים.

אבי טיפל בהקמת מקווה כשר. עד להקמתו היתה אמא נוסעת לשם טבילה ללייפציג הסמוכה, מרחק של מאה ושמונה עשר קילומטרים ברכבת, מן הסתם במחלקה הזולה ביותר. בידי מכתב של הרב ד"ר אפרים קרליבך, רבה של לייפציג, אביו של העיתונאי המנוח עזריאל קרליבך, המאשר לאבי שהמקווה שהראה לו הוא מאה אחוז כהלכה. נוסדו שניים שלושה שטיבלך, בתי כנסת קטנים.

פרק שני: ילדות ונעורים

עתה התמסר אבא לייסד תלמוד תורה, כדי שיהיה לי מקום לרכוש בו תורה. בבית הספר היה לנו "רליגיונס אונטרישט" – לימודי הדת – שהיה חסר ערך לחלוטין. בהיותי כבן שש הביאו אותי אל הרב, פרופסור יעקב וינטר, לרשום אותי לשיעורי הדת. כבר ידעתי אז אותיות האלף בית בעברית ובלועזית, והוא בחן אותי. הוציא לילד בן השש גמרא גדולה, אני זוכר שהיתה מדפוס ז'יטומיר, וידעתי לקרוא בה. וינטר ישב בחדר ששני קירותיו הגדולים מכוסים באיצטבאות מלאות ספרים. ואני חושב שהוא אשם שבחרתי קוריקולום של רב. עד היום אני חושב כך. הרב וינטר היה חוקר המדרשים. תירגם מדרשים לגרמנית והוציא אנתולוגיה של ספרות רבנית בת שלושה כרכים.

התלמוד תורה הוקם. אך מניין לוקחים מורים? כאמור, היו מורים יהודים ילידי גרמניה, שלימדו דת בבית הספר. היה זה לימוד חובה חסר ערך. לא היתה משמעת ולא למדנו מאומה. אבא מצא מורה אחד, רווק זקן, משכיל, שכתב עוד ב"הצפירה" וב"המליץ". אצלו רכשתי יסודות הדקדוק וחומש. ב־1920 הביא אבא מורה מפראנקפורט. אצלו למדתי הרבה חומש עם רש"י והרבה גמרא.

אבא היה במשך שנים יושב ראש התלמוד תורה. כן עמד בראש המניין שהוא יסד, "אהבת רעים", ואשר אנחנו התפללנו בו שנים רבות. לפני האסיפה הכללית, שנתקיימה כרגיל לפני החגים, כדי לבקש תרומה לתלמוד תורה שלחו מכתבים, ואני כתבתי את הכתובות. לכן ידעתי אז ועד שנות זקנה ושיבה כתובותיהם של מאות רבות של יהודי דרזדן. החוש הזה לדעת כתובת ומספר בית סיגלתי ככל הנראה אז.

בראשית שנות העשרים יסד אבא את המזרחי ומאוחר יותר את צעירי מזרחי. הוא היה ציוני. הגדיר עצמו כאיש "המזרחי". עדיין שמור אצלי אישור הדואר שהוא שלח מדרזדן כך וכך מארקים ל"מזרחי" בברלין בשביל השקל. חשבון הבנק היה של הצייר הנודע הרמן שטרוק, שעלה ארצה בשנת 1923, השתקע בחיפה ונפטר שם בשנת 1944. גם כאן, הצורך שהוא ראה במסגרת חברתית־דתית בשבילי הוא שדירבן אותו להקים תנועת נוער ציונית־דתית. קודם הייתי כמו רוב הצעירים בני דורי חבר בארגון בלאו־וייס (תכלת לבן). זו היתה תנועת נוער יהודית ציונית שנוסדה בשנת 1912 בגרמניה בדומה ל"וואנדער פוגל" (ציפורי־נוד) הגרמנית. בבלאו־וייס חברו יחד אלפים צעירים מישראל, דתיים ולא דתיים כאחד. יצאנו לטיולים בימי ראשון. והנה פעם אחת החליטו לעשות קומונה של סנדוויצ'ים בטיול. ולפתע נתברר שחלק מן הסנדוויצ'ים אינם כשרים. היינו כמה חברים שלא רצינו בקומונה הזאת. אבא הבין שגם מבחינה רעיונית וגם מבחינה מעשית עדיפה תנועת נוער ציונית דתית, כדי שתהיה סביבה מתאימה לחבריה. הדבר הראשון שהחליטו עליו היה, שאני עודני צעיר מדי מכדי להתקבל כחבר. תוך חצי שנה תוקן החיסרון הזה מעצמו ונתקבלתי.

ביתנו היה בית ער עד מאוד לכל דבר יהודי. אבא היה איש המזרחי במוצהר. זיקתו לעניין הציוני נתעמעמה קימעא לאחר ביקור בארץ ישראל ופגישה עם הפן החילוני של מעשה ההתיישבות הציונית. בביתנו נמצאו לבד משני עיתונים יומיים לא יהודיים שיצאו לאור בדרזדן גם עיתון של המזרחי מברלין, כל עוד הוא היה קיים; היידישע פרסה, עיתון המזרחי; היידישע רונדשאו שבא מברלין וה"יזראליט" עיתון חרדי נפוץ ביותר שיצא לאור בפראנקפורט וה"המבורג יזראליטיש פאמיליינבלאט" שהגיע מהמבורג.

היינו קשורים מאוד לארץ ישראל. בשנת 1924 נסע אבא לביקור בארץ ישראל. נסע דרך סאלוניקי, נפגש שם עם יו"ר המזרחי, רקנטי. בירושלים נכנס גם לבקר את הרב א"י קוק

זצ"ל. נתן לרב גלויה עם תמונה של הכותל המערבי וביקש שירשום עליה משהו. והרב קוק כתב: "חיזקו ואימצו למען תורתנו וארצנו, אברהם יצחק הכהן קוק". את הכתובת כתב אבא בכתב ידו הנהדר, לכבוד מר יוסף בורג, פורזיצנדר דס צעירי מזרחי, דרזדן אלט־שטאט.

בשובו מן הארץ הביא אתו שניים שלושה תפוחי זהב Jaffa Oranges, בגודל שמעולם לא ראינו כמוהו. הוא הביא גם חוט אדום שבו הקיפו את קבר רחל. זהו חוט לסגולה שאני העזתי לשלול אותה וקיבלתי על כך סטירת לחי. הקשר לארץ ישראל לא היה איפוא ערטילאי. נסיעתו היתה אולי גם לשם בדיקת אפשרות לעלייה. דומני שקנה משהו בארץ, לא ידעתי מה ואצל מי. כל זה אבוד. כמו שרמזתי קודם הוא חזר צונן יותר ביחסו למפעל הציוני בשל החילוניות המיליטאנטית שמצא בארץ. החיים בקיבוצים החופשיים עירערו בו משהו. דיווח באסיפה פומבית על נסיעתו והתפטר מתפקידו כיושב ראש המזרחי. אני זוכר עדיין את הוויכוח שנתעורר אחר כך בציבור, שכן נכחו שם גם חברי "פועלי ציון" ואחרים. דבר זה לא שינה מאומה מחרדתו למתרחש בארץ בימי מאורעות תרפ"ט (1929). אני אז כבר סטודנט בברלין. עשיתי את החופשה בבית הורי בדרזדן. וכשפרצו המאורעות לא הביאו עיתוני דרזדן דבר על כך. מה שמתרחש בפלשתינה לא מעניין אף אחד בדרזדן. אבל העיתונים בברלין דיווחו בפירוט יתר על המתרחש. מדי ערב הלכנו אבא ואנוכי דרך הפראגר שטראסה לתחנת הרכבת. בשמונה בערב מגיעה רכבת האקספרס מברלין עם העיתונים. קנינו את כל העיתונים מברלין כדי להיות מעודכנים במה שמתרחש בפלשתינה.

זה היה אבא, היהודי האלמוני. בעל בית יהודי אלמוני שבמקום לשחק קלפים – היום היו אומרים גולף – עסק בענייני ציבור. וכמוהו היו יהודים בלייפציג הסמוכה או בסאן פאולו וסנטייגו הרחוקות. יהודים אלמונים אלה החזיקו את היהדות ואת העם היהודי לא פחות מרוטשילד ומהברון הירש. אבא הגיע למעמד כלכלי נאה, ונתבצר לו גם מעמד בקרב

הגויים. הוא היה, כאמור, סוחר יין בסיטונות. היה איפוא מעורב בין הבריות. היו לו גם קשרים טובים במשטרה. וכך הפך לכתובת לעזרה לאחיו ה"אוסט יודן". במה נתבטאה עזרה זו? קודם כל דבר האוסט יודה הזה ברח מן הצבא הפולני או מגיוס לצבא הפולני. הבריח את הגבול והגיע לדרזדן. הוא היה זקוק בדחיפות לפרנסה. אבא אף העסיק כמה אנשים כאלה במרתף היין שלנו. הוא גם פעל במשטרה לרשיון בעבורם, שיהיה מותר להם להישאר. בידי תעודה של המשטרה כי הסוחר אברהם בורג פעיל לעזור לאחיו ה"אוסט יידישע ברידער". אירע לי בשנת 1950 אני בקופקבנה בריו, ואני הולך עם המלווה שלי בדרכי לנסוע לצ'ילה בשביל המגבית היהודית המאוחדת. ופתאום מישהו מחזיק בי: "אתה יוזף בורג?" אני משיב בחיוב. אז הוא אומר לבנו שהלך אתו: "הנה, אבא שלו עזר לי שאקבל רשיון להישאר בדרזדן". נזכרתי בסיפור. פעם אחת הודיעו בטלפון כי המשטרה בפירנה, הסמוך לדרזדן בדרך לצ'כיה, עצרה כמה יהודים. שאלו אותם מי מכיר אותם והם מסרו את שמו של אבא "א' בורג מכיר אותנו". אז אבא אמר לאמא להכין כמה סנדוויצ'ים "זאל זיין כשר" ונסע לפירנה. נתן ערבות שהבריות הללו אינם שודדים או גנבים או מבריחים ושיחרר אותם. עתה עצר אותי האיש בריו ואמר: "זהו בורג, בנו של האיש ששיחרר אותנו".

עמנו חיו בדרזדן גם סבא וסבתא שטוקהמר שברחו מפני הרוסים לברלין, ואבא הביא אותם אלינו. הלא יהודים היו קוראים את סבא "לייזר פיסאטה" על שום פיאותיו הגדולות שעיטרו את זקנו. בתום מלחמת העולם הראשונה התפטר אוגוסט מלך סכסוניה ואמא התבטאה בגנותו, כאילו מתוך מעין שמחה לאיד. סבא אמר לה, באידיש כמובן, אין את יודעת מה משמעו של דבר להיות מלך ולהישאר לפתע בלא כס המלכות. שמעתי זאת, ואני ילד כבן תשע, ותפישתו זאת החדירה בי זרעונים ראשונים של מחשבת החסידות. תצלום שלו היה בידי. שנים הרבה אחר כך, כשצביה בתי ע"ה, ראתה את התמונה שאלה: מה, סבא היה תימני? והכל בגלל הפיאות

הארוכות. מיד הלכתי וקניתי מערכת בובות של יהודים בלבוש מסורתי, כדי שתכיר אותם. בירושלים לא הייתי נזקק לכך. בשנת 1919 לאחר שנטשו הגרמנים את אוקראינה התחוללו קרבות בין הצבא האדום והצבא הלבן בראשותו של דניקין. סמיון פטליורה עמד בראש הצבא האוקראיני. ולאחר שצבאו של פטליורה ניגף בידי הצבא האדום ערכו חייליו תוך שישה שבועות כשישים פוגרומים ביהודים, שבהם נרצחו הרבה יהודים. הנודע ביותר הוא הפוגרום בפרוסקורוב, שהיום נקראת חמליניצקי, ב־15.2.1919. פוגרום זה נערך כמבצע צבאי מדוקדק, ובו נרצחו כאלף וחמש מאות נפש. פטליורה ברח מרוסיה והגיע לבסוף ב־1924 לפאריס. הוא נרצח בידי השען היהודי שלום שוורצברד. למשפט זה היו הדים מרובים ובסופו זוכה שוורצברד ונקנס, כך נדמה לי, בפראנק אחד בעוון נשיאת אקדח שלא ברשיון.

פוגרום נערך גם בבוהורוצ'ני, עיירתם של הורי קודם נישואיהם. שמות הנרצחים נדפסו ביידישע רונדשאו, שהיה מגיע אלינו מברלין כל יום שישי. עד היום אני זוכר כיצד נתקבצו בביתנו הרבה יהודים ביום א' בבוקר, שבאו "לייזן צייטונג" – כלומר לקרוא עיתון. הכל ישבו דרוכים כשאיצ'ה שרייאר החל לקרוא בקול את השמות של הנרצחים. לפתע הוא הפסיק. אז סבי חטף את העיתון מידיו וראה כתוב בו כי "מכל שטוקהמר ואשתו ההרה נרצחו". כשראה זאת סבא התמוטט ונפל. איכשהו הספיק לחיות עוד כמה ימים ואיננו עוד. והנה יותר מאוחר נודע לנו כי אותו דוד הוכה קשות בידי הרוצחים, בנגייקה, זהו פרגול עם רצועות עור שבתוכן נתונים כדורים קטנים של עופרת. קיבל כתמים מן הפצעים ונפל. הרוצחים האוקראינים חשבו שהוא מת. בדרך זאת נתגלגלה הידיעה בעיירה שהוא מת, ומשם לעיתון. כך סבא מת והדוד נשאר בחיים. הגיע לבקתה של אוקראיני שהכיר אותו, כשהוא איבד לחלוטין את הזיכרון, ולא ידע לדבר כמעט. לאט לאט חזרו אליו הזכרון וכושר הדיבור. גם תורתו שלמד בחדר חזרה אליו. זה הדוד שהלכתי לרשום אותו במשטרה, ונאמר לי עליו

שהוא ילד בלתי חוקי. בא עם אשתו. סופו שהנאצים לקחו אותו ורצחוהו בשואה. הגורל היהודי!

משפחה

לאמא היו ארבע אחיות, כולן בדרזדן. לדודתי חיה קלרה אחות אמי היו שלושה בנים. לשניים מהם סידרתי צרטיפיקטים של עליית הנוער והיו בסקטור הדתי במקוה ישראל. אחד חי בשבי ציון, ואשתו שרה היתה אחראית למטבח הכשר בבית חוה. אחיו הגדול שהיה גם הוא בוגר עליית הנוער היה דייל באל־על. הוא היה במטוס אל על שהופל בבולגריה. אלמנתו נישאה מחדש בארצות הברית. בנם עורך דין.

דודה אחרת לינה שמה היו לה ארבעה בנים. אחד מהם היה משולם ורון, שהיה לימים קצין בבריגדה היהודית, ושגריר ישראל בבורמה ובשטוקהולם.

אחות נוספת פרידה נפטרה צעירה.

סבא נפטר בדרזדן. בית הקברות משומר היטב וכך גם מצבתו.

לימודים

על פי החוק חייב הייתי לבקר בבית הספר הכללי. הלימודים בו נתקיימו כמובן לפני הצהריים. לימודים יהודיים רכשתי בתלמוד תורה שאבא יסד. ונוסף גם מורה פרטי. למדתי גם לנגן בכינור. הייתי עסוק בלימודים כל שעות אחר הצהריים מארבע עד תשע. גם בלימודי העממי וגם בגימנסיה חייב הייתי לבקר בבית הספר בשבת אבל פטור הייתי מלכתוב. היתה תקופה שאני הייתי התלמיד היהודי היחיד שלא כתב בשבת. היו פעמים שהמורה היה מזמין אותי אליו הביתה ונתן לי אותה בחינה, לא אותן שאלות כמובן. מורה זה היה המורה הראשון בין המורים שהיה סוציאל דמוקראט. כולם היו ימניים, קצתם אולי נאצים, אבל לא הרגשתי זאת. מורה

זה לימד גיאוגרפיה וגרמנית. אביו היה טיפוס לעצמו. הוא לא הסכים למה שקרה לסכסוניה כשבשנת 1866 ניצח ביסמרק את סכסוניה, קיצץ את תחומי הממלכה והוציא ממנה מספר ערים. הוא גר בעיירה שהוצאה מתחומי סכסוניה והובאה תחת שלטונה של פרוסיה (בעיירה זו נולד גם האנס דיטריך גנשר). הוא לא תלה מעולם את הדגל הגרמני שחור לבן אדום, אלא את הדגל הסכסוני ירוק לבן.

תפילין

התקרבתי לגיל מצוות. אבא צריך היה לדאוג לי לתפילין. המקור לכל תשמישי הקדושה אצלנו היה או בלייפציג, שנחשבה לעיר די גדולה מנקודת מבט יהודית או ברלין שהיתה יותר גדולה. אולם אבי התקשר אל ה"פלשתינא צנטרלה" של אגודת ישראל בפראנקפורט ע"נ מיין, והזמין אצלם בעבורי תפילין שהם ייבאו מירושלים. כך זכיתי לתפילין מארץ הקודש והם הולכים אתי עד היום. בפראנקפורט לא נתנו דעתם על כך שהקשר בתפילין הוא כמנהג אשכנז. הנחתי אותן כנתינתן מן הפרושים שבירושלים. כך יוצא שאני מתפלל כנוסח ספרד ומניח תפילין כמנהג אשכנז. אולי יש בזה משום סמל, שאני מגלם בשעת תפילה את מנהגי העם כולו: מקדים הודו לברוך שאמר אבל מניח תפילין כמנהג אשכנז.

הייתי הנער הראשון שקרא את הפרשה כולה מספר התורה. היתה זו שבת שירה, פרשת בשלח תרפ"ב. לאחר התפילה נערך בבית קידוש. באו כעשרים בעלי בתים. נתכבדו בלעקך, דגים, קישקה וצ'ולנט, הכל לפי התפריט השבתי המקובל. דרשתי דרשה. קודם דיברתי כמה רגעים בגרמנית ואחר כך בעברית, בהברה אשכנזית, כמובן: "היום בעמדי על מפתן חיים חדשים אני מודה להורי וכו'".

בימות הקיץ היינו נוסעים למקומות נופש ומרפא. בקיץ תרפ"א, חצי שנה קודם הבר מצוה, היינו בקרלסבד. גם הרבי מצ'ורטקוב היה שם. הלכנו אליו לקבל ברכתו. אמא כתבה

קוויטעל, שילמה ככל ששילמה ונכנסנו. בין השאר שאל אותי הרבי אם אני כבר בר מצוה. אמרתי שבחורף הבא. שאל: מתי? השיבותי לו באחד עשר לפברואר 1922. אמר שאיננו מבין. חזרתי ואמרתי והוא עדיין: אינני מבין. אמרה לי אמא אמור.... ואז אמרתי פרשה בשלח. "זאת אני מבין", אמר הרבי. שם ידו על ראשי ואמר: "יברכך ה' וישמרך" וגו'.

שלוש ארבע שנים לאחר מכן. סבא, אבי אבא נטה למות. הוא גר בעיירה סמוך לסטאניסלב. נסענו כולנו אתו. אנו נשארנו בסטאניסלב והוא היה עם אביו עד פטירתו. בסטאניסלב היה אז הרבי ר' חיים מאטיניע בנו של ר' ברוך מוויז'ניץ. באנו אליו לקבל ברכתו. היה בעל הדרת פנים מרשימה. שאל אותי אם אני לומד גמרא. השיבותי בחיוב. שאל: באיזו לשון? השיבותי: בגרמנית. כלום אפשר ללמוד גמרא בגרמנית? שאל. "גיתה ואיינשטיין גם הם כתבו דבריהם בגרמנית", אמרתי אנוכי. תורה עם דרך ארץ!

היה בכיתה נער יהודי מבני המתבוללים גנץ שמו. היינו כבני ארבע עשרה חמש עשרה. היתה בחינה בגיאוגרפיה והוא לא ידע מאומה. המורה שאל אותו "מהי עיר הבירה של פלשתינה" אז הוא השיב לאחר מחשבה: "ירוזלם". הוסיף ושאל אותו: "באיזו יבשת הירוזלם הזאת?" והבחור השיב: אפריקה. מורה זה אמר לי כשסיימתי את הלימודים בגימנסיה: "בורג, בבגרות אני לא יכול לתת לך טוב מאוד בגרמנית. בתור יחיד אין זה יאה. אתן לך כמעט טוב מאוד".

הייתי גימנזיסט טוב פלוס. יש חבורה ספרותית – אני חבר בה. אהבתי לשחק כדור רגל, והייתי מגן שמאלי. נערכה הצגה וילהלם טל של שילר. אני נבחרתי להיות הבמאי. היו תחביבים אז בגיל הבר מצוה היה זה העיסוק בפרחים, שמגדירים אותם לפי כלי האבקה. פעלנו בשיטתו של קרל לינה, המלומד שפיתח את הסיסטמטיקה של הפרחים. כשהגעתי לגיל שש עשרה התחיל תחביב חדש. חשבתי שאהיה כימאי. קנו לי מעבדה, ערכה מיוחדת ארוזה בקרטון, בשביל ילדים יותר מבוגרים. יכולתי לעשות נסיונות בדירתנו המרווחת, לפי שכשעשיתי

נסיונות עם גופרית, הסרחון היה גדול. זה בתחום החיים בגימנסיה והקשר עם לא יהודים. אחר הצהריים היתה לי תוכנית גדושה משלי. הלכתי לשעתיים כל יום כמעט לתלמוד תורה, נוסף לכך קיבלתי שיעורים פרטיים אצל הרב ואצל המורה, שיעורים שאבא שילם בעבורם. עד שעשיתי בחינות בגרות, כבר ידעתי בגמרא מסכת נדרים עם הר"ן, מסכת ביצה ומסכת בבא מציעא. זה היה יסוד איתן לנער יהודי בגרמניה, ובהתחשב בכך שחלק הגון מזמני נתתי לגימנסיה. ואני חייב לומר שמגירסא דינקותא זאת נשאר לי הרבה ולכל החיים.

מבחינת התנסות אני רוצה להזכיר שתי אפיזודות. בחודש מארס 1928 גמרנו כל מיני בחינות בכתב. אחר כך נערכו בחינות בעל פה. היתה חובה להופיע בסמוקינג, טוקסידו. אני זוכר היטב את הבחינה האחרונה. היא היתה במתימטיקה. היה זה ביום שישי אחר הצהריים, ערב שבת. ביקשתי מן המורה שיקדים אותי במקצת כדי שאוכל לסיים לפני כניסת השבת. המבחן היה פומבי. נכחו בו גם המפקחים מטעם משרד החינוך ועוד אורחים. אני הייתי עצבני בגלל השבת המתקרבת. היה עלי לפתור משוואה די מסובכת ופתרתי אותה היטב ורק לקראת הסוף מעדתי, וכך כשהייתי צריך לכתוב שלוש בחזקת שתיים כתבתי על הלוח 6 במקום 9. והמורה אמר לי "בורג הסתכל עוד פעם במה שכתבת". הוא ידע שזו שגיאה שנבעה מעצבנות ולא מחוסר ידיעה כי שלוש בחזקת שתיים הם 9. הוא גם ידע שעצבנותי לא נבעה מאימת הציבור אלא מאימת השעה של הדלקת נר שבת. גמרתי בכי טוב. היה לי בכיסי כסף לתשלום בחשמלית וכך לבוש בטוקסידו רצתי היישר לחשמלית ונסעתי למניין לתפילת מנחה.

גם זכורים לי נושאי החיבור שניתנו לנו בבחינת הבגרות ואשר גם לו היתה השפעה על דרכי בעתיד. הנושאים שניתנו לנו היו שניים, והיה עלינו לכתוב על אחד מהם. הנושא הראשון היה: המקצוע שבחרתי כשירות לעם. והנושא האחר היה: למה שילר יותר מקובל בעם מאשר גיתה. התחלתי לכתוב על הנושא הראשון. תוך כדי כתיבה תפשתי את עצמי,

מה אני הולך לספר לאנשים אלה? שאני רוצה להיות רב בישראל, ועוד רב אורתודוכסי. זה היה לאחר כשעה שבה הקהיתי את עטי בהתמודדות עם האתגר של הנושא הזה. לסוף החלטתי שאין סיכוי לכך ועברתי לכתוב על הנושא השני על שילר. החיבור עלה יפה. אגב, שום ציון בתעודת הבגרות שלי לא היה פחות מטוב. ברישומי הגימנסיה כתבו שאני מתכונן ללמוד משפטים. זה לא היה שקר אבל לא מאה אחוז בטוח. רופא לא רציתי להיות כי אני אינני אוהב לראות דם. והחלטתי איפוא לנסות להתקבל בבית המדרש לרבנים בברלין. השפיעו עלי קודם לכל שאיפתי להרבות ידע בתורותיה של האומה, תורה שבכתב ותורה שבעל פה. כן נדחפתי לכך עקב פעילותי ב"צעירי מזרחי", והמכה בפטיש היה נושא החיבור הזה שהעמיד אותי סופית ובנחרצות על מה שהתרקם בלבי פנימה.

בשנות לימודי בגימנסיה בשנים 1927–1928 הייתי חבר ב"רייכ'ס באנר", זה היה אירגון של דמוקרטים וסוציאל דמוקרטים, נגד הנאצים והקומוניסטים. האירגון הזה גם אירגן הפגנות, ואיבטח נאומים. כשהיטלר עלה לשלטון בא אלי באופן מיוחד מרכז האיזור שלי ואמר לי: "בורג אל תפחד, אנחנו שרפנו את כל הכרטסת".

השפעה מכרעת על דרכי בחיים היתה לציונות ובמיוחד תנועת הנוער היהודית הדתית הלאומית "צעירי מזרחי". ביתנו כמו שסיפרתי היה בית ציוני. אבא היה יושב ראש המזרחי והזמין נואמים לדרזדן, שנאמו במסגרת המזרחי. זכור לי דרך משל הרב ורנר, שלימים היה רבה של נתניה. אחת ממימרותיו זכורה לי עד היום. את הפסוק בתהילים כד "מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו" דרש בדרך זו. "מי יעלה בהר ה'" אלה יהודים שעולים לארץ ישראל אבל "מי יקום" את הקיום בארץ ישראל מניין יקחו? הוא הביא את ד"ר אלכסנדר אדלר המזכיר הכללי של המזרחי להרצות אצלנו. את ד"ר חונונוביץ' ואחרים. גם לא הוקרנו רגלינו מאסיפות כלל ציוניות. כך שמעתי את ברל לוקר, את נחום

גולדמן שהיה אקטיביסט ציוני רדיקלי, את זאב ז'בוטינסקי, את שמואל זוכוביצקי־זקיף, מייסד המושבה מגדיאל.

בוועידה כלל ציונית של ציוני גרמניה שהתקיימה בדרזדן בשנת 1925 התארחו הנציגים של המזרחי וצעירי מזרחי בביתנו, שכאמור היתה לנו דירה גדולה מאוד. כאן הכרתי את בנו (בנימין) כהן, שלימים עלה ארצה ויסד את מפעל התרופות "איקפארם". את ד"ר אריך מיכאליס ואת ד"ר הפנר מהמבורג. בוועידה של התנועה בלייפציג בשנת 1927 הכרתי את איזי אייזנר, את המורה ישראל וורצברגר. כך שבהגיעי לברלין הכרתי חלק מן הנפשות הפועלות, ושמי הוזכר כמי שניתן לבנות עליו בבוא יום.

סניף צעירי מזרחי שלנו בדרזדן לא היה גדול. כעשרים־שלושים חברים וחברות בשנים הטובות שלו. אני בגיל ארבע עשרה ועלי להרצות במה שמכונה ערבי קן. מניין משיגים חומר? יותר מאוחר התפתחו מחלקות הדרכה שהיו שולחות חומר לסניפים של תנועות הנוער אבל בימי היה עליך להסתדר בכוחותיך שלך. מצאתי ספר "Fon Geto zu Geto" בתרגום גרמני. הספר מתאר קהילות יהודיות אקזוטיות. הספר הזה פירנס אותי כמה וכמה ערבים. הייתי בוחר קהילה אחת ומדבר עליה. חומר נוסף קיבלתי מה"פלשתינה קונדה", שממנו היה עלינו לספר על המתרחש בארץ ישראל. שאבנו חומר מן ה"יידישע רונדשאו", כך שהמעורבות בנעשה בעולם הציוני והיהודי היתה רבה. על ידי התנועה נוצרו קשרים אישיים ונפתחו אופקים משותפים. אני רוצה לציין כי צעירי מזרחי בדרזדן היה מיוסד על טהרת האוסט יודן. שום "יקה" לא היה חבר בו. בכלל הכרתי בדרזדן בסך הכל שתי משפחות שומרות שבת מבין הגרמנים. האחת של הסופר הידוע בגרמניה מאיר (מרכוס) להמן, מייסד ה"דר איזראליט" ומחברם של הרבה רומנים היסטוריים בעל אופי דתי חינוכי. הבן היה קרוב ל"אגודת ישראל". ניהלתי ויכוח פומבי אתו.

קומוניסטים יהודים בדרזדן

היו בדרזדן שלוש משפחות יהודיות שבניהן נעשו קומוניסטים. הן היו שלוש אחיות וצאצאיהן כולם הצטרפו לתנועה הקומוניסטית. הם קירבו אותי משום שחשבו שיוכלו להשפיע גם עלי. המבוגר שבהם היה ברונו גולדהמר, שאת אביו כינינו דוד, מבלי שהיו יחסי משפחה. ככל הנראה היה מאותה סביבה שממנה באו הורי. היה לו הראינוע של אותם ימים של הסרט האילם, והכנר בו היה יהודי. בראינוע היה גם פסנתר. ובדרך כלל ידענו מה הוא מנגן. לנו היתה רשות כניסה חופשית. ברונו זה היה הראשון שנעשה קומוניסט. לימים נשא תפקיד בממשלת מזרח גרמניה. דודתו אחות אמו נישאה לאיש בשם צימרינג, כתב ספר שירים, מאוחר יותר נשא גם בנם תפקיד בממשלה הקומוניסטית. השלישי היה דנקנר, בן גילי. לאביו היה שפם אדיר כמו לרס"ר, ואני זוכר אותו כשהוא עומד תמיד לפני חנות ה"אלטע זאכן" שלהם. דנקנר הבן נעשה גם הוא קומוניסט, והוא ישב עוד לפני 1939 במחנה ריכוז.

ב־1963 ואני שר הסעד הייתי עם רעייתי בדרכי לוועידת המזרחי בארצות הברית. החלטתי לנסות לנסוע עם חניית ביניים בפראג בירת צ'כוסלובקיה הקומוניסטית כדי להגיע לטרזינשטאט, מקום שבו נפטרה אמי. היה לנו שם שגריר והעניין סודר. אנחנו מגיעים לפראג והשגריר שלנו נשיא מקבל את פני. הוא מציג לפני את הנהג שיעמוד לרשותי ואומר לי בגרמנית כדי שהנהג ישמע: הוא איש אינטליגנטי מאוד, הוא גם יודע עברית. ובלשון אחר כאילו רמז לי: "שמור על מוצא פיך". אנו עומדים וממתינים לחתימת הדרכונים ואני רואה שם קבוצת אנשים ואחד מהם בולט בגובהו. ואני אומר לרבקה רעייתי: זה האנס דנקנר, ואני לא ראיתיו מסוף שנות העשרים. אני רוצה לדבר אתו. היא אומרת לי מה עולה על דעתך, שכחת היכן אתה? אך אני לא יכולתי לעצור בעד עצמי ובאופן אינסטנקטיבי ניגשתי ושאלתיו בגרמנית: כלום

אדוני מיסטר האנס דנקנר? כן, הוא מאנפף מתחת לאפו. אני יוסף בורג מדרזדן והוא נשאר אדיש, וכשאני מזכיר לו הוא מנענע באדישות או בהעמדת פנים כן, כן. לאביך היה שפם גדול כך. היתה לו חנות במקום זה וזה: כן. הכרת את בן דודי וינר: כן. והוא: מניין אתה? אני: מישראל. "אה, הוא אומר, משם למטה". "ומנין אתה בא הנה?" "היינו בהאלה חזרנו מבן בלה".

★

נסענו לטרזינשטאט. ראיתי שם את המכונה שבה שרפו את הגופות והפכון לאפר. גם מפעיל המכונה עדיין היה שם. היה אתנו גם ד"ר דוד לזר, העורך של המדור הספרותי במעריב, שנזדמן לשם. היינו רק ארבעה גברים ושתי נשים. קראתי פרק תהילים ואמרתי קדיש.

פרק שלישי: לבית המדרש לרבנים בברלין

החלטתי ללכת לבית המדרש לרבנים בברלין, שיסד אותו הרב ד"ר עזריאל הילדסהיימר (1820–1889). לימודים במוסד זה פותחים לפני המסיים אותו כמה אפשרויות: רבנות, הוראה במוסד גבוה סמינר למורים או סמינר לרבנים, אם אתה נוטה לאפיק של מחקר; אתה יכול להיות מורה אקדמאי לענייני דת, או רב בקהילה, אם מקבלים אותך. זה תלוי אם הדרשות שלך מוצאות חן בעיני הציבור. רציתי להתכונן לקראת קבלתי לסמינר. כתבתי איפוא לשם עוד קודם שסיימתי את בחינות הבגרות, וביקשתי לברר מהם תנאי הקבלה, מה צריך לדעת אדם שרוצה ללמוד שם. קיבלתי תשובה שצריך שתהיה למועמד תעודת בגרות ושהוא מסוגל ללמוד Ein mittel Schweres Blatt גמרא. כלומר דף גמרא שאיננו קשה עד מאוד אבל רק באופן בינוני. והנה אני יושב בדרזדן, למדתי אצל המורה הפרטי שלי ובתלמוד תורה כמה מסכתות שלמות וכמה פרקים בודדים. ידעתי תנ"ך לא רע, דקדוק עברי מצויין, אבל מה זה "מיטל שברה" לא ידעתי. אז כתבתי לד"ר יוסף וולגמוט, שהיה יושב ראש חבר המרצים וביקשתי את רשותו לבוא אליו ולהיבחן בחינה מקדימה, כדי לברר את סיכויי לעבור את הבחינה ב"מיטל שברה בלאט גמרא" ולהבין בכלל מה נדרש ממני. והיה אם אצליח אצלו אלך גם לבחינה הרשמית, אחרת לא. דרזדן היתה אמנם עיר בירתה של מדינת סכסוניה, אבל במובן היהודי זאת היתה פרובינציה, ודווקא פרובינציה שלא היתה מצויינת בסגולותיה של שמירת דת ישראל ובלימוד תורת ישראל. לא רציתי להיכשל בעניין שרציתי בו, אבל לא הייתי מומחה בו. אם כן מה זה "מיטל שברה"?

ד"ר וולגמוט השיב לי שאני יכול לבוא. באתי אליו והוא נתן לי דף שלדעתו הוא "מיטל שבר". היתה זו סוגיא בפרק שני במסכת פסחים דף כא עמוד ב, בעניין איסור אכילה ואיסור הנאה. סוגיה על פני דף שלם. איכשהו יצאתי מזה בשלום. הודות לכך הלכתי לאחר מכאן לבחינה הרשמית. נבחנתי בה על הבעיה של היזק ראיה אם שמו היזק. לאמור, האם נזק שנגרם על ידי כך שאדם רואה מה שנעשה ברשותו של חברו אם הוא נחשב לנזק או לא, ויש לדבר גם השלכות מעשיות אם ניתן לחייב את המזיק הזה לנקוט באמצעים כדי למנוע את ההיזק. עברתי את הבחינה.

דרכי אל ד"ר וולגמוט לבוחן הניסוי זכורה לי היטב. בברלין של אז – ושמא גם היום, נהגו למספר את הבתים לא כמו בכל הערים שהמספרים הזוגיים הם בצד אחד והבלתי זוגיים בצד שמנגד. שם היו המספרים עוקבים 1, 2, 3, 4, עד שאתה מגיע לסוף הרחוב, נניח 170, ואחר כך זה הולך בחזרה בצד שכנגד. הגעתי ברכבת. נסעתי בחשמלית עד רחוב ליניינשטראסה, לא הרחק מן הרובע היהודי המרכזי של גראנדיר שטראסה, זה כמו צווייטה בצירן בווינה, או מה שהיה לפנים וויטשפל בלונדון או האיסט סייד בניו יורק. הלכתי לביתו של ד"ר וולגמוט שהיה אם איני טועה במספר 147. אבל את ההליכה הזאת לא אשכח לעולם. היה זה יום חם יוצא מגדר הרגיל. ואני הולך והולך והולך. באותה תקופה לבשנו כותנות עם כפתורים מאחור ועליהם יכולת לתת צווארון צחור מעומלן היטב היטב. אני בתור גימנזיסט שמקפיד על הופעתו הבאתי עמי עוד צווארון להחלפה. ולפי שטעיתי במספור של הבתים והחום היה גדול, כבר החלפתי את הצווארון בצווארון נקי עוד קודם שהגעתי אל וולגמוט.

לאחר שעברתי את הבחינה שאל אותי:

"אתה מדרזדן? אבל דרזדן היא עיר די טריפה". אני אומר לו: "הורים שלי שומרים מצוות. אבי הוא מן העומדים בראש האירגון של בתי כנסת, מקווה, תלמוד תורה, מזרחי וצעירי מזרחי". שאל אותי "והוריך מניין?" השיבותי לו: "מגליציה

המזרחית". אז הוא אומר "שלעכט (גרוע)". אני שואל: "מדוע, מה כל כך רע בכך?" אז הוא אומר: "אסביר לך את הדבר. אותם שבאים מהונגריה אין זה משנה מה שהם חושבים או מה שהם עושים, בסופו של דבר הם נעשים רבנים. מה שאין כן הגליצאים. לפי נסיוני, אפילו בלי להתפקר, הם הולכים רובם למקצועות אחרים". אמרתי לו: "אלמלא הייתי רוצה להיות רב לא הייתי בא לכאן". עתה ביקש לראות את תעודת הבגרות שלי. הראיתי לו אותה וכל הציונים בה הם מטוב ומעלה. בגרמנית, בהיסטוריה ובפילוסופיה הציון גבוה יותר מאשר טוב. הוא הגיב ואמר: "זה מצויין". שאלתי מדוע? אמר לי "שאנו צריכים גם לדרשנים (פרדיגרס). ואם אתה מעולה בגרמנית ובד בבד גם בהיסטוריה ובפילוסופיה יש לך נתונים להיות מטיף". ואני אומר לו "אבל אני הרי רוצה להיות פוסק". הסביר לי שאין ניגוד בין השניים.

באשר לעניין זה של דרשנות היו לי תחילה קשיים, לפי שהמבטא שלי וההגייה היו כשל סכסונים, והיא מצחיקה את יתר הגרמנים. כשהגעתי לברלין בפתיחת שנת הלימודים התקשרתי כמובן אל חברי בצעירי מזרחי. אלכסנדר אדלר כבר הכשיר את הקרקע לקליטתי בתנועה. וידעו שעתיד להגיע מישהו מדרזדן שאפשר לבנות עליו. אבל כשנפגשנו והתחלנו לדבר הם צחקו, אפילו אהרן ברט. ד"ר יחיאל גדליה גומפרץ, שהיה רופא אף אוזן וגרון, אך עסק גם במחקרים פוניטיים היסטוריים והדפיס בשנת תש"ג ספר בשם "מבטאי שפתנו" היה משתמש לגבי באמירה שהמבטא של ההולנדים או הגרמנים השוייצרים מהווה מחלת גרון. לקח לי זמן להיגמל מן המבטא הסכסוני שלי.

לעניין זה אני מפליג קצת יותר מאוחר. בהיותי בן שבעים ושתיים ביקרתי בגרמניה בפעם הראשונה אצל האנס דיטריך גנשר, אז שר הפנים. נכנס באיחור של שלוש דקות. התנצל ואמר שהוא בא מישיבת הסיעה שלו, יש להם עתה האוסט פוליטיק וזה קשה עד מאוד. אמרתי לו כי יש לי הבנה לדבר, לפי שגם לי יש סיעה שלפעמים גורמת לי לאחר למשהו. מכל

מקום לך טוב אמרתי לו. והוא: אינך יודע מה פשר אוסט פוליטיק? אמרתי לו שאני יודע גם יודע ובכל זאת טוב לך. הוא אומר לי: הכיצד? אז אמרתי לו: לך יש אוסט פוליטיק לי יש קומפס פוליטיק גם אוסט גם וסט גם נורד גם זיד. לאחר שדיבר כמה מילים אמרתי לו: האם אני יכול לגלות אצלך מין הגייה ואקצנט סכסוני? השיב בחיוב. אני מסביבת האללה אן־דר־זאלה. אמרתי לו: אם כן אנחנו שכנים, כי אני מדרזדן, ואת האוניברסיטה סיימתי בלייפציג. אז הוא אמר שגם הוא סיים את האוניברסיטה בלייפציג. אלא שההבדל בינינו היה משמעותי, אני סיימתי עוד לפני המלחמה והוא אחרי המלחמה.

בבית המדרש לרבנים

את בית המדרש לרבנים בברלין יסד הרב עזריאל הילדסהיימר בשנת 1873. הילדסהיימר נולד בשנת 1820 בהאלברשטאט, למד בישיבת ר' יעקב אטלינגר באלטונה ובעיר זו גם סיים את לימודי התיכון. סיים את לימודיו האקאדמיים בברלין. למד פילוסופיה ולשונות שמיות. את עבודת הדוקטור שלו כתב על האופן הנכון שבו יש לפרש את המקרא – מחקרים בתרגום השבעים. ב־1851 נתמנה לרב באייזנשטאט שבהונגריה. כאן יסד ישיבה שבה לימדו גם לימודי חול, דבר שלא עבר בלי מחלוקות וסכסוכים פנימיים בקהילה היהודית. לסוף היתה ידו על העליונה והישיבה גם הוכרה על ידי הממשלה. ב־1866 נבחר לרבה של הקהילה האורתודוכסית בברלין "עדת ישראל". וכאן גם יסד, כאמור, את הסמינר שהשפעה רבה נודעה לו שנים הרבה וגם במחוזות רחוקים. עבודה מעניינת עשה ד"ר יצחק אייזנר לגבי השפעת בוגרי הסמינר על החינוך הדתי בארץ ישראל.

לרב עזריאל הילדסהיימר היתה גם מעורבות גדולה בענייני כלל ישראל ופעל הרבה למען היהודים שבארץ ישראל. הוא הוא שהקים בשנת 1860 את בתי מחסה בעיר העתיקה

בירושלים, כשנודע לו שהמיסיון האנגלי מתכוון להקים בעיר שבעים בתים ליהודים עניים. מהר מאוד גייס את האמצעים לבניית בתי מחסה לנזקקים ולעולי רגל. כך סיכל את תוכנית המיסיון. ב־1870 יסד בברלין חברה למען ישוב ארץ ישראל. תמך בפעולות של חובבי ציון אבל לא הצטרף לשום גוף משותף ליהודים חופשיים בדעות.

הרוח בסמינר היתה של סובלנות ושל פתיחות. בוויכוח בעד או נגד קהילות נפרדות לא התערב. הוא הכשיר רבנים לקהילות גדולות כמו לקהילות קטנות ונפרדות. בוגר הסמינר יכול היה לשמש ברבנות בכל קהילה ובלבד שלא ישמש בבית כנסת עם עוגב. משקיבלת על עצמך רבנות בקהילה שבה רק בית כנסת עם עוגב בטלה התרת ההוראה שלך למפרע.

בשנותי הראשונות התנהלו הלימודים בשני מישורים. לפני הצהריים למדנו בסמינר לרבנים, ואחר הצהריים באוניברסיטה. בערב היינו שוב בסמינר או שישבנו בבית כנסת ולמדנו. אני ישבתי הרבה בקלויז, בית כנסת של חסידי צ'ורטקוב ולמדתי לעצמי. בקלויז ישבו בערבים הרבה תלמידי חכמים ולמדו תורה. לאחר שלוש שנים סיימנו את הלימודים באוניברסיטה. בדרך כלל היה מקובל שהתלמיד הולך לאיזושהי אוניברסיטה אחרת לכתיבת הדיסרטציה, וכשסיים את הלימודים באוניברסיטה הוא חוזר לסמינר לרבנים ומעתה כל שעותיו קודש ללימוד התורה בעמקות ובלי הפרעות. ומכאן יכול התלמיד לצאת ולשמש ברבנות, ככל שהוא מוצא קהילה שחפצה בו. בדרך זו הלכתי אנוכי.

מורי בסמינר

מבין המורים בסמינר היו כמה שנודעה להם השפעה עלי. הרב ד"ר יוסף וולגמוט, שכבר הזכרתי אותו. יליד מֶמֶל (קליפדה) שבליטא. דומני, שאביו היה תלמיד חבר של ר' ישראל ליפקין סלנט מייסד תנועת המוסר. בסמינר לימד תלמוד ופוסקים, תורת הדרוש ופילוסופיה יהודית של ימי הביניים. היה עורך

"ישורון", כתב העת המדעי האורתודוכסי היותר חשוב לחכמת ישראל בלשון הגרמנית. בן אחותו, אברהם (אויגן) מיכאליס מהמבורג שעוד אשוב לדבר בו, מראשי צעירי מזרחי, היה ידיד נעורי. את הגישה היסודית לחשיבה ההלכתית קיבלתי מאת הרב ד"ר יעקב יחיאל ויינברג, שממנו גם קיבלתי סמיכה לרבנות. היה אדם נהדר ומעניין, בעל ביוגראפיה טראגית. נולד בפולין. למד בישיבות סלבודקה ומיר. היה "חזר בוחר" של ר' אליעזר יהודה פינקל, בנו של הסבא מסלבודקה. "חזר בוחר" משמעו בחור מבוגר, למדן, שמשנן עם הצעיר ממנו את השיעורים שנאמרו בישיבה או מתכונן עמו לקראתם, אגב לימוד בצוותא של הגמרא הנלמדת בישיבה. היה רב העיירה פילווישקי שבליטא. הוא נטש את ביתו מטעמים שאינם ידועים לי כדבעי, ככל הנראה מחלת נפש של אשתו. הגיע לגרמניה והיה ערירי כל ימיו. למד מדעי המזרח באוניברסיטה בגיסן וקיבל תואר ד"ר על עבודה בחקר המסורה, בהדרכתו של פרופסור פאול קהלה. בסמינר שימש מורה לתלמוד ופוסקים משנת 1924. העמיד מאות רבנים תלמידים והיה מדריכם של מנהיגים דתיים רבים. פירסם ספרים ומחקרים בהלכה. הוא מצא דרך למזג את שיטת המוסר של ר' ישראל סלנטר עם שיטת תורה עם דרך ארץ של הרש"ר הירש. פסקי הלכות שלו כונסו בארבעת כרכי שרידי אש. הספרים עוסקים בבעיות אקטואליות בדיני אישות, הלכות שמיטה בבעיות החינוך היהודי וחיזוקו לנוכח סכנת ההתבוללות. כרך שלם הקדיש לשאלה אם להתיר שחיטה אחרי הימום הבהמה. שאלה זו עלתה על הפרק בשנות העשרים, בגלל האנטישמים שבאו לאסור את השחיטה היהודית בטענה של צער בעלי חיים. הרב ויינברג בדק את הבעיה על כל צדדיה ועמד בקשרי מכתבים בנדון עם כל גדולי הדור במזרח ובמערב, אשכנזים וספרדים כאחד. הרב ויינברג היה מורה מעולה, וכל שיעור שלו היווה חוויה. היה לו כושר הסברה מצויין, בקיאות וחריפות

היה פוסק נועז. הכיר את המציאות החדשה של העם היהודי בדורות אחרונים ולא נרתע לצרף אלמנט זה לפסקיו.

כך, דרך משל, נשאל לגבי אירגון נוער יהודי בפאריס, שבו יושבים יחד בנים ובנות ובין השאר גם שרים ביחד ואולי אפילו רוקדים. את היתרו שבדיעבד ביסס על התמורה שחלה במערך החברתי ובמעמדן של הנשים במערב אירופה. בצרפת ובגרמניה יש להקל בדבר, כדי להחזיק את הנוער במסגרת של שומרי מצוות.

תשובה מעניינת אחרת. בגרמניה היה מקובל כאשר אנשים יושבים שבעה על נפטר, שהמנחמים לוחצים את ידי האבלים בבואם ובצאתם. כך כיום גם בארץ אצל כאלה שאין להם המסורת המיוחדת. "אוסט יודן" לא ילחצו את היד בשבעה ולעולם לא את ידה של אשה. הוא נשאל לגבי נוהג זה של לחיצת היד והשיב, שכל מקום ינהג כמנהגו. כי אם מישהו מושיט לך יד ואתה אינך משיב לו, אתה מעליב אותו. המשמעות האמיתית של אי מתן יד היא אות לאבלות ולכך שאינך נוטל חלק בשיחות. כך גם בתשעה באב אסור לברך איש את רעהו לשלום. אבל להעליב – ודאי שאין זאת הכוונה.

היתה לרב ויינברג ביקורת קשה על המתרחש בחברה היהודית הדתית על כל פלגיה, כולל אגודת ישראל. פעם התבטא לפני: "אם אני רוצה לראות זקנים, אני הולך ל'הבימה'. איני צריך לנסוע לשם כך למועצת גדולי התורה של 'אגודת ישראל'". אמרתי לו אנוכי: "אדוני הרב, אתה כל כך ביקורתי שבסוף תמצא את עצמך יושב בין הכיסאות ולא על הכיסאות".

הוא פירסם ב"העולם", ביטאונה של ההסתדרות הציונית העולמית, מסה נהדרת על הרצל. כששאלנו מה פתאום ב"העולם"? השיב: "אם אפרסם בעיתון אחר, יחשדו בי שאני 'מזרחי'. אבל אם אני מפרסם בביטאון של ההסתדרות הציונית לא יחשדו בי שאני ציוני".

יש עניין להזכיר את קשריו עם הרב א"י קוק זצ"ל ראש הרבנים בארץ ישראל. כידוע התגלעה מחלוקת בארץ לגבי הרבנות הראשית והכפישו את מי שעמד בראשה. חוגי העדה החרדית, אנשי אגודת ישראל ונטורי קרתא פגעו בו ומיררו

את חייו. בין הרבנים שהרב ויינברג פנה אליהם בשאלת הימום בהמה קודם השחיטה היה גם הרב קוק. הוא כתב אליו, הציג לפניו את מסקנתו כי הימום מותר וכי מסקנתו איתנה. רבים מתנגדים לו, ולא מטעמים הלכתיים, שכן אין בידם לסתור את הראיות שהוא הביא. הם רק חוששים כי מה שיתירו היום בגרמניה או בפולין יעבור אחר כך למדינות אחרות, שבהן אין הבעיה של איסור השחיטה. אחרי עליית הנאצים פנה ויינברג אל הרב קוק וביקש את חוות דעתו, שכן הוא היחיד בעולם שפסיקתו תתקבל. תשובה לא קיבל שהרב זצ"ל הלך לבית עולמו.

מכתב קודם ביניהם מדבר ביהודי שבא מפולין לגרמניה להתרפא, והרב קוק ביקש מאת הרב ויינברג שיסייע לו. ויינברג פנה למישהו שככל הנראה לא עזר לו. הוא מתנצל בפני הרב קוק ומסביר לו כי ייתכן שישנם יהודים דתיים בגרמניה שמישהו שבא ממזרח אירופה לא נחשב אצלם. ולפיכך רק רב ליברלי אחד נתן לאותו יהודי כסף להתרפא. ככל הנראה רוצה הקב"ה שגם לרבנים ליברלים תהיינה זכויות ומצוות.

במארס 1934 הייתי בין אלה שליווהו בדרכו לווארשה. בהגיעו לשם נתמנה ל"נשיא אגודת רבני וארשה", ואחר כך היה בגטו כמו כולם. בגטו חילק הרבה כסף וחבילות רבות של מצרכים שנשלחו אליו מהולנד. אחר כך הועבר למחנה. אחרי המלחמה קיבלתי מכתב מחייל אמריקאי, שיש אחד ויינברג שטוען כי הוא היה מורה בבית מדרש לרבנים, וכי יש לו תלמיד בארץ ישראל ששמו ד"ר יוסף בורג. טלגרפתי מיד שאכן זה האיש. בינתיים מצאו אותו מישיבת מונטרה שבשווייץ, שלהם היתה הגישה קלה יותר. טיפל בכך הרב שאול וינגורט, תלמיד חכם גדול שהיה יכול להיות רב ראשי בכל מדינה, כולל מדינת ישראל. היה חתנו של הרב בוצ'קו. הם העבירו את הרב ויינברג למונטרה ושם חי עד סוף ימיו.

סמלית לכל חייו היתה הלוויה שלו בשנת 1966. ארונו הועבר משווייץ ארצה לירושלים. ביקשו לקבור אותו בהר

המנוחות. הכל היה מוכן. אך ברגע האחרון באו תלמידים מישיבת חברון בהשראת ראש הישיבה הרב יחזקאל סרנא, חטפו את הארון וטמנו אותו בחלקה שבעיניהם נחשבה קדושה יותר.

בקשר לרב ויינברג זכור לי אירוע מעניין. היה זה בווגדוגו בירת וולטה עילית, בשנת 1960. המדינה קיבלה עצמאות ואני נשלחתי לשם לייצג את ממשלת ישראל. השגריר הגרמני מציג לפני כמה מאנשיו שהגיעו אף הם לחגיגות מגרמניה. אחד מהם הוא מציג בשם קהלה. אני מתחיל ואומר "זינט זי?" "כלום אתה" והוא קוטע אותי ואומר: כן. אני: "אתה בנו של פרופסור קהלה" אז הוא אומר: "כן, מניין לך?" סיפרתי לו שאני תלמיד של ד"ר ויינברג. והוא: "אה, כן, אבי תמיד סיפר עליו. הוא סייע לו לפעמים בעבודותיו". אביו עזב את גרמניה לאנגליה מפני שהנאצים רדפו אותו. והקהלה ג'וניור היה האיש על הדסק האפריקאי במשרד החוץ הגרמני. ובווגדוגו העלינו את זכרו של הרב ויינברג הבלתי נשכח.

היסטוריה לימד הרב ד"ר משה אאורבך. יהודי יקר, אוהב ישראל. היה מורה בארץ ישראל עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. ניהל בית ספר בפתח תקווה. שב לגרמניה ולימד בבית המדרש לרבנים. חזר ארצה וניהל את בית הספר הדתי "נצח ישראל" בפתח תקווה. נפטר בגיל תשעים וחמש. היה איש אגודת ישראל. הוא נתוודע בארץ לפני מלחמת העולם הראשונה לרב קוק והעריץ אותו. כשהגיעו לגרמניה הידיעות על מעשים מכוערים שעושים נגד הרב קוק בחוגי אגודת ישראל בירושלים, כתב מכתב לרב קוק והודיע לו בשם אנשי אגודת ישראל בגרמניה, שהם אינם גורסים את המעשים הללו. התבטא פעם שבהשקפת עולם הוא הולך בשיטת הרב קוק ובפסיקה אחרי הרב יוסף חיים זוננפלד. כלומר בהשקפת עולם לקולא ובהלכה לחומרא.

בסמינר לימד גם הרב ד"ר שמואל הכהן גרינברג. יליד רומניה פלך מולדביה, פרובינציה יהודית גדולה וחזקה. נולד בעיר מוינשט, שבה שימש ברבנות אביו של הרב דוד משה

רוזן הרב הראשי של רומניה בימי השלטון הקומוניסטי ועד פטירתו בשנת תשנ"ה. הרב היה חסיד צ'ורטקוב ואת בנו דוד משה קרא על שם הרבי מצ'ורטקוב.

הרב ד"ר שמואל גרינברג היה איש המזרחי במוצהר. בתור שכזה רדפו אותו לפעמים. הוא לימד תנ"ך ובין השאר גם קצת עברית מדוברת. גם ממנו יש לי סמיכה לרבנות.

ב־1937 נפתח קונגרס ציוני יום יומיים קודם שנסתיימה שנת הלימודים. הוא ביקש להקדים להשתחרר כדי שיוכל לנסוע לפתיחת הקונגרס בתור ציר של המזרחי, ולא התירו לו. נזדמנתי לחדרו באותו יום והוא ממש בכה לפני על כך. לימים עלה לארץ ישראל ושימש שנים רבות יושב ראש המועצה הדתית של תל־אביב. הוא שסידר לי חופה וקידושין.

בלימוד העברית כלשון חיה הגעתי לדיבור עברי עד כדי ניהול שיחה, אבל לא הוכשרתי לעמוד על הבמה ולנאום או להתווכח בעברית. ומצבי שלי בעניין זה היה טוב יותר מאשר של רבים מחברי, שכן התחלתי באופן סימולטני בגיל ארבע־חמש ללמוד גם בגרמנית וגם בעברית.

בברלין עשה בשליחות יצחק נוסבאום, לימים יצחק בן אהרן חבר קיבוץ גבעת חיים. פעם אחת הירצה הרצאה בעברית. אנחנו בתנועה רצינו להעמיד נגדו מישהו מאתנו, שיוכל להתווכח אתו בעברית. ביקשנו את חברנו מבית המדרש לרבנים ד"ר יהודה גרינשפן שבא מפולין ודיבר יפה עברית. הוא היה בחור דתי אך חבר גורדוניה. העמדנו אותו שידבר בשמנו. בשנת 1937 כבר הופעתי על הבמה בעברית. הביקורת עלי הופיעה למרבה הפלא דווקא בעיתון "הדואר" האמריקאי. ציינו לשבח את הופעתי ואת העברית שבפי. התחיל ללמד בסמינר בתור דוצנט ד"ר עזריאל אריך הילדסהיימר, נכדו של מייסד הסמינר. הוא עסק במיוחד בתשובות הגאונים. עלה ארצה ועבד הרבה שנים עד פרישתו לגימלאות בספריית רמב"ם בתל־אביב, בצד עבודה מדעית תורנית עניפה, שבה הוא עוסק עדיין.

* מאז נכתבו הדברים הלך גם הוא לבית עולמו. (מ' ח')

פרק רביעי: הליכות יום יום בסמינר

בהופעתנו החיצונית דמינו לשאר הסטודנטים בגרמניה. לא נבדלנו מאומה בלבוש. איש בסמינר לא גידל זקן או פיאות. ברחוב הלכנו עם כובע, בבית כשלמדנו ישבנו בכיפה. באוניברסיטה הלכנו גלויי ראש. ואני עדיין זוכר את עצמי יושב גלוי ראש ובד בבד בלתי מגולח בגלל ימי ספירת העומר, ה"עומר בארד" "זקן העומר" שהיינו מגדלים בימים שבין פסח לשבועות. נהגו בישראל לא לשאת נשים באותם ימים ולא לגלח את הזקן. באוניברסיטה היינו מתאספים לפעמים בחדר קטן להתפלל מנחה או מעריב בציבור. תמיד היתה לנו כיפה בכיס לצורך זה, או כדי לברך על אכילה מזדמנת, כדי שתוכל לברך. לגבי עניין זה של הליכה בגילוי ראש סיפר לי בשעתו אהרן ברט כי בהשפעתו של מורה אוסט יודה החל ללכת בבית כל היום בכיסוי ראש. אז שאל אותו אביו פרופסור יעקב ברט, שהיה יהודי מדקדק במצוות וחתנו של הרב עזריאל הילדסהיימר ז"ל, אם הוא רוצה להיות רב ראשי בברלין. עד כדי כך היה מקובל הדבר גם בקרב הרבה יהודים גרמניים אורתודוכסים, שלא להקפיד על כיסוי הראש.

פרשת הגילוח היומיומי היתה בלתי נעימה לחלוטין עד תחילת שנות השלושים, כשיצאו לשוק מכונות הגילוח החשמליות, שהתירו להתגלח בהן. עד אז היינו מתגלחים באבקה שהיתה כה חריפה עד שהיתה צורבת את העור ולעיתים מסירה אותו יחד עם השערות.

את הלימודים מימנתי מתמיכה שקיבלתי מן הבית ומסטיפנדיות. סטיפנדיה אחת היתה מאת בית המדרש לרבנים, ותקופה מסויימת קיבלתי סטיפנדיה מאת זלמן שוקן

ז"ל, עובדה שהיתה ידועה לבנו, גרשום שוקן, עורך "הארץ", אבל לא הרשימה אותו. שוקן האב חשב שכדאי להשקיע בי, שכן נכון לי עתיד מבטיח, ואני מקווה שאם הוא מסתכל משמי מעלה איננו מתחרט על בחירתו. נוסף לאלה נתתי מפרק לפרק שיעורים, בייחוד כשאלה השתלמו יפה.

אגב זאת אספר כי את המארקים הראשונים שלי השתכרתי מכתיבת מאמר על מצב הבריאות של יהודי פלשתינא. הופיע בדרזדן ספר לכבוד תערוכה על היגיינה ויהדות. מכרים ביקשוני לכתוב מאמר. נעזרתי בפירסומים של ההסתדרות הציונית, של קופת חולים של ההסתדרות הכללית וכמה מחקרים של הדסה. השוויתי את משקלם ואת גובהם של ילדי ארץ ישראל לזה של הילדים בקובנה. העדיפות היתה לילדי ארץ ישראל. הבאתי מספרים על המלחמה נגד הטרכומה וההצלחה שנחלו בה. עשרים וחמישה מארק שקיבלתי היו סכום משמעותי לסטודנט באותה תקופה. כשנבחרתי בשנת 1951 לשר הבריאות בממשלת ישראל הראיתי שיש לי מעורבות מקדמת דנא עם הנושא.

מקור נוסף להכנסה היו הדרשות שהיו המועמדים לרבנות דורשים בבתי כנסיות עראיים שהקימה הקהילה לקראת הימים הנוראים. המקומות בבתי הכנסת הרגולריים לא הספיקו והיו שוכרים אולמות להתפלל בהם. אז היינו אנו מוזמנים לדבר לכבוד החג, ראש השנה ויום הכיפורים, בכל נדרי, לפני יזכור ועוד. דיברנו רק במקומות שנהגו לפי המנהג האורתודוכסי. לפני האינפלציה קיבלנו מאה מארק בשביל דרשה, וחמישים או שבעים וחמישה מארק כדי להיות במצב הכן. אם נבצר ממישהו לדרוש עקב מחלה או תקלה אחרת, אז קראו אותך.

שנה אחת אירע לי דבר מוזר ומפתיע. הייתי צריך לדבר בכל נדרי ביזכור ובנעילה. שלוש דרשות בשלושה בתי כנסת שונים. חזרתי על אותה דרשה שלוש פעמים. למחרת יום הכיפורים נקראתי אל ד"ר וולגמוט. הוא אמר לי שקיבל ביקורת נוראה עלי, "הייתכן. הרי אתה נואם טוב!" שאלתי

מאיזה מקום קיבל את הביקורת הזאת. עוד שאלתי מה היו הביקורות האחרות. "אחת מצויינת ואחת בינונית" השיב לי. אמרתי לו שאגלה לו סוד, זו היתה אותה דרשה בכל שלושת המקומות.

היינו מוזמנים לדרוש גם בין מנחה למעריב בימי ספירת העומר. הקדימו להתפלל מנחה לפני שקיעת החמה, והיה פסק זמן די גדול עד תפילת מעריב, שאותו מילאו בדרשה.

בשבתות הקיץ היו דרשות באחד מבתי הכנסת. הייתי מכין ראשי פרקים על גבי גלויות דואר, ושולח אותן בדואר אל הרב אדוארד ביברפלד לפני השבת, כי בשבת אסור היה לטלטל.

בבית המדרש היו כתובות של משפחות דתיות שהיו משכירות חדרים לדיירי משנה. בית המדרש היה מעוניין שהתלמידים יתגוררו במשפחה דתית. השכירות כללה גם ארוחת בוקר, שהיינו לוקחים אתנו. לפי שהתפללנו בבית המדרש ולא אכלנו קודם התפילה.

תיארתי את סדר יומנו: בית המדרש – אוניברסיטה – בית המדרש. היו לנו ערבים חופשיים בהם הייתי פעיל בתנועה, צעירי מזרחי, או מדריך באיזושהי קבוצה. ימי ראשון היו קודש לתנועה, אם ניתן היה היינו יוצאים לטיול עם התנועה. לגבי אחד הטיולים הללו נקלעתי פעם אחת לעימות עם אחד מבכירי התלמידים. במוסד אקאדמי נחשב דור לשלוש שנים. כך גם בתנועת הנוער. והנה בדור שלפני היה תלמיד אחד ידוע ומבטיח, אלכסנדר אלטמן שמו. אביו היה יהודי הונגרי שנתמנה לרב בטריר אנדרמוזל, לא רחוק מן הגבול הצרפתי. בתקופתי היה אלכסנדר אלטמן סטודנט בוגר שהתמחה בפילוסופיה. אחר כך היה זמן קצר רב בברלין. עבר לאנגליה והיה רבה של מנצ'סטר. שם גם הקים מכון למדעי היהדות. בסוף ימיו לימד באוניברסיטת בראנדייס בבוסטון. בזמני בסמינר הוא היה יושב ראש של "דיבוק חברים", זה השם שבחרה לה הסתדרות הסטודנטים של בית המדרש. הוא היה לבוש תמיד בקפידה, בחליפה כחולה נאה, כמו מועמד רציני לרבנות. יום ראשון אחד באתי לבית המדרש

לשיעור הבוקר – שכן בבית המדרש התקיימו הלימודים בימי ראשון ורק מן האוניברסיטה היינו חופשיים. הקדמתי ולבשתי לקראת הטיול של אחר הצהריים ניקר פוקר (מכנסיים שליש, שנסגרים מתחת לברך), וכך באתי לסמינר. אלטמן ניגש אלי ואמר לי תוך היסוסים רבים: "אדוני, בבית מדרש לרבנים אין לובשים מלבוש כזה". אני השיבותי לו בחוצפה: "אני אינני שואל אותך למה אתה לבוש כל יום 'קונפרמציון־אנצוג'", מלבוש לטכס הכנסה בברית הדת הנוצרית, שהיה תמיד כחול. אבל אינצידנט זה לא פגם בידידות בינינו.

בברלין באותה תקופה היו חיי תרבות די עשירים. ראינו הצגות תיאטרון. וד"ר וולגמוט אמר לנו אל תספרו שאני אמרתי לכם, אבל תלכו לתיאטרון, כדי שתלמדו איך להגות כהוגן את המילים ואיך לדבר. זה היה בעידן שהרדיו עדיין לא לימד אותך איך לדבר, ולעיתים איך לא לדבר. הלכנו לתיאטרון היהודי כדי לשמוע ולראות. כשהגיע תיאטרון "הבימה" לברלין הלכנו לראות את ההצגות.

מנהיגות המזרחי

מנהיגי המזרחי בתקופה הזאת היו ד"ר אהרן ברט, אחיו אליעזר (לצרוס), פרופ' חיים פיק. אהרן ברט היה אדם בעל ראש צלול. עורך דין מצליח. לו, כמו בעצם לכל מנהיגי המזרחי, היה עיקרון שלא זזו ממנו. איש ציבור צריך להיות בלתי תלוי מבחינה כלכלית בעסקנותו. בשנת תרצ"ג עלה ארצה. תחילה התיישב בחיפה. עבר בחינות של עורך דין בארץ ושימש במקצועו בחיפה. בשנת תרצ"ח נתמנה חבר בהנהלת בנק אנגלו פלשתינא (בנק לאומי כיום) ובשנת תש"ד נתמנה למנהל הכללי של הבנק. עמד בראש "כופר הישוב" ובראש מגבית ההתגייסות וההצלה. סייע להתיישבות הדתית והשתתף בייסוד כפר הנוער הדתי ושימש בו יושב ראש ההנהלה. היה גם מחבר פורה וספרו "דורנו מול שאלות

הנצח", שנתרגם לשפות שונות, משמש עד היום ספר יסוד בחוגי הנוער הדתי בישראל ובתפוצות.

דרכו של אחיו אליעזר היתה שונה. לפרנסתו עסק בתעשיה ובמסחר. בארץ יסד מפעל למרציפן, שבניו הוסיפו לקיים אותו. לצרוס ברט היה תחילה פעיל ציוני כללי. הוא האמין שאפשר יהיה להגיע להישגים גם בתחום הדתי במסגרת כללית. שימש כמה שנים יושב ראש ההסתדרות הציונית בגרמניה. רק לאחר מלחמת העולם הראשונה הצטרף למזרחי. היה גם איש עט, עורך ופליטוניסט. חבר ההנהלה הציונית ומנהל מחלקת התעמולה שלה בלונדון. עלה ארצה בשנת תרצ"ג.

עם הפעילות בתנועה נתוודענו לאישים שעמדו בראש התנועה או שהיו חברים בה. היינו מוזמנים אל אישים כמו ד"ר אוסקר וולפסברג, לימים בארץ ישראל ד"ר ישעיהו אביעד, רופא ילדים מחונן ופילוסוף. אני אישית הייתי סקרן ומצוי בכל הקלוזים והגוונים החסידיים, מחסידי גור, בויאן, צ'ורטקוב וכיוצא בהם. זה המקום לתאר את חוויית הפגישה שלי, צעיר מדרזדן שבה היתה שממה כמעט מבחינה יהודית, עם העוצמה הכמותית והאיכותית של החיים היהודיים האינטנסיביים והמאסיביים של ברלין.

עד שבאתי לברלין לא ידעתי שאומרים תחנון במנחה. שכן אני התפללתי נוסח ספרד עם חסידים. מן הצד האחר בברלין ראיתי לראשונה יהודים שמניחים תפילין בחול המועד. אצלנו לא היה איש שהניח תפילין בחול המועד, שכן בחוץ לארץ רק אשכנזים הניחו תפילין בחול המועד.

גרנדיר שטראסה

גרנדיר שטראסה היה בשבילי חוויה שקשה לי לתאר אותה. גדלתי בדרזדן. שם לא ידעתי ריכוז כזה של אוסט יודן, שבעיקרם היו יהודים גליצאים ומיעוטא דמיעוטא יהודים פולנים. היו בדרזדן קצת יהודים יוצאי רוסיה,

שעבדו בתעשיית טבק. בברלין פגשתי ריכוז רב של יהודים כאלה. יוצאי רוסיה אלה לא היו מאותם שנותרו בברלין אחר המהפכה. אלה, האחרונים, כבר היו באיזור היותר אריסטוקראטי במערב ברלין. גם כאן הכמות הפכה איכות. כאן ראיתי לראשונה בבת אחת המוני אוסט יודן. בבית הכנסת שנקרא "זיבען און דראסיג" (שלושים ושבע), שהיה בית הכנסת היותר גדול בגרנדיר שטראסה היו ביום חול יותר יהודים מאשר בכל בתי הכנסת של עיר מולדתי בשבתות או בחגים. אבל זה לא רק בתי הכנסת והמספרים המרשימים של המתפללים. כאן ראיתי לראשונה בחיי כמה איטליזים כשרים, יאטקס, זה בצד זה. מאפיות יהודיות ואת הקונדיטור "מיטל קייס קוכן" – עוגת גבינה – ששמעה הלך בכל העיר. שלוש חנויות ספרים של תשמישי קדושה וספרים יהודיים. אני קונה לי בעשרים מארק את הספר הראשון שלי, יורה דעה שנדפס בלמברג היא לבוב, בדפוס בלבן. מוכר הספרים היה שוחר השפה העברית וולף סאלס. אחר כך היגר ללוס אנג'לס וחתנו היה שם רב קונסרבטיבי. הספר שקניתי היה בתבנית גדולה ואני בכיתי כשגיליתי אותו בשנת 1947 באוסף הספרים בפראג, לשם כונסו הרבה מאוצרות ישראל. שם מצאתי גם ספרים מספריית בית המדרש לרבנים, שאני הכרתי אותם וידעתי היכן עומד כל אחד מהם באולם הקריאה. פתחתי את השולחן ערוך שלי וגיליתי את הקווים ששרטטתי בעיפרון אדום בשעתו באופן מונטכני כדי לזכור טוב יותר דינים מסויימים, בשולחן ערוך עם הש"ך והט"ז. ביקשתי לקנות אותו וסירבו לי. זו אותה פראג ששם ראיתי את הכרטסת שבה היה רשום מתי הגיעה אמי ז"ל למחנה טרזינשטאדט ומתי נפטרה. שם היתה רשומה סימי מריאן בורגובה, בצ'כית, למרות היותה מגרמניה.

אני חוזר לגרנדיר שטראסה. והרי הרחוב כמו שהוא זכור לי. הרושם שנותר בי הם בתי הכנסת הרבים שראיתי. ממש גליציה רבתי. מספר 1 או 4 היה בית כנסת של חסידי סאדיגורה – חלק מן המתפללים הם מבוקובינה וחלקם

ממזרח גליציה, כלומר אנשים עם תרבות אירופאית. לא לכולם זקן גדול. מספר 4 או 1, זה לחילופין. בית כנסת של חסידי גור. שם מצויים כמה תלמידי חכמים מובהקים. לפעמים היה מגיע שמה ר' אברומצ'ה פרייס, תלמיד חכם גדול. אחר כך היה בטורונטו. מספר 6 בית הכנסת היחיד שבו התפללו בנוסח אשכנז.

מספר 7 היה איטליז של זוסמן אונד קריגר. אחד מבני משפחה זו היה אחרי המלחמה ראש אגודת הגליצאים בניו יורק. במספר 13 היה רסטוראנט כשר של יונטל (יום טוב) גולדברג, ושם התאכסנו הרביים החסידיים, שם אכלו ושם ערכו כפעם בפעם טיש. במספר 17 היתה תקופה מסויימת חנות מכולת שבעליה היה אביו של הרב ד"ר אהרן קלר, רבה של נהריה עשרות בשנים. היה אוסט יודה, שבא לברלין מקלן.

אני עובר לצד השני. מספר 33 היה רב, דער ויז'יינר רב, גליצאי, שאינני זוכר אותו. היה הרב מלבר, שבן אחד שלו הלך לישיבת חכמי לובלין של רבי מאיר שפירא, ונתגלגל אחר כך והיה רב בקובה. מספר 34 היה בית כנסת של ז'ידלוב. ב־37 היו שני בתי כנסיות אחד יותר גדול האחר יותר קטן. זה היה מקום מפגש, שהכל באו לשם. אני קופץ ל־42, שם היה בית הכנסת הצ'ורטקובאי. במספר 43 היה בית כנסת של רבי ברישל מדומברובה, אחר כך היה רב בברוקלין בניו יורק. זה בקירוב היה הגרנדיר שטראסה. לצעיר שבא מדרזדן, שבה נאבקו בציפורניים על כל פיסת יהדות, היתה זו חוויה מרשימה.

בהזכירי את גרנדיר שטראסה אני חייב להזכיר רחוב מקביל לו, דראגונר שטראסה. במספר 22 היה בתקופתי איזשהו מרכז שלכל תנועה היו בו כמה חדרים. המרכז הזה נוסד עוד לפני שבאתי. הקים אותו מרדכי קאופמן בתור בית־עם יהודי. ככל הנראה חברו כאן יחד גישה לאומית, סוציאלית וציונית – צירוף כל האלמנטים כדי לעשות משהו בשביל לקרב את האוסט יודן או להעלותם בדרגה. כאן היינו נפגשים לפעילויות בערבים או לעונג שבת וכדומה.

פרק חמישי: אוניברסיטה

עשיתי בברלין שלוש שנים, בסמינר ובאוניברסיטה. עתה היה עלי להכריע לאיזו אוניברסיטה אלך כדי לעשות את עבודת הדוקטור. זה היה הנוהג בבית המדרש. אתה לומד מספר שנים בבית המדרש ולאחר מכאן הולך לאיזשהו מקום אחר. משם אתה חוזר ללמוד בבית המדרש ואתה כולך קודש בשביל קודש. לומד גמרא, הלכה, פסיקה ועוד. ומכאן אתה יכול להתחיל בקאריירה רבנית, אם אתה מוצא קהילה שרוצה בך.

אוניברסיטת ברלין, 1928–1931

בין הקורסים שבחרתי היה גם אחד שנקרא פסיכולוגיה סקסואלית. זה היה סמינר שנתן רופא בשם היימן, ככל הנראה משומד. היה גניקולוג ומן הרפואה הגיע לעיסוק בפסיכולוגיה בכלל ושל האשה בפרט. הסמינר הזה היה מוגבל ונתקבלו אליו רק אחרי ראיון. הוא נועד למורים, עורכי דין, רופאים ואנשי דת. אני ועוד שני חברים נרשמנו כדי לבדוק במה העניין. תפישתנו היתה שבתור רב אתה חייב גם להתייחס למשברים במשפחה. אתה גם שדכן וגם יועץ לענייני נישואין. לא ידעתי אז את המונחים הללו, אבל התחושה היתה שבתור רב אתה חייב להיות יותר מאשר פוסק בשאלות של מאכלות אסורות. אתה חייב גם להתייחס למשברים של המשפחה המודרנית.

באחד השיעורים נתעורר ויכוח באיזשהו עניין. אני הזכרתי שלפי השקפת התלמוד אישה פסולה לעדות, ובכל אופן עדותה פחות נחשבת. אני עומד בלתי מגולח, עם מה

שקראנו "עומר־בארד", זקן של ימי ספירת העומר, והפרופסור אמר: "זה מעניין, אולי אתה יכול להוכיח זאת?" אמרתי: "כן, אנסה, בשבוע הבא". הוויכוח הזה התגלגל מדיון על הזנות. הקומוניסטים תקפו את השיטה הקפיטליסטית, שהיא האשמה בקיומן של תופעות כאלה. הוויכוח היה ער ומעניין. אני טענתי בו כי אסור לתלות הכל במשטר הכלכלי, ודאי שישנם גם גורמים פסיכולוגיים, כמו שאנו רואים שלעדותה של אישה רק משקל מסויים. ואז תפש אותי ההיימן הזה והייתי צריך להכין רפרט קצר.

ישבתי על הספרות המשפטית הפסיכולוגית והוכחתי את התיזה. נהגתי כדרך שאסטרטגים נבונים נוהגים, לצמצם את שטח ההגנה כדי להגן עליו טוב יותר. צימצמתי איפוא את טיעוני למקרים מסויימים, שבהם ברור שעדות האישה פחות בעלת משקל ולמקרים שבהם עדותה חזקה יותר. נניח, אם מתעורר ויכוח בתאונת דרכים מה היה צבע המכונית, עדותה של אישה מהימנה יותר מזאת של הגבר. כנגד זה עדות של אחות על רופא ומעשיו לא תמיד קבילה, בגלל היחסים האישיים שבינה לבין הרופא. הוא הדין במקרים של הריון מדומה וכיוצא בזה דוגמאות מן הספרות המשפטית. הבאתי דוגמאות למכביר עד כדי כך שפרופסור היימן קטע אותי: "אתה רוצה להיות פרופסור?" ואני השבתי: "לא, אני רוצה להיות רב". והקומוניסטים ישבו ושמעו.

אגב, עם הקומוניסטים היו לנו הרבה עימותים. הם תקפו את הציונות. ב־1934, ואני קופץ קצת קדימה, הקימו את החבל האוטונומי היהודי ברוסיה, בירוביג'ן, שניתן לו ייצוג פרלמנטרי והאידיש הוכרה בו כלשון רשמית שנייה. הם העמידו את בירוביג'ן כנגד פלשתינא, שבה יש חוסר עבודה נורא. עוד קודם, בשנותי הראשונות בברלין, הלכנו לאסיפות שלהם והתווכחנו עמהם ואף הפרענו. אני הייתי אז מדריך של קבוצה ב"צעירי מזרחי". גם כתבתי נגדם. באיזראליט פירסמתי מאמר "האסמילציה האדומה" (Die Rote Assimilation).

בסוף שנות העשרים פירסם אוטו הלר ספר "אובדן

היהדות" (Der untergang des Judentums). הספר בנוי על מסתו הנודעת של קרל מארכס "לשאלת היהודים" (1844). בתור תוספת אקטואלית הירבה הלר להביא גם אמרות של לנין. כתבתי מאמר נגד התיזה, והוא נתקבל בהתלהבות.

בשנת 1931 עמדתי על פרשת דרכים. היה עלי להכריע היכן אעשה את הדוקטוראט. וכאן קבעה את דרכי פגישתי עם ד"ר ישעיהו (אוסקר) וולפסברג, לימים אביעד. מקובל היה שאישים בקהילה היו מקרבים סטודנטים צעירים, שנראו מבטיחים, וביקשו לסייע לקידומם. כנראה שמצאתי חן בעיני ד"ר וולפסברג והוא קירבני, והשפיע במידה מרובה על המשך דרכי.

וולפסברג (1893–1957) נולד בהמבורג. אביו היה מן הפרובינציה מקלנבורג ואמו בת למשפחה שהגיעה מברודי שבגליציה, נצר למשפחת השל"ה הקדוש, ר' ישעיה הלוי הורוויץ. היה רופא ילדים ידוע, ומקובל גם על אנשי הפקידות הגרמנית הגבוהה בברלין. באוניברסיטה למד גם פילוסופיה והיה בקי גדול בכל ענפי היהדות. יהדות למד גם אצל הרב ברוך רבינקוב, דמות מופלאה של רב גדול בתורה ובקבלה, שהעמיד תלמידים הרבה בקרב המשכילים הדתיים בגרמניה. בין שאר תלמידיו היה גם אהרן ברט, שמכנהו תמיד בהערצה כ"מורי ורבי". גם וולפסברג העריצו כל ימיו.

וולפסברג היה נשיא המזרחי בגרמניה. שימש יועץ לענייני יהדות במשרד החוץ הגרמני. עיקר עניינו היה טיפוח רעיוני של ערכים יהודיים. ביתו היה בית ועד לחכמים. היו לו קשרים גם עם הסופרים העבריים שהגיעו לברלין, ואף ביאליק היה בא כפעם בפעם לביתו. לי ולעוד שניים שלושה מתלמידי הסמינר היה זה כבוד גדול ועונג רב להיות מוזמנים לביתו לשמוע הרצאות ושיחות על יהודה הלוי, על פילוסופיה בכלל וכיצד יכולות היהדות והפילוסופיה המודרנית לדור בכפיפה אחת. חיים וייצמן חיבב אותו והעריך אותו מאוד מאוד. הוא ביקש ממנו להצטרף להנהלת הסוכנות היהודית, אך וולפסברג סירב.

וולפסברג עלה ארצה עם משפחתו בשנת 1934. שימש רופא ילדים בקופת חולים, והמשיך בפעילותו הציבורית והספרותית. לאחר קום המדינה ועם הצטרפותו לשירות החוץ שינה את שם משפחתו לאביעד. שימש נציג דיפלומטי בארצות סקנדינביה וב־1956 נתמנה שגריר ישראל בשווייץ ושם נפטר.

לפגישתי עם ד"ר וולפסברג והגותו יש גם נגיעה לביאוגרפיה שלי. בסביבי המעבר בין המאה הי"ט למאה הכ', שבה אנו חיים, שלטה בעולם שיטה פילוסופית סוציולוגית, והיא אף עברה למדעי הטבע, לדארווין ולהקל על חידות היקום ומוצא החיים. שיטתו של קונט בפוזיטיביזם, אותה שיטה עברה גם לפילוסופיה. היה פלג שביקש להסביר הכל באופן מיכאניסטי. את מארקס אין צריך לצטט. נוצר איפוא עולם שבו אין מקום לקדוש ברוך הוא. זוהי פרובלימה אולי לכל אדם, אבל בוודאי שליהודי מאמין, כשהוא בא מדלת אמות של הלכה ואגדה. הוא נפגש כאן עם העולם הגדול, הפתוח, החוקר ומחפש ומגיע לכל מיני מסקנות מסופקות שהופכות מיד לוודאיות. את התוצאות ראינו יפה בתהליכי ההתבוללות בגרמניה.

בעת לימודיו בהיידלברג היה וולפסברג נתון להשפעתו של הפילוסוף הנס דריש, מלומד לא יהודי בעל חשיבות גדולה. דריש וחבריו ערכו ניסויים בביצית של קיפודי ים. הפרידו תאים מנבט של קיפוד ים ונתברר שהוא יכול להתפתח לקיפוד ים שלם. מכאן שהביצית איננה מכונה. שכן כשאתה מוציא ממכונה בורג אחד, או חלק אחד, שוב אין היא יכולה יותר לפעול, או לפחות לא לייצר אותו מוצר בדיוק. מזה נובע שיש בנבט של קיפוד הים משהו יותר מאשר הרכב של חלקי מכונה. ממילא אין מיכאניזם. לאורגאניזם חוקיות עצמית, קיים בה "גורם משכלל" שהוא כינה אותו ממושג שלקח מאריסטו "אנטלכיה". ומבלי להיכנס לפרטים המסקנה העולה מתורתו של דריש היתה כי יש כוח שפועל בטבע, שהוא איננו מיכאניסטי. ומכאן פתח לאמונה בבורא עולם.

כאן חלה הנטישה של השיטה המיכאניסטית לשיטה הנקראת ניאוויטליזם, שכן פעם כבר היה דבר כזה. החידוש שהיה כאן הוא שאנשים כמו דריש באו ממדעי הטבע אל הפילוסופיה. דריש עם הניאוויטליזם שלו השפיע מאוד על וולפסברג. הם הפכו לידידים ואף עמדו בקשרי מכתבים. וולפסברג פירסם לימים מאמר גדול בשם "הביאולוגיה החדישה והשקפת היהדות המסורתית" בירחון סיני ת"ש, על משנתו של דריש.

והנה, כשהרגשתי בשנת 1931 שאני כבר בשל לסיים את האוניברסיטה, על מנת לחזור לאחר מכאן לבית המדרש לרבנים עמדה לפני השאלה לאיזו אוניברסיטה אשים פני. יכולת ללכת לאוניברסיטה שבה חומר הבחינה לדוקטור הוא די קל, ואתה גומר את העניין בעוד שלושה סמסטרים. יכולת לבחור באוניברסיטה מחמירה יותר ששם הדבר יותר קשה, הדרישות רבות ומחמירות. היתה, דרך משל, אוניברסיטה אחת בגרמניה, שבה כדי לקבל תואר אתה נבחן בפילוסופיה, בחינה בתולדות הפדגוגיה, בשתי לשונות שמיות, כשאחת עברית ואחת ארמית, שזה קרוב מאוד לתרגום אונקלוס וגמרת את העניין. אוניברסיטה מחמירה היתה בברלין. אבל אני בחרתי באוניברסיטה מאוד מכובדת בגרמניה, האוניברסיטה של לייפציג. האוניברסיטה הזאת היא האוניברסטה הגרמנית העתיקה ביותר. נוסדה בשנת 1409 על ידי מלומדים ופרופסורים הוסיטיים שגורשו מפראג.

לבחירתי בלייפציג היו כמה טעמים. ראש לכל בלייפציג חיתה אחותי הנשואה. היא נישאה בגיל תשע עשרה. אבי אמר כי כל זמן שהבת צעירה משלמים לי, אם תזקין בביתי אצטרך אנוכי לשלם לאחרים. היא עודנה חיה בניו יורק, וזכיתי להשתתף בחגיגת חתונת הזהב שלה. היה לי איפוא מקום לסעוד בו בשבתות וימים טובים, אף שלא התגוררתי אצלה.

סיבה נוספת היתה קשורה בנתינותי הסכסונית. רציתי בהזדמנות זו, כשאני מתכונן לכתוב דיסרטציה, לעשות עוד בחינה שסכסוני חייב היה לעשותה בסכסוניה, כשם שפרוסי

היה חייב לעשותה בפרוסיה ובווארי בבוואריה. היתה זו בחינה ממשלתית לקבלת תעודת הוראה במוסדות על יסודיים וכיוצא בהם, להוציא אוניברסיטאות. אם אתה עומד בבחינה בסכסוניה אתה יכול להיות מורה קבוע בתיכון (Studienrat), ובדרום גרמניה אתה "גימנסיאל פרופסור". תעודה זו הינה חשובה יותר מדוקטוראט, שכן אתה לומד שני סמסטרים נוספים וחייב גם בשתי עבודות בכתב שאחת מהן יכולה להיחשב לדיסרטציה.

הסיבה השלישית היתה שפרופסור דריש, שבשעתו לימד באוניברסיטת היידלברג הנודעת, היה עתה פרופסור בלייפציג. וולפסברג השפיע עלי ללמוד אצלו. הוא אף צייד אותי במכתב אליו, זה לא היה מכתב של בקשת פרוטקציה אלא מכתב המלצה. וכך התחלתי ללמוד אצלו.

הצעתי לו נושא "Der Begriffs Begriff", מושג המושג או משהו מעין זה. ביקשתי לבדוק מושג זה שאנחנו מגדירים אותו, כיצד אנחנו תופשים אותו בהגדרה מדעית לפי השיטות הפילוסופיות השונות. הבאתי לו תוכנית מפורטת של הדיסרטציה. דריש ראה אותה ואמר לי: אדוני, עם זה אתה יכול להיות פריבאט דוצנט, כלומר זה למעשה יותר מדיסרטציה. עם עבודה כזאת אתה יכול ללכת במסלול אוניברסיטאי. תצמצם את הנושא. אמרתי כי אינני יודע בדיוק מה להוציא וביקשתי את המלצתו. אז המליץ הוא נושא טוב מאוד, אלא שבשבילי היה קשה, והיום קשה לי עצמי להבין חלק ממה שכתבתי. הוא הציע שאעסוק מבחינת הפילוסופיה שלו בענף שהיה אז די חדש ונקרא לוגיסטיקה. זו שיטה שרוצה להגדיר יחסים בין נושא לנושא, בין מושג למושג באופן מתימטי, בסימנים מתימטיים ובהגדרות כמעט מתימטיות. כל זאת בלי מעורבות של הרגש או של המטפיסיקה שמדברת על דברים שאי אפשר להוכיח אותם. וכך עברתי לתחום הלוגיסטי וכתבתי על היחס שבין המהות לבין העצם, איך הם משתלבים יחד. כשקיבלתי את הנושא אמר לי אבא ז"ל: "אנשים שואלים מה הדיסרטציה שלך. מה אשיב להם?"

אמרתי לו: "תגיד פילוסופיה מתימטית, איש לא ישאל יותר". וכך הווה.

לייפציג

לייפציג היתה עיר גדולה ובה שש מאות ועשרים אלף תושבים בקירוב. העיר החמישית בגודלה בגרמניה. עשיתי שבת בלייפציג עוד בשנת 1927 במסגרת צעירי מזרחי. את מסיבת עונג שבת ניהל עזריאל קרליבך בנו של הרב ד"ר אפרים קרליבך, רב הקהילה שגם ייסד את בית הספר היהודי בעיר, שמאוחר יותר לימדתי בו. עזריאל היה לימים עיתונאי מחונן ומייסד העיתון מעריב בארץ. בפגישת חטף זו ובמעבר דרך לייפציג לא יכולתי להתרשם מן העוצמה הרוחנית של האוכלוסיה היהודית שהתרכזה כאן עם גלי ההגירה ממזרח אירופה. היו כאן כחמישה עשר אלף יהודים ורבים מהם יהודים דתיים, שהתרכזו סביב בתי כנסיות משלהם ובית הספר היהודי. יהודי לייפציג המתבוללים תפשו מקום מרכזי בתנועת הרפורמה בגרמניה והם שלטו בקהילה, שבתקופתי היו בה מיעוט. לייפציג היתה מרכז המסחר בפרוות. זה היה ככל הנראה עוד מתקופת הירידים המפורסמים שהתקיימו בה, ושבהם תפשו היהודים מקום נכבד. היו בעיר גם יהודים עשירים.

אפילו לאחר שלוש שנים בברלין והחיים בתוככי הגראנדיר שטראסה, היתה לי הפגישה עם עוד קהילה יהודית גדולה משום חוויה של ממש. ייתכן שזה נבע מן השכנות, אם ניתן לומר כך, שבין דרזדן ולייפציג. בדרזדן התגוררו היהודים במרוכז בשני רחובות, ובהם גם היו החנויות. והנה בשכנותה כמעט, במרחק של מאה ושמונה עשר קילומטרים קיימת קהילה גדולה חיה ותוססת.

את בית הספר היהודי יסד, כאמור, הרב אפרים קרליבך. ראשיתו כבית ספר יסודי ואחר כך גם בית ספר תיכון. היהודים נתפלגו למפלגות שונות והיו גם תנועות נוער המסונפות

ממפלגת־אם של בוגרים. היו גם צעירי מזרחי וגם עזרא, שלאחר מכאן נתפלגה בינה לבין עצמה בין פלג פרו־ציוני לחלק אגודאי. היה מרכז לתנועות הנוער אלסטר שטראסה 7. אצלנו לא מצאת כמעט נוער יוצא גרמניה. אז הקמנו בית חלוץ משלנו במקום אחר. היו לנו חיים פעילים מאוד. זכור לי ויכוח עד אור הבוקר עם אנצו סירני, שהיה שליח מארץ ישראל. טענתו היתה שהמזרחי הוא תנועה לאיציסטית (בלתי קלריקאלית) והוא צדק במידה מסויימת, מפני שרוב הרבנים האורתודוכסים היו נגד הציונות של המזרחי. היו ויכוחים עם אנשי אגודת ישראל. היינו מבקרים אצלם ומזמינים אותם לדיונים משותפים. מפעם לפעם היינו מזמינים מרצים־אורחים מבחוץ, כדי להכניס חיים בפעילות. פעם הגיע ד"ר וולפסברג להרצות. הזמנו גם את חברי העזרא והאגודה.

זכור לי מקרה מאלף. היה צעיר אחד הרשל מרקין ה"ד, בן דוד של הרמן מרקין נשיא המזרחי בארצות הברית. משפחה ליטאית. היתה להם פירמה גדולה מאוד לפרוות. הרשל זה נרצח על ידי ליטאים כשלמד בישיבה בליטא. היה דתי קיצוני. החזיק בבית שני ארונות ספרים אחד לספרי קודש והאחר לספרים בגרמנית, כדי שלא תהיה תערובת. והנה פעם אחת היה ויכוח במועדון הנוער שברחוב אלסטר 7. הרשל עמד בחוץ כי אסור לו להקשיב למזרחי. את הרצל היה קורא הרץ ואת גרינבאום גרינבא, כדי שלא להוציא מפיו שם של אדם רשע. בעת ההרצאה של איש המזרחי עמד בחוץ, וכשסיים הנואם את דבריו הוא נכנס, ביקש רשות הדיבור, אמר את דברו ויצא.

לייפציג שימשה מעין מרכז לסניפים בערים שבסכסוניה, שבהם פעלה תנועת המזרחי. כך בקמניץ (חמניץ). היה בירושלים עורך דין ידוע, מנדל שרף, שאביו היה יושב ראש המזרחי שם. היו קשרים עם פלואן. היתה עיר חשובה צוויקאו, מולדתו של זלמן שוקן, המרכז של בתי המסחר של שוקן על פני גרמניה. מכל הערים הללו עלו ארצה והיו חברים בקיבוצים הדתיים יבנה, שדה אליהו או טירת צבי. בקיבוץ הדתי בארץ

ישראל חלק דומינאנטי לאותם צעירים בני האוסט יודן, שכאן בארץ הם הפכו ל"ייקס".

בינואר 1933 עלה היטלר לשלטון. והתחלנו לחוש שדברים עתידים להשתנות בגרמניה ובמהירות. כאמור, קיבלתי נושא לדיסרטציה. כתבתי אותה מתוך מגמה שלא להזדהות עם הלוגיסטיקה הזאת, כי אני שייך לאסכולה שרוצה גם מתפיזיקה בחיים. ולפי שהייתי טרוד הרבה בתנועה לא התאמצתי יותר מדי לסיים את העבודה. אך מיד כשראינו שתלמידים מגורשים מבתי אולפנא ופרופסורים יהודים מסולקים מן האוניברסיטאות, הגברתי את קצב העבודה. כך שעל הליטוש האחרון של העבודה וההעמקה הסופית שרציתי לשוות לה ויתרתי. מיהרתי למסור את העבודה כמות שהיא ביום שישי 31 למארס 1933, ערב השבת שעליה הכריזו הנאצים כפתיחת החרם על היהודים. מיהרתי לאוניברסיטה והספקתי למסור את העבודה לפדל, זה מין שמש עליון של האוניברסיטה, כדי למסור את העבודה לפרופסורים מהר ככל האפשר. שמתי בידיו שלושים מארק שיקח מונית, כשהיה ברור שהוא רוכב על אופניים, או נוסע בחשמלית. זה היה טיפ מקובל, שקיבל מן הצד. לא היה זה מעשה חריג מצדי. הייתי קצת מתוח גם מחרדה שתגענה הוראות מברלין שאין לקבל יותר עבודות של יהודים וגם מפני הקריין השני של העבודה, הדוצנט שינגניץ עוזרו של דריש. הוא היה איש אינטליגנטי ומבטיח וכך נתקבל להורות באוניברסיטה. והנה עם עלות היטלר לשלטון נשתנו עוד קצת דברים. פרופסורים שינו עורם וגם את כותנותיהם. שינגניץ זה החל להופיע באוניברסיטה לבוש חולצה חומה, עם מנטילגלצן תלס, הטלית הצהובה, כמו שקראנו לה. עם עליית היטלר לשלטון נתברר שהיה יושב ראש של תא הנאצים באוניברסיטה של לייפציג, והוא נועד להיות הקריין השני של עבודתי. חששתי מפניו. למעשה הוא היה הוגן כלפי ואישר את העבודה. הוא תפס אותי רק בדבר אחד. יש שאינך רוצה להביע דעה נחרצת על איזה עניין. אז אתה אומר במקום "אני מציע לעשות" "יש לחשוב אם

לעשות", כלומר אתה משתמש בביטויים לא פסקניים. בכל מקום כזה הוא כתב בגרמנית: "זול" "דארף", "מוס" דהיינו אפשרי, צריך או מוכרח או חייב. כך לאורך כל העבודה. עוד היה עלי לעמוד בבחינה בעל פה. נתברר שקצב הגעתן מברלין לסכסוניה של ההוראות החדשות לגבי תלמידים יהודים היה לעיתים איטי. כך עוד ניתן לי לגשת לבחינה בעל פה ביוני 1933 ולזכות בתואר הנכסף.

בבחינה בעל פה הייתי חייב להיבחן בנושאים נוספים. בחרתי כמקצוע אחד היסטוריה. הנושא השני היה מדעי הדת. והנושא השלישי אצל פרופסור דריש שנהג לשאול במה עסק הסטודנט חוץ מהדיסרטציה ולו הודעתי שהתמחיתי בקאנט.

הבוחן הראשון היה פרופסור ברנדנבורג. הוא שאל על האדמיניסטרציה בימי קארל הגדול ועל מגמות כלל גרמניות במאה התשע עשרה ועל הקונסטיטוציה הפנימית של אוסטריה. אצל הבוחן השני, פרופסור האס שמו, כמעט נסתבכתי. אני לא שמעתי שיעורים אצל פרופסור האס. והוא פתח את הבחינה: "תגיד לי את השמות של הדתות החשובות בעולם". אני: "יהדות, נצרות, אסלאם". אז הוא אומר: "ומה על הבודהיזם?" אמרתי לו: "בעיני אין זו דת". ובאותו רגע פרח מראשי שפרופסור האס נתן את כל חייו על חקר הבודהיזם והברהמיזם. והוא מוסיף ושואל בנימוס רב: "מדוע אין זו דת?" אמרתי כי אצלי ההגדרה של דת היא שיש אלוקים, ואלוקים אחד. כל דבר שאין בו אלוקים או רק משהו דומה כמו אנימיזם או טוטמיזם – זרקתי את המושגים – זה לא דת. זה דומה, זה סורוגאט. התדיינו והתפלספנו על כך חצי שעה ויצאתי עם ציון טוב מאוד.

הבוחן האחרון היה פרופסור דריש עצמו, שכאמור דרש התמחות נוספת לדיסרטציה. הוא פתח: "אם כן, אתה התמחית בקאנט, אז אתה פילוסוף". אמרתי: "לא, אני סטודנט לפילוסופיה". הוא: "נו, זוהי כבר תשובה פילוסופית". "אז אתה התמחית בקאנט?" ואני: "ניסיתי". ואז שאל שאלה אחת ויחידה: "מה דעתך על קאנט?" הפלגתי בדברים מה

מצא קאנט, מה חידש, מה משלו קיים עד היום, מה נצחי ומה אבד.

לבחינה אצלו התכוננתי יפה יפה. קראתי את קאנט וקראתי גם כל מה שדריש כתב על קאנט. היה כתב עת שנקרא "קאנט שטודיין" וקראתיו על בוריו. עד עצם היום הזה אני תוהה אם שאלתו של דריש היתה שאלה טובה או לא.

כשסיימנו את הבחינה בכי טוב והצלחתי לזכות לתואר ממש בדקה השתים עשרה, הוא היה שבע רצון ובמצב רוח טוב. הוא שאל אותי "האם יש כיום איזה פילוסוף יהודי נחשב?" השיבותי: "פרנץ רוזנצווייג". הוא אמר שמעולם לא שמע עליו. אז אמרתי לו: "הרי פרנץ רוזנצווייג כתב ב'קאנט שטודיין'. מאמר פלוני שלך על קאנט מסתיים במקום זה וזה, ומיד אחריו מתחיל מאמר של פרנץ רוזנצווייג על הפילוסוף שלינג".

בתום הבחינה שאל אותי דריש מה אתה מתכוון לעשות עתה? השיבותי לו שעל שאלה כזאת אין סטודנט יהודי בגרמניה מסוגל להשיב. על כך אמר לי: "יש גם פרופסורים נוצרים שאינם יודעים מה יהיה גורלם". הוא היה באותו פרק בן שישים ושש. לא הצטרף לנאצים והם הוציאו אותו לפנסיה. אני זוכר שעוד קודם עליית הנאצים דיבר משהו בגנותם. באוניברסיטה היה מקובל שכאשר הסטודנטים אינם מרוצים מדברי המרצה הם משפשפים את רגליהם ברצפה. כשעשו זאת לדריש עקב דבריו על הנאצים הגיב כך: "אתם אינכם צריכים לשפשף את הרגליים, מוטב שתשפשפו את הראש שלכם". דיבורים כאלה לא עשו אותו יותר מקובל. אותו לפחות לא הרגו. נפטר בשנת 1941.

ובכן ביוני 1933 אני דוקטור יוסף בורג באוניברסיטת לייפציג שנוסדה בשנת 1409 על ידי מורים וסטודנטים גרמנים שעזבו את פראג בגלל רדיפות ההוסיטים. הצלחתי כאילו לבצע מחטף לפני שהרודפים הגרמנים ישיגו אותי.

מורה בלייפציג

בכל שנות לימודי באוניברסיטה לא נטשתי את לימוד התורה. שכרתי לי רבי את הרב מלמד מליטא וכן שמעתי שיעור יומי אצל הרב דוד פלדמן ז"ל, שהיה למדן מופלג. היה אחד מארבעה רבנים בלייפציג. ש"י עגנון, שעשה בשנות מלחמת העולם הראשונה בלייפציג, למד גם הוא אצלו. שמו של הרב פלדמן יצא ברבים בזכות מהדורה "מודרנית" של קיצור שולחן ערוך עם איורים, כדי להסביר עניינים שונים: קשר של תפילין, ציצית וכן כיצד עושים חגורה של שבת במקום שאין בו ערוב כדי שאפשר יהיה לטלטל. מלייפציג עבר לאנגליה וישב במנצ'סטר עד סוף ימיו. הלימוד הזה היה חשוב לי כי עדיין ראיתי את עתידי כרב בישראל. סיום לימודי האקדמיים צבר, כאמור, תאוצה עקב עליית הנאצים לשלטון. נשתנה גם דבר במסלול חיי. והחל מחודש אפריל 1935 התחלתי לשמש מורה בבית הספר היהודי בלייפציג. עדיין לא יכולתי לחזור לברלין לפי שעלי היה לעשות את הבחינה לתעודת הוראה. בתי הספר היהודיים נתמלאו תלמידים מגורשי בתי הספר הכלליים, והדרישה למורים גברה.

חוקי נירנברג מן 15 בספטמבר 1935 הגדירו את היהודים על פי מוצאם וגם בני נישואי תערובת של שלושה דורות נחשבו יהודים. התגובה היהודית היתה התקשרות חזקה יותר לגורל היהודי ולעם היהודי. בתקופה שעד ליל הבדולח פיתחו היהודים פעילות חינוכית תרבותית אינטנסיבית. הקמת בתי ספר יהודיים, יסודיים ותיכוניים כאחד, היתה כורח השעה. גם הילדים וגם המורים היהודים גורשו מבתי הספר הכלליים. את המורים היו צריכים להכשיר להוראה בבתי ספר יהודיים. תפקיד זה נטל על עצמו "המרכז להשכלת מבוגרים יהודים" שיסד מרטין בובר יחד עם ארנסט סימון. מרכז זה עסק בפעילות בקרב היהודים המבוגרים בכלל. הגרמנים פסקו לפי דרכם מיהו יהודי. המרכז להשכלה ביקש ללמדם מהו יהודי. נוצרה גם פעילות ספרותית עניפה ופותחה גם פעילות

אמנותית רבה. כל אלה נעשו בפיקוח השלטונות הנאציים, שאף הקימו מחלקות מיוחדות לשם כך.

הציעו לי אז משרת מורה ומנהל בקמניץ, שמונים קילומטר מדרזדן. שם פיתחו את התלמוד תורה לבית ספר עממי יהודי. הצעה אחרת באה מהרב קרליבך בלייפציג, אבל רק כמורה. נמלכתי באבא והוא אמר נחרצות: "אתה הולך ללייפציג". שאלתי את אבא מדוע הפסקנות הזאת, והוא השיב: "אתה הרי לא תשאר בגרמניה. תבוא לארץ ישראל או לאמריקה. לכל מקום שתבוא ישאלו אותך – אתה מורה, היכן כבר לימדת? תשיב: הייתי בקמניץ, אז ישאלו איפה זה קמניץ? אבל כאשר תאמר הייתי בלייפציג יאמרו מיד: אהה, אצל קרליבך". זה היה השיקול והלכתי ללמד אצל קרליבך.

כאן המקום לומר מלים אחדות על מה שהתרחש אז בחינוך הילדים. מיד עם עלות הנאצים לשלטון ב־1933 גזרו גזירה שכל הילדים היהודים חייבים ללמוד בבית ספר יהודי ואסור להם להוסיף ללמוד בבית ספר מעורב עם הילדים הגרמנים. והגזירה חלה על ילדים יהודים גמורים או על ילדים יהודים למחצה לשליש או לרביע. כלומר אם אתה בן לאב יהודי ולאם נוכריה או להפך אתה חצי יהודי. אם סביך היו זוג מעורב אז אתה רבע יהודי. בין כך ובין כך לא יכירך מקומך בקהל "הגזע הטהור".

אני עצמי הלכתי להרשם בלייפציג לסמסטר הקיץ של 1933. אותו סמסטר עוד רשמו אותי והיה עלי למלא שאלון. אבא יהודי או לא, אמא יהודיה או לא. סבא סבתא מצד האב ומצד האם והוריהם שלהם. ואני רושם ליד כל אחד יהודי יהודיה. כשהגעתי לשאלה אמא של אבא סירבתי למלא ולחתום. אמרתי איני יכול להשיב על כך, לא הכרתי אותה היא נפטרה קודם שנולדתי, מעולם לא ראיתי אותה ולא שמעתי עליה. אינני יודע. הפקיד החל לצעוק עלי. אמרתי לו: "אדוני, אני הרי צריך לחתום, והחתימה צריכה להיות על דבר של אמת, אמת צריכה להיות דבר שאתה יודע. אני לא יכול לומר שהיא היתה נוצריה כי אינני יודע. מי יודע,

אולי סבא חי בנישואי תערובת, אני לא יכול לענות לך". מובן שזאת היתה חוצפה. אך כל זה היה בתחילה ברישום לסמסטר הקיץ 1933, ואיש לא יכול להעלות על דעתו שאי פעם תהיה אושוויץ. כך נתמלאו בתי הספר היהודיים בילדים בני משפחות של מתבוללים מתנכרים ושל בני נישואי תערובת שילדיהם נוכריים ממש על פי ההלכה.

לפני שנים אחדות הגיע לידי ספר Prophet Without Honour, נביא ללא כבוד, שעניינו בסופרים שגורשו מגרמניה ואוסטריה וחיו בגולה. בספר זה מזכיר אחד המחברים שילד אחד בגרמניה הלך עם כיתתו לשחות. היה זה כשעדין לא נגזרה הגזירה שמחייבת ללמוד בבית ספר יהודי. פונה המורה לילד היהודי ואומר לו: "לך אסור להיכנס כדי שלא לטמא את המים". הילד בא הביתה בבכי ודרש מהוריו להגר מיד. הם היגרו לארצות הברית, והילד הזה כיום בעל מעמד חשוב במימשל האמריקאי בוושינגטון. צילמתי את העמוד הזה ושלחתי אותו אל הנרי קיסינג'ר ושאלתי אותו אם הכוונה אליו. שהרי קיסינג'ר נולד בפירת שבגרמניה והיגר לארצות הברית. הוא השיב שזה לא הוא. אולם ישנם במימשל בוושינגטון אחרים שהסיפור חל עליהם.

המשבר שעברו ילדי ישראל בגרמניה היה קשה. עולמם חרב עליהם. הוריהם שלהם היו מזועזעים ושרויים בהלם, קל וחומר הם. בית הספר היה צריך להערך כדי לקלוט אותם לא רק פיסית אלא גם מנטאלית. לי נוספו גם שעות הוראה משום שאחד החברים, ישראל וורצברגר, נסע לארץ ישראל כדי לחפש עבודה, ואני לימדתי גם במקומו. סופו שהיה מורה דת בבאזל. בנו, רופא ידוע, חי כאן בארץ. לימדתי עברית והיסטוריה. הרב קרליבך היה נוהג לעמוד מאחורי הדלת לבדוק את מצב המשמעת בכיתה. תוך כדי עבודה זו היה עלי להתכונן לבחינה לתעודת הוראה. אך לפני שאתאר את הבחינה הזאת, שנתקיימה בקיץ 1934, בסיטואציה מאוד לא נוחה, אני רוצה עדיין להישאר בתחומי בית הספר.

מי היתה אוכלוסיית הילדים שהגיעה? היו אלה ילדים

רחוקים מיהדות ומידע יהודי בסיסי. היו ביניהם צאצאים של רבנים שבניהם התפקרו והילדים כבר לא ידעו דבר. הגיעה תלמידה אחת, מריה שמה. אביה היה בן של רב חשוב במזרח אירופה. אמה היתה קאתולית. לא אדע אם התגיירה אם לאו. בין כך ובין כך אפילו לא התגיירה האם, הבת היא חמישים אחוז יהודיה. והיהדות היא שקובעת את שייכותה וגורלה. היה זה ממש מדהים לראות כיצד תוך דור אחד הכל נשכח. זה מה שאירע גם לדור השני בארצות הברית ששכחו כמעט הכל ולא ידעו דבר: The second generation is a lost generation and sometimes a last generation. לא אבוד אבל דור אחרון.

סיפרתי שקבעתי עיתים לתורה. למדתי יום יום אצל הרב דוד פלדמן. ישבו אתנו בשיעור אביו של ש"י קרויטנר, שכתב לימים מחברת על לייפציג. עוד ישב עמנו יהודי אחד, יוצא גליציה, תלמיד חכם, מדקדק במצוות. נכדתו הגיעה עם שאר ילדים יהודיים לבית ספרנו. קודם למדה בבית ספר לבנות עירוני. יום אחד לימדתי בשיעור היסטוריה על עלילת הדם. יתכן שזה היה לפני פסח ודיברתי על עלילת הדם. "שפוך חמתך אל הגוים" שפותחים את הדלת על מנת שיראו שאין כאן חלילה ילד נוצרי שנרצח. כל זה מה שידוע לי ואני משתדל שגם הם ידעו. אז ילדה אחת קמה ואומרת: "אבל האם המורה באמת צודק, אומר את האמת?" היא שאלה זאת בצורה עדינה. "האם זה לא אמת עם הדם?" שאלתי אותה "איך את מגיעה לרעיון כזה?" והיא: "לסבא יש בקבוק יין שהוא מחביא כשהעוזרת מגיעה כדי שלא תיגע בו, ועל זה הוא מקדש ועושה הבדלה במוצאי שבת" אולי אמרה שעושה קידוש במוצאי שבת. ככה זה נתגלגל וככה זה נדבק. נכדה של יהודי למדן כבר איננה יודעת דבר על יין נסך וסתם יינם.

מן הצד האחר היתה לי תלמידה, שמשפחתה כאן בארץ. היא באה אלינו מדרום גרמניה. והנה יום אחד היה היטלר צריך לבוא לבקר בלייפציג. הוא עמד לנאום בכיכר היותר גדולה של לייפציג. אמורה היתה להיות שם הפגנה גדולה.

בתי הספר חוייבו לבוא. אינני חושב שהכריחו דווקא את בית הספר היהודי לבוא לשם. מכל מקום שאלה אותי תלמידה זו אם עליה לברך את הברכה המופיעה בסידור כשרואים מלך או ראש מדינה או ראש ממשלה: "ברוך... שחלק מכבודו לבשר ודם". אמרתי בנחרצות, לא. "אבל כתוב בסידור כשרואים..." אז אמרתי לה: "הניחי לי. אינני יכול לתאר לעצמי שמרדכי היהודי בירך כל פעם כשראה את המן הרשע, שהיה מעין ראש הממשלה". אינני בטוח ששיכנעתי אותה. והרי אילוסטרציה למה שנתרחש בבית הספר: מריה נכדתו של רב – בקבוק יין שסבא מצניע מפני העוזרת – וברכה על היטלר ראש הממשלה.

היו למצב החדש השלכות נוספות. כתוצאה מעליית הנאצים ונסיונותיהם של היהודים להגר מגרמניה נטשו יהודים רבים את הקהילות הקטנות שבהן חיו. היו שעברו לעיר הגדולה לחיות סמוך יותר לאחיהם. והיו שיצאו את עיירותיהם ונטשו את המדינה. נוצר מצב שבקהילות הקטנות הללו נשארו ללא מניין של מבוגרים, ולא היה בידם לקיים תפילות בציבור, וטקסים המחייבים עשרה יהודים בוגרים. היו שאמרו שאפשר לצרף קטן, פחות מבר מצוה, ובידו ספר כדי להשלים מניין. וכך דרשו את הפסוק שבהלל, בתהלים קטו יג־יד: "יברך יראי ד' הקטנים עם הגדולים. יוסף ד' עליכם, עליכם ועל בניכם", "הקטנים עם הגדולים – יוסף ד' עליכם". כלומר הוסיפו את הקטנים על הגדולים.

אני מקדים את המאוחר. הייתי בהמבורג בימים שהחלו לשלח את היהודים יוצאי ארצות המזרח לזבונשין. ביקרתי את הרב יוסף קרליבך הי"ד. אמר לי שבאותו יום לא היה לו מניין להתפלל בציבור, כי לקחו לו את ה"אוסט יודן" שלו. ייתכן שנתכוון למתפללים הקבועים וייתכן שדיבר על אותם שקיבלו שכר כדי לבוא ולהשלים את המניין. נדפסו ספרונים ובהם תפילות שיאמרו ביחידות או בפחות ממניין כדי לצאת ידי חובה. קמה הוצאת חרמון שהדפיסה ספרי הדרכה כאלה, עם הטקסטים שיש לאמר אותם. בהוצאת חרמון זאת נדפס

האיזראליט, עיתונה של היהדות האורתודוכסית בגרמניה, ושבו פירסמתי גם אנוכי קצת מאמרים.

בחינה לתעודת הוראה

כזכור, הבחינות לקבלת תעודת הוראה הן של המדינה ולא של האוניברסיטה. נוסף על כך בחינה זו נערכת בפומבי. לפיכך כל אלה שרוצים להיבחן בשבועות הבאים מגיעים קודם כדי לראות איך נערכת הבחינה.

כשביקשתי לגשת לבחינה כבר נתעוררו ספקות אם להתיר ליהודי לגשת לבחינה. אני טענתי כי המשטר רוצה שהילדים היהודים ילמדו בבתי ספר יהודיים, אז לשם כך צריך שיהיו להם מורים שיש להם תעודה. ואני מכריז ומודיע שאני רוצה להיות מורה רק בבתי ספר יהודיים. אז התירו לי לגשת לבחינה. שנה לאחר מכן בוודאי לא היו מתירים זאת.

לשם קבלת התעודה חייבים להגיש שתי עבודות, אחת מהן יכולה להיות הדיסרטציה. הגשתי עבודה נוספת על תורת המדינה של פרידריך יוליוס שטאל. היה זה יהודי שנולד בבווריה ושמו מעיקרו יולזון. בן שבע עשרה התנצר ונעשה פרופסור למשפטים. הוא יצר את תורת המדינה הנוצרית קונסרבטיבית, והיה האידיאולוג של מפלגת ביסמרק.

לקראת הבחינה היה על הנבחן לשמוע שנה אחת שיעורים בבית ספר ובשנה שלאחר מכן לתת שיעורים לדוגמא בכיתה שהמועמד מכיר אותה. ואתה יהודי והם אינם יודעים זאת או מעמידים פנים שאינם יודעים. תמיד יודעים מה יהיה נושא השיעור בשבוע הבא וכי יתקיים באחד מבתי הספר המעולים. אלא שנותן השיעור אינו יודע כי הוא הוא שיתן את השיעור, שכן על כך נערכת הגרלה. למורה יש שקיק ובו פתקים עם שמות הנבחנים. הוא מוציא מן השקיק פתק ועליו השם בורג. הוא פונה אל בורג ואומר לו אתה תתן היום שיעור על לותר. ההבדל בין לותר ובין יוהאן הוס. היה צריך להיות בקי בבעיות תיאולוגיות שפילגו את הנצרות. התכוננתי

היטב לשיעור ונתתי אותו. הפרופסור אמר לי: "בורג, הרגשתי שאתה שוחה אבל לא כמו אדם שיודע לשחות. אבל אין לי טענות". אמרתי אני: "אדוני הפרופסור, מה שניתן ללמוד מספרים למדתי. אבל ההתנסות במציאות בכל זאת חסרה לי".

הוא היה אדם הגון. אצלו גם עשיתי את הבחינה בפדגוגיה. זוהי בחינה פומבית ויושבים למולך גם עשרה חמישה עשר המועמדים של השבוע הבא או השבועיים הבאים. ובכן הוא פותח בסבר פנים מחמירות וחמוצות: "אני מניח שקראת כל מה שהפיהרר כתב על פדגוגיה".

כאן הוא יושב במחיצתם של כל הרשעים. אני משיב: "כמובן". "אז אני רוצה עכשיו לדעת מה אתה יודע על רוסו". אני זוכר את אותו פרופסור לברכה. הוא הכיר אותי עוד מן הגימנסיה. המשיך לשאול: "מה דעתו של רוסו על דת?" השבתי היטב. והוא ממשיך לשאול: "איפה הוא כותב זאת?" אני אומר: "בנובל אלואיז". "באיזה ספר?" למזלי זכרתי: "נדמה לי שבספר הרביעי". "מה אתה יודע על חינוך ופרובלימות ומבנה של חינוך מודרני?" אני התכוננתי לפי הספר של פרוטרי "אהה, איזו מהדורה קראת?" אמרתי: "לא שמתי לב אבל בוודאי לא המהדורה הראשונה". הוא שואל: "כיצד אתה יודע?" אמרתי: "בהקדמה הוא מתגונן על שתקפו אותו כי במהדורה הראשונה הוא יותר פרו קאתולי. במהדורה שהיתה בידי הוא מתגונן נגד הטענה הזאת. משמע שזו לא היתה המהדורה הראשונה". עברתי.

בפילוסופיה היה לי פרופסור חשוב פרייר שמו. נתברר שגם הוא היה נאצי. ואחרי המלחמה ראיתי שחזר והחליף את עורו. שוב בחרתי בקאנט כנושא. שאלתו היתה אם אני מוצא שיש הבדל בציווי הקטגורי של קאנט בין הנוסח האחד לנוסח האחר. גם מזה יצאתי. ועתה היתה בידי גם תעודת הוראה ומימשתי את כל תוכניותי בלייפציג והייתי בשל לחזור לברלין לבית המדרש.

פעילות תנועתית

באותו פרק זמן לא צייר איש לעצמו מה צופן לנו העתיד בכל חומרתו. סיפרתי שלא חשתי צורך למהר לסיים את הדיסרטציה. חילקתי עיתותי בין האוניברסיטה, בית המדרש והתנועה. וזו האחרונה בלעה יותר ויותר מזמני וממרצי.

הייתי עסוק הרבה בלייפציג גופא. היו לנו מה שנקרא ערבי קן, שבהם התכנסנו ונשמעו שיחות ונערכו דיונים. מאוחר יותר, כשנעשיתי מורה, פגשתי מקצת מן התלמידים בבקרים בבית הספר ובערבים בסניף. זה לא יצר בעיות. חלק אחר של הפעילות היה ביקורים בערים שונות אחרות. הרציתי במגדבורג. הסניף של צעירי מזרחי החל אז לצמוח. שם פגשתי את אריה הנדלר, שלימים היה דמות מרכזית בברית העולמית לתורה ועבודה בארץ־ישראל. חבר הוועד הפועל הציוני עשרות שנים. פגשתי שם גם את החזן בנימין אונגר, שהיה אחר כך חזן בבית הכנסת הגדול בתל־אביב, ועוד אחרים. בדצמבר 1932 נערכה ועידה שלנו במגדבורג ואני הרציתי שם הרצאה. פיתחתי שם תיזה שעד מהרה נשמעה כתמימה. טענתי אז שיש צורך לפעול גם בגלות ולעסוק במה שנקרא בסלנג הציוני כיבוש הקהילות. מי צפה אז שבשלושים בינואר יעלו הנאצים לשלטון ומי העלה על דעתו את חורבנן של כל קהילות ישראל באירופה? ד"ר וולפסברג התנגד לדעתי ודיבר נגדי.

שנת 1933 עמדה בסימן הבחירות לקונגרס הציוני השמונה עשר שהתכנס בסוף הקייץ בפראג. היינו עסוקים הרבה בבחירות אלה. שכן זכות הבחירה לקונגרס ניתנת על ידי רכישת שקל. וככל שאתה מוכר יותר שקלים אתה מגייס יותר בוחרים. ומחיר השקל כמחיר כוס קפה. לייפציג יצאה עם כמה מאות קולות למזרחי. זה היה הישג די חשוב.

פרק שישי: חזרה לברלין ופעילות תנועתית

סיימתי את הבחינות לשם קבלת תעודת מורה והגיע הזמן לחזור לברלין להוציא התרת הוראה לרבנות, כדי שאוכל לעזוב את גרמניה עם התעודה הנכספת. לי היה ברור שדרכי היא לארץ ישראל. זכורני, בשנת 1931 או 1932 מישהו שאל אותי פעם אם חשבתי אי פעם להיות חקלאי או חלוץ. אמרתי שזה לא בדעתי, אני חושב שכשרונותי אינם בידיים אלא בראש. אם זה נכון אינני יודע. מכל מקום הודעתי למנהל בית הספר כי אני רוצה לחזור לברלין. בית הספר גדל עד מאוד. היו בעיות משמעת, היתה שאלה של מורים ואחר כך גם של המנהל, אך זה כבר לא בתקופתי. הרב ד"ר אפרים קרליבך שימש כרב וכמנהל בית הספר עד 1936. אחריו בא הרב ד"ר דוד אוקס לשמש ברבנות. הוא הגיע מקניגסברג, שם כיהן כרב. המנהל היה ד"ר ויקרסהיימר, יהודי מדרום גרמניה, שהשליט משמעת חמורה עד מאוד. ד"ר אוקס עלה ארצה בשנת 1938 והיה מנהל בית הספר בכפר הנוער הדתי. כששמע הרב קרליבך שאני מבקש לעזוב שאלני אם אני יכול להציע מישהו שימלא את מקומי. אמרתי שאשתדל. כתבתי גלויה – שככל הנראה עודנה שמורה עד היום – לשמחה פרידמן שבא מפירת לבית המדרש לרבנים בברלין. הוא היה קצת צעיר ממני. סיפרתי לו שאני רוצה לחזור לברלין לסיים את לימודי בסמינר. אם הוא מעוניין במשרה שיבוא לליפציג. פירטתי את התנאים והוספתי שאפשר לחיות מזה. הוא קיבל זאת ובא לליפציג. כאן גם פגש בתלמידה יפהפיה בשם אליסה רוזן ונשא אותה לאשה. לימים היו חברי טירת צבי. שמחה גם היה חבר כנסת כמה שנים.

שבתי לברלין חופשי מן העול של לימודי חול. אני כבר

מושלם ומוכתר בכל התארים האפשריים, ומעתה אני יכול להקדיש את כל הזמן ללימודי קודש ולהתכשר לרבנות. אלא שהימים אינם כתיקנם. ישנה תנועה ועל הכל ישנו היטלר. אתה כבר אינך חופשי בכל המערכות הללו. מיד נכנסתי לפעילות. הנאצים פעלו במדיניות של הרדמה, להיות נחמדים על מנת שלא ירגישו שהפגיון המורעל כבר מוכן. אני מכנה תקופה זו קרסצ'נדו של המגפיים של היטלר. תחילה הלכו בצעדים מדודים, אחר כך צעדו בצעדים יותר מהירים. קודם דרכו ברבע עדינות, ואחר כך רמסו בגסות יתר.

דוגמא למערכת היחסים אתם היא בנסיעה שערכתי עם קבוצה למחנה קיץ מברלין להמבורג. קודם לכל חייבים היינו להודיע לגסטפו על מועד הטיול, פרטים על המשתתפים ובאיזו רכבת נוסעים. היכן ישהו ומתי יחזרו. אני רוצה להזכיר שני פרטים שיש בהם עניין. יומיים שלושה קודם הנסיעה אני מקבל טלפון מאיש הגסטפו, הממונה על "ברית חלוצים דתיים". הוא מציע שלא ניפגש באותה פינה שבתחנת הרכבת שאני ציינתי כמקום הפגישה. שם מצויים יותר מדי אנשים, וזה יכול אולי להביא לדברים בלתי רצויים. הוא מציע שנבחר בתוך ה"באנהוף" (=תחנת הרכבת) פינה אחרת שאינה הומה בני אדם. הודיתי לאיש הזה על תשומת הלב והודעתי לחבר'ה על השינוי. לגופו של דבר זה לא משנה שאותו איש גסטפו היה מסוגל לעשות גם משהו אחר. אולם אינני בטוח שבאותו שלב היה מעשה זה כבר חלק של מדיניות ההרדמה, שהוכתבה מלמעלה אל הדרגים הנמוכים, ואל יאשימוני בתמימות יתרה.

בשובי קניתי כרטיס למחלקה השלישית, שהיתה הכי זולה. בדרך נכנס אלי לקרון אביו של אחד החברים הבולטים של ה"קמרדן", אירגון של יהודים גרמנים שעבר לאט לאט לציונות. בתוכם היה ולטר רגזון שעלה ארצה והתיישב ביקנעם. הם היו נתונים להשפעתו של מרטין בובר. לצערי לא הגיעו לאורתודוכסיה אבל לסימפטיה לדת כן הגיעו. האיש שנכנס אלי היה דמות של יהודי גרמני מן האלפים או מטירול, עטור זקן יפה ועם עיטור של מלחמת העולם הראשונה. הוא

נכנס אלי ואנו שוחחנו. הגיע מבקר הכרטיסים ובדק את הכרטיסים. הוא ציווה עליו לעזוב את הקרון שבו ישבנו. הוא שאל אותו "מה אתה רוצה ממני? הרי שילמתי בעבור מחלקה יותר יקרה, אז בוודאי שאני זכאי לשבת במחלקה הזולה". והקונדוקטור בשלו. "לא, לא בא בחשבון. אתה שילמת למחלקה השנייה אתה צריך לשבת בשנייה". לא היתה לו ברירה והוא יצא. אחר כך שב אלי הקונדוקטור, שראה קודם שיש לי תעודה מבית המדרש לרבנים, שזיכתה אותי בהנחה. הוא אמר לי: "אתה יודע, זה יכול להיות מרגל, או 'פיצלע' (חפרפרת), פרובוקטור של הנאצים. לא רציתי שישב אתך".

אביא עוד סיפור אחר של ג'סטה, שמלמדת על גישה ועל האווירה בשנים הללו. כשהיו מלווים נוסע ברכבת היו צריכים לרכוש כרטיס המתיר לעלות לרציף. המבקר היה מנקב את הכרטיס כשעלית לרציף. זה עוד היה בלייפציג. ליווינו את אחד מחברינו שנסע לטריאסט בדרכו לארץ ישראל. המבקר לא נקב את הכרטיס כדי שנוכל להשתמש בו פעם נוספת, עם שאמר לי: "אני שמח על כל אחד מכם שעוד מצליח לצאת".

היה לנו מרכז של צעירי מזרחי בהמבורג, אבל "ברית חלוצים דתיים" ו"קרן תורה ועבודה", היו מרוכזות בברלין. כאן גם ישבה ההנהלה הציונית המאוחדת (ZVfD), שהיתה גם אחראית לתנועה הציונית ולכל ענייני קרן הקיימת וקרן היסוד. והמשרד הארץ־ישראלי שבו חילקו את הסרטיפיקאטים, הפלשתינא אמט. הוועדה המנהלת את העניינים, היא גם זו שהיתה האחראית בפני הנאצים בענייני התנועה הציונית. יושב ראש ראשון שלה היה זיגפריד מוזס, מי שהיה לימים מבקר המדינה הראשון של מדינת ישראל. אחריו בא בנו כהן, שגם הוא עלה ארצה והיה מבכירי נציבות שירות המדינה. אחריו בא ד"ר פרידנטל, לימים רופא בבית החולים דונולו ביפו. הנציג שלנו בהנהלה היה ד"ר יצחק (איזי) אייזנר, וכשהוא פרש קיבלתי את מקומו. נציגנו בפלשתינא אמט היה אלכסנדר אדלר ואחריו בא יעקב צובל. כאן היו לנו

מאבקים קשים. שכמקובל עד היום את הדתיים ניסו לקפח. והיה מאבק על חלקנו בסרטיפיקטים. גם כאן ניסו לנהוג בנו לפי הכלל שמה שיכולים לתת לאחרים לא ראוי לתת לדתיים. היינו חייבים לעמוד על המשמר, שלא יקפחו אותנו. הדבר הזה נמשך עד לעצם הימים שלפני פרוץ המלחמה.

אנחנו היינו שקועים הרבה במעגל הצר שלנו. המשכת הפעילות התנועתית השוטפת, בצד פעולות הצלה ומאבק על סרטיפיקאטים.

באותה תקופה פיתחנו הרבה את עליית הנוער. המייסדת והאם האמיתית של עליית הנוער היתה רחה פרייאר, שהתגוררה בברלין. נעשה לה עוול, כשהנרייטה סולד, שהיו לה זכויות למכביר, לא מחתה כשהדביקו לה את תווית המייסד, כשבעצם התנגדה לכתחילה לרעיון. רחה פראייר היתה נשואה לרב ד"ר משה פרייאר ששימש קודם רב בסופיה ואחר כך בא לברלין וכיהן בבית הכנסת הגדול. שמעתי את הדרשה הראשונה שלו. הוא דרש על הפסוק בפרשת יתרו – אולי היתה זאת פרשת השבוע – "והזהרת את בני ישראל". הפירוש הפשוט הוא כמובן שתזהיר את בני ישראל. אך הוא אמר: "והזהרת – תראה את הזוהר שביהדות, את היופי שלה".

עליית הנוער לא נולדה כתגובה לנאציזם, אלא כפיתרון למצוקתם של בני הנוער היהודי בראשית שנות השלושים, עקב המשבר הכלכלי החמור שפקד את גרמניה. משבר זה פגע בכלל האוכלוסיה אבל היה חמור יותר בקרב בני משפחות של יהודים יוצאי מזרח אירופה. בני הנוער נפלטו ממעגל העבודה. באווירה האנטישמית שנתחזקה עם התגברות הנאציזם פחתו עד לאפס סיכוייהם להשתלב במעגל העבודה. הם נקלעו למצב של יאוש. קצתם הצטרפו למסגרות קומוניסטיות וציפו למהפכה הפרולטארית. התנועה החלוצית היהודית ביקשה לארגן בני נוער אלה. אך לא היה בידה למשוך אותם, לפי שלא יכלה להבטיח את עלייתם לארץ ישראל לפני גיל שמונה עשרה, כשיוכלו לקבל סרטיפיקאט, אם בכלל. רחה

פרייאר ביקשה לארגן קבוצות בני נוער צעירים ולהעלותם ארצה שלא במסגרת מכסות העולים, לקיבוצים שבהם יעברו תקופת לימודים והכשרה. קבוצה ראשונה עלתה בשנת 1932 לבן שמן.

בשנת 1933 משעלתה המפלגה הנאצית לשלטון נראתה דרך זו של העלאת צעירים כמסלול כמעט יחיד להצלה. המחלקה שהקימה הסוכנות היהודית לעזרת יהודי גרמניה קיבלה את עליית הנוער תחת חסותה. גם שלטונות המאנדאט איפשרו להעלות צעירים יהודים מחוץ למיכסת העולים, ובלבד שיהיה מקום קליטה בארץ שיהיה ערב לקליטתם ולהחזקתם שנתיים ימים. תנועות הנוער בגרמניה נרתמו לעניין. הן הבינו כי רק בכוחות משותפים יוכלו להרים את המשא הזה. כך נוצר אירגון הגג בשם "יוגנדהילפה", שבו היו שותפות כל התנועות החלוציות. מן הקיבוצים בארץ ישראל נענו ראשונים לאתגר עין חרוד הוותיק והמבוסס ומחנה ההכשרה רודגס של הקיבוץ הדתי סמוך לפתח תקוה. הבעיה שתעמוד לפנינו תמיד היא מקומות קליטה לצעירים הדתיים. שכן משפתחו כל הקיבוצים את שעריהם בפני ילדי עליית הנוער, לא היו לנו הדתיים מקומות קליטה. זו היתה הסיבה להקמתו של כפר הנוער הדתי.

בפרנקפורט ע"מ היה בית יתומים יהודי. ניהל אותו איזידור מרקס. יסד אותו אחד הרוטשילדים. באנגליה ישב צאצא של רוטשילד המייסד, והוא פנה לממשלה הבריטית וביקש סרטיפיקטים בשביל ילדי בית היתומים שיסד סבו. קיבל שבעים וחמישה סרטיפיקטים. הודיעו לנו על כך מעליית הנוער בארץ ואני ורחה פרייאר נסענו לפרנקפורט לבחור את הילדים ושלחנו אותם לסקטור הדתי במקווה ישראל. מהם שחיים עד היום בארץ. שניים חיים במושב נחלים וכמה בקיבוצים הדתיים.

הכשרות ובתי חלוץ

אנחנו היינו מאורגנים בברית חלוצים דתיים. כל דבר רשום בגסטאפו. אני הייתי האחראי. קבעתי עם החברים כי כשעלי ללכת לגסטאפו באלכסנדר פלאץ, אם אחר שלוש ארבע שעות איני מודיע שאני בחוץ, צריך מיד לדאוג לי לסרטיפיקאט. כשנכנסתי לגסטאפו היה תמיד בפי הפסוק מאדון עולם: "בידו אפקיד רוחי בעת אישן ואעירה, ועם רוחי גויתי ד' לי ולא אירא".

עיקר פעילותנו באותן שנים היתה ההכשרות, כדי לצאת מן הארץ. לצעיר יוצא הכשרה היו יותר סיכויים לסרטיפיקאט. הקימונו הכשרות מסוגים שונים במסגרת הבח"ד, ברית חלוצים דתיים, שנוסד ב־1929. היה זה אחרי שבשנת 1924 נרכשה חווה חקלאית בצנרוד, סמוך לפולדה, שממנה עברו בשנת 1927 לרודגס. משם עברו ל"גרינגסהוף" לא הרחק מפולדה. אני אפילו צעדתי פעם ברגל מפולדה לגרינגסהוף. בהכשרה זו היו לדעתי בימים הטובים כמאה חברים. זו היתה גולת הכותרת של הבח"ד.

באותו פרק היה האידיאל החלוץ החקלאי. זו היתה ההעדפה בכל ארצות אירופה, ולכך היה מכוון גם מעשה בניין הארץ. אלא שעתה עם עליית הנאצים לשלטון הבינונו שעלינו להרחיב את המסגרות. על הקמת חוות חדשות לא ניתן היה לחשוב. עתה היינו צריכים להכשיר את חניכינו למלאכת כפיים. ההתלבטויות וההתחבטויות בתוכנו היו גדולות. דרך משל, היתה הצעה להקים מבנה הכשרה גדול, לא מחנה ריכוז חלילה, פאדרבורן בווסטפליה. נתעורר ויכוח. חלק צידד בדבר כי הנאצים רוצים זאת, וזה יקל אחר כך את העלייה המאורגנת, אם יכשירו אותם יפה. אחרים התנגדו באומרם שאסור לרכז כאחד כל כך הרבה צעירים יהודים. שכן מי יודע מה ילד יום. כל הוויכוחים הללו היו, כמובן, קודם ליל הבדולח.

הלכנו בדרך של הקמת בתי חלוץ. בבית החלוץ מתגוררים יחד החברים והחברות. הם יוצאים משם לעבודה במקום

שנמצאה להם בו עבודה. ההעדפה היתה למצוא להם עבודה בחווה של גוי, ששם יעסקו בחקלאות – אך בדיעבד כל מלאכה היתה כשרה. אני סידרתי לבן דוד שלי מקום עבודה במרפדיה אצל רפד. זה סייע לו בבוא יום להתקבל כסנדלר בכפר הנוער הדתי בארץ ישראל. היו לנו בתי חלוץ בהמבורג, בנירנברג, בברלין, בלייפציג, בפרנקפורט ועוד.

אנו חידשנו עוד סוג של הכשרה, לבני הגיל הבינוני, כלומר לצעירים בני חמש עשרה שש עשרה, שמשם הם יכולים להגיע לעליית הנוער – (Mittleren Hachstara — Mi-Ha). עד אז היה נחשב לחלוץ צעיר מגיל תשע עשרה ואילך. אנו הוספנו את מושג ה"מיטלרן הכשרה" ועל ידי כך הרחבנו את המעגל ואת הסיכוי לעלייה. זכורות לי הכשרות כאלה בבונשטוב, ששם היתה המדריכה חנה פינצ'ובר – לימים אורבך – רעייתו שתיבדל לחיים של פרופסור א"א אורבך ז"ל. היתה חווה חקלאית כזאת בהידלברג, לא במעמד וברמה של גרינגסהוף. שם היה המדריך בנימין אונגר, לימים החזן בבית הכנסת הגדול בתל־אביב, שלפרנסתו בארץ שימש נהג בחלוקת מרגרינה של "בלובנד". מדריך אחר בן דויד, דומני, שהיה במחנה ההכשרה, משם נלקח למחנה ריכוז ונמלט. אחר המלחמה פירסם את זכרונותיו. היה מקום הכשרה כזה בפרנקפורט. משם זכורה לי דווקא שביתה שהם אירגנו לי משום שקיבלו כל יום לארוחתם ריבה זולה, שאף פעם לא החליפו אותה. מה שחשוב יותר, שם הגענו לאיזו הבנה־הסכמה עם הישיבה של הרב ד"ר יעקב הופמן ז"ל, הרב של הקהילה הגדולה הלא מתבדלת. הוא קיבל קצת מהצעירים ללימוד בישיבה.

על תחושתנו שהזמן העומד לרשותנו איננו בלתי מוגבל ניתן לראות גם מן העובדה שראינו לשלוח צעירים לישיבה במזרח אירופה, כדי שילמדו שם ויספגו מרוחה של הישיבה. לאחר מכן ישובו וילמדו כאן בגרמניה. אני זוכר כיום את שמו של אחד בלבד, יוסף היינמן. הוא למד בישיבת מיר וחזר לגרמניה. הלך לאנגליה, עלה ארצה, היה פרופסור באוניברסיטה העברית והתמחה בנושא התפילה. כששב אלינו

היה שרוי בהשפעת הישיבות הליטאיות, והיום היינו אומרים עליו שהקצין. זכור לי ויכוח גדול אתו לגבי שנת השמיטה. פולמוס השמיטה בין הפוסקים ידוע. הוא החל עוד מימי חיבת ציון וראשית מעשה ההתיישבות בארץ. חיפשו דרך להתיר את העבודה בשנת השמיטה, שלדעת הכל היא כיום מדרבנן. הובן שאי אפשר לקיים חקלאות של עם שלם שאינו עובד שנה שלימה. פועלי אגודת ישראל בארץ ישראל החליטו לשבות מכל מלאכה חקלאית בשביעית והקימו קרן שביעית לתמיכה בהם. כדי להמחיש את מצב הרוח בעולם ובגרמניה לגבי מצבה של יהדות גרמניה, אספר כי בשנת תרצ"ח (1938) חלה שנת שמיטה. בקיץ קודם לה, בקיץ 1937, ושמא בשנת 1938 עצמה, מופיע בגרמניה שליח של פועלי אגודת ישראל מארץ ישראל לאסוף כסף בשביל קרן השמיטה. ממש כאילו עולם כמנהגו נוהג.

היינמן נטה בנושא זה לצד המחמירים. והיו לנו ויכוחים אתו. היה אתנו בסמינר קלמן כהנא, שגם הוא כמוני קיבל סמיכות לרבנות מאת הרב וינברג. עלה ארצה והיה חבר קיבוץ חפץ חיים. היה שנים הרבה חבר כנסת. אתו היו לנו ויכוחים וגם עם הרב דוקטור יעקב פריימן, שהיה רב בפוזנן ואחר כך בברלין. אצלו שימשתי שימוש רבני, התמחות בדינים פרקטיים. אף הוא חתם על כרוז בעד הקרן הזאת. כששאלתיו הכיצד יכול אדוני לחתום על כך, הרי הוא יודע שבלתי אפשרי שעם שלם לא יעבוד שנה תמימה. בימינו הייתי מחדד זאת אפילו ומחזק את הארגומנט, שאם אתה מפסיק שנה אחת לשווק פרי הדר לאירופה, חיסלת את כל הענף, מדינות המגרב תכבושנה את השוק. השיב לי בחיוך בגרמנית: מה איכפת לך, היהודי המשולח בינתיים יש לו פרנסה. זה שעושה מגבית שיקח. זו דחייה אבל לא תשובה. אגב, פעם סיפר לי ש"הייקס", האורתודוכסים הגרמנים דורשים ממנו שיוציא איסור על השחיטה השחורה בגראנדיר שטראסה. והוא לא נתן. וכך אמר "שחורה אני ונאווה" — פסוק משיר השירים, מי יודע אם אנחנו לא נצטרך פעם לאכול משחיטה זו.

הדרך אל המציאות

בשנת 1937 ביקשנו להראות את הדרך אל החלוציות, אל ההכשרה המקצועית ובחרנו בדרך של עשיית סרט. רצינו להמחיש בפני האנשים את המציאות כדי שיצטרפו אלינו. הסרט פתח בדברים של הרב ד"ר יעקב הופמן, שהיה הרב של הקהילה הגדולה בפרנקפורט. ראוי לציין שגם הרב הופמן נולד בהונגריה. היה איש המזרחי והשתתף בוועידה העולמית הראשונה שלו בפרשבורג בשנת 1904, על אף שהיה באותו פרק תלמיד בישיבה בהונגריה. היה תחילה רב ברדוביץ, שלאחר מלחמת העולם עברה לידי הרומנים ומשם בא לפרנקפורט. ב־1937 נעצר משום שדיבר נגד השלטונות. שוחרר בהתערבותה של השגרירות ההונגרית. נפגשתי אתו בציריך בקונגרס בשנת 1937, הציע לי לשמש ממלא מקומו בפרנקפורט.

הפקנו איפוא את הסרט. עם רפי מלר, שהיה בן למשפחות המועטות של יהודים גרמנים שהצטרפו לתנועה הציונית, ערכתי מסע עם הסרט על פני גרמניה. הוא סובב את הגלגלים ואני נאמתי. הסרט נחל הצלחה. הביא צעירים להמשך לנקודות ההכשרה שלנו, וגם הרגיע את ההורים שדאגו לגורלם של בניהם במקרה שיסעו לפלשתינא.

נסענו בין השאר לדיסלדורף ולקלן ולמקומות רבים אחרים אפילו קטנים. הנסיעה היתה כרוכה בלוגיסטיקה מורכבת של מסעי הרכבות. הגעתי למיומנות כזאת בתחום זה עד כדי כך שאמרו לי שאם אשאר מחוסר עבודה אוכל לנהל סוכנות נסיעות. לימים נזקקתי לכשרון זה בשליחויותי הרבות בארצות רבות בשליחות המדינה.

ומעניין לעניין באותו עניין, באשר לתיכנון הנסיעות. כזכור לא היו לנו בארץ ישראל מספיק מקומות לקלוט את בני עליית הנוער. הוחלט איפוא להקים את כפר הנוער הדתי. על הרקע והמאבקים להקמתו כתב רודי (אברהם) הרץ איש קבוצת יבנה, חוברת יפה ושמה: "כך נולד כפר הנוער הדתי". רודי

הוא ממייסדי הבח"ד בגרמניה, ממייסדי קיבוץ רודגס וקבוצת יבנה. הכפר הוקם בשנת תרצ"ח. בין הפעילים בהקמתו היו: ארנסט סימון, אהרן ברט, הרבנית יטקה לוי (אשתו של הרב ד"ר הרי לוי מפעילי המזרחי בברלין), אלכסנדר אדלר, משה אונא ודוד בית אריה. בקונגרס ב־1937 נמלכה בי דבורה אלינר לגבי מועמד מתאים לניהול הכפר. דבורה, אחותו של פרופ' אברהם לוי פרנקל המתימטיקאי הנודע ורקטור האוניברסיטה העברית, עבדה אז במחלקה הסוציאלית של הוועד הלאומי. הרעיון היה להקים מוסד מקביל לבן שמן החילוני. הצעתי לדבורה אלינר את אברהם (אויגן) מיכאליס מהמבורג, בן אחותו של ד"ר יוסף וולגמוט. הוא היה מורה בבית הספר התיכון היהודי והרעיון של כפר נוער דתי הלהיב אותו. מועמדותו אושרה והיה עליו לעלות ארצה.

וכאן שוב צפה במפתיע בעיה של תמרון בנסיעות. הוא היה צריך לצאת ארצה מיד בתום שנת הלימודים. היתה אפשרות לנסוע אחת לשבועיים והיה חשוב שיקדים ככל האפשר. בבית הספר בהמבורג נערכה מסיבת סיום שנת הלימודים ביום מסויים. הוא ביקש להשתחרר הימנה שכן כדי להגיע לאנייה בברינדיזי היה צריך בתנאים רגילים לצאת יום קודם. המנהל, שהיה יהודי, סירב לאשר זאת. אתה המחנך ואתה חייב להיות במסיבת הפרידה ביום ג', והאנייה אמורה להפליג ביום ה'.

הוא טילפן אלי ושאל מה לעשות. וכאן שוב עמדה לי מיומנותי בטכניקת הנסיעות המודרנית. גייסתי כספים בעבורו שיוכל לפרוע חובותיו ונסעתי אליו להמבורג. מצאתי שאם יסע ברכבת לברלין ויטוס מברלין לרומא ויסע ברכבת מרומא לברינדיזי יוכל גם להשתתף במסיבת הסיום בבית הספר וגם להשיג את האנייה ביום חמישי בברינדיזי. כאן כבר היה תיחכום של השימוש בתעופה. ניצול ראשון במטוס עשיתי בנסיבות עגומות. קיבלתי ידיעה שאבא חולה אנוש. זה היה בערב שבת ומיד טסתי לדרזדן. אויגן אכן עשה כהצעתי והגיע בזמן.

ההכשרות

ובכן אני בפרק ההכשרות. היו לנו גם הכשרות בחוץ לארץ, משהו לא גדול בבלגיה. היה לנו מקום אחד או שניים באיטליה. אחד היה נקרא 'ריקדו דה קסטלינו', לא הרחק מסיינה המפורסמת מתרבות הרנסאנס. הוצאנו קצת חברים להכשרה בהולנד. קצת בדנמרק. אחרי ליל הבדולח התפתחה מאוד ההכשרה באנגליה, כלומר בשש־שבע מדינות. דברים לא בהיקף גדול, אבל במעשה ההצלה חשוב כל אדם מישראל. למחרת ליל הבדולח, תשעה בנובמבר 1938, נדרתי, ואף קיימתי, שלא אעזוב את גרמניה לפני שהוצאתי את אחרון חברי ההכשרות שהיה רשום אצלנו באותו יום. אריה הנדלר, שפעל אתנו בגרמניה בראשית שנות השלושים, עבר לאנגליה. והוא הכין את הקרקע לבואם של ילדים ניצולים וגם של חברי ההכשרות. היה לנו בית חלוץ בהמבורג, והיתה לנו גם קבוצה במעון יהודי של עליית הנוער כדי להכין אותם לקראת עלייה. אלה, האחרונים, המתינו רק לסרטיפיקט של עליית הנוער. כשקיבלו אותו נתפזרו איש איש למקומו והמתינו לעלייה. והנה הגיעה הידיעה על החלטתם של הגרמנים לגרש את כל היהודים אזרחי פולין לתחומי פולין. הם שולחו לזבונשין.

הדבר נודע לנו. טסתי בבוקר להמבורג אל החברים שבבית החלוץ. ביקשתי להגיע אל החברים לצייד אותם בכסף ולפזרם איש איש למקומו, או למחבואו. טסתי במטוס. הזמנתי כרטיס על שם מילר. הייתי נראה כמו אדון מילר. הגעתי בחשיכה. תפילין לא הספקתי להניח. לקחתי טקסי משדה התעופה ועצרתי במספר שלושים, בעוד בית החלוץ היה בשלושים ותשע, כדי לא לצאת לפני הבית. ברחוב דמדומי בוקר, הכל שקט ורגוע. בית החלוץ שלנו היה בקומת הקרקע. הדלת בצד ימין. אני נכנס ואני רואה שהדלת פתוחה. אני שומע את איש הגסטאפו מאיץ בחברים: "תארזו יותר מהר". אני כבר הייתי במילכוד, לא יכולתי להפנות גבי ולצאת. אמרתי איפוא בביטחון: "בוקר טוב, האם החלבן כבר היה?" "לא,

הוא עדיין לא היה", "תודה רבה" ואני צעדתי בצעדים נמרצים ששומעים אותם עד קומה ב'. כאן חלצתי את הנעליים, ובגרביים לרגלי עליתי לגג. המתנתי עד שהוציאו את כל החברים משם. כששמעתי שהכל נגמר ירדתי. שוב נעלתי את הנעליים ולקחתי טקסי לתחנת הרכבת. צלצלתי לולטר ורנר, המדריך שלהם, ואמרתי לו ביידיש "מ' חאפט יידן" (חוטפים יהודים). הוא השיב לי: "אני רק רוצה לגמור שמונה עשרה". והוא גמר את זה בדרך לזבונשין. אחר כך דאגתי שיקבל סרטיפיקאט. עלה ארצה ושימש שנים רבות מדריך בכפר הנוער הדתי. הברקות שצצו במוחי או תושיה שהיתה בי הצילו אותי מהרבה הסתבכויות.

ככל הנראה שילחו הגרמנים יהודים אזרחי פולין לפולניה בעקבות חוק שחוקקו הפולנים. על פיו אזרח פולין שלא היה במדינה חמש שנים מאבד את אזרחותו. כך הועברו עשרת אלפים יהודים לתוך פולין. חברי צעירי מזרחי בדרזדן עמדו בתחנת הרכבת, שבה עברו המגורשים לזבונשין ועל פי היתר של הרב חילקו להם בליל שבת משקאות חמים. נשים יהודיות הדליקו נרות שבת בקרונות שבהם גורשו.

באותו יום שישי חזרתי לברלין, שוב עם הכרטיס על שם מילר. הספקתי לקנות לחם, הלכתי למשרד, הנחתי תפילין בשעה שלוש אחר הצהריים, וישנתי על גבי מדף רחב של שולחן שהנחתי על הרצפה. הנחתי שהגסטאפו לא תבוא לחפש במשרד ביום שבת, כשהם יודעים שהמשרד סגור. זה נתן לי מידה מסויימת של ביטחון.

הקונגרס הציוני העשרים

בימים כ"ו מנחם־אב – ט' אלול תרצ"ז (3–16.8.37) נתכנס בציריך הקונגרס הציוני העשרים. הוצבתי כציר מטעם הבח"ד בגרמניה בתוך המשלחת של המזרחי לקונגרס.

בקרון הרכבת לציריך נסע גם הרב מנחם מנדל קירשנבאום, דיין בקהילה הגדולה בפרנקפורט אמיין. חיבר ספר חשוב

בהלכה "מנחם משיב". הוא הציע לי להיות רב בפרנקפורט במקומו של הרב ד"ר יעקב הופמן, שהנאצים לקחו אותו למחנה, אך מיד שיחררוהו. לימים היה מועמד לרבנות בתל־אביב ולא קיבל. התגלגל לארצות הברית והיה רב בקהילה 'אוהב צדק' או 'רודף צדק' בניו־יורק. מאוחר יותר הציע לי הוא עצמו את הכהונה הזאת וכן הציע לי אותה מורי ורבי מן הסמינר הרב ויינברג. אבל אני לא רציתי. לשאלותיו מדוע אני מסרב השבתי: הקולגות אינם מוצאים חן בעיני. אז למה אתה לומד? שאל. השבתי כדי לדעת. לסיפור היה המשך. אחרי המלחמה נפגשנו במונטרה אצל הרב בוצ'קו. נסעתי עם רבקה אשתי ובתי צביה ע"ה לקונגרס הציוני. כשנפתחה הדלת אמר לרבקה אשתי אני שמח להכירך אבל אני ברוגז עם יוסף שלך. כששאלתי רבי מה קרה? השיב: אני רציתי שיקבל את הרבנות בפרנקפורט והוא סירב...

בדרך לבזל התחלתי לחשוש. בתחנת הרכבת בבזל היו שלושה חלקים ה"בדישה בנהוף", שאליה מגיעות הרכבות מגרמניה, והיא נחשבה עדין כטריטוריה גרמנית; "השוויצר בנהוף" שזוהי כבר טריטוריה שוויצרית, ו"אלזסס בנהוף", שהיא טריטוריה צרפתית על שם אלזס. אחרי פרייבורג התחלתי להרהר. בתיק שלי יש לי עלונים של ברית חלוצים דתיים, מי יודע איזה פקיד רשע יהיה במכס או במשטרה הגרמנית על אדמת בזל בטריטוריה הגרמנית. התחלתי לקרוע אותם לגזרים גזרים ולפיסות נייר קטנות, וזרקתי אותם מחלונות הרכבת. כמה שבועות אחר כך אני מקבל הזמנה להתייצב במחלקה מסויימת של הגסטאפו. נכנסתי. ישב שם אדם צעיר, קצת צעיר ממני. עמדתי לפניו והוא הציע לי לשבת. לא ידעתי מה הוא רוצה ממני. ואז פתח את פיו ואמר: "אדוני, אתה נסעת ברכבת לשווייץ, והשלכת מן החלונות פיסות של עיתון. מה זה היה?" נזכרתי. הסברתי לו שמפני החשש שאגיע לפקיד שאיננו בקי כמו שכבודו בקי בעניינים ומה הוא יגיד על כך, לפיכך קרעתי את העלונים. לא היתה כאן ולא יכלה להיות שום מזימה רעה. קודם לכל העובדה

שלא רציתי להוציא את העלונים לחוץ לארץ. ונוסף לכך אם נאספו כל הגזרים וחוברו יחד, ניתן לראות היכן נדפסו, בברלין או בפרנקפורט, עם כתובת ושם של האחראי. אין כאן שום דבר לא כשר ובלתי לגאלי. כל המעשה היה מפני הפחד שמא אתקל באדם שאינו בקי. "מה אדוני עושה?" שאל אותי. השיבותי לו שאני סטודנט בבית המדרש לרבנים. "מה אתה לומד?" "תיאולוגיה" עניתי לו. אז הוא אמר "גם אני". אמרתי לו שלמדתי בלייפציג אצל פרופסור אלברכט אלט, מן הגדולים שבגרמניה. "אלט, שמעתי. הוא איש חשוב". והתחלנו לדבר על פירושים לביבל. וכך יצאתי בשלום, על אף שלא היה ברור שאני נכנס בשלום.

במרכז הקונגרס הזה עמדה תוכנית החלוקה של ארץ ישראל, בעקבות הדו"ח של ועדת פיל, שחקרה את המצב בארץ. אני הייתי נגד החלוקה. שבתי לגרמניה ולפעילותי.

אבא ז"ל

ב"א כסלו תרצ"ח הלך לבית עולמו אבי מורי, והוא בן חמישים ושבע שנים בלבד. הוא חלה בלויקמיה. הוא נחלש מאוד והיה צריך לנוח הרבה. בקיץ 1937 הבאתי אותו לבית החולים היהודי בלייפציג. היה זה כמה שבועות לפני הקונגרס הציוני. באותה תקופה עדיין היה מותר ליהודים לנהל חיים תרבותיים עצמאיים, כמובן שבפיקוח הגסטאפו. גם תיאטרון היה מותר. היה זה בתקופה שבה עמדה על הפרק שאלת החלוקה של ארץ ישראל. נערך דיון על השאלה. יושב ראש המכבי בלייפציג ל' פרוינד דיבר בעד ואני נגד. הרופאים התירו לאבא לצאת ולהיות נוכח בדיון הזה. החליף בגדי חולה המאושפז בבית חולים בבגדי יום יום ובא לדיון. לסוף אמר לי: "אתה כבר מדבר כמו... האנטקה אבל עדיין לא כמו קורט בלומנפלד".

חזר לדרזדן. משהחמיר מצבו באוקטובר 1937 הבאתי אותו לברלין, לבית החולים היהודי של "עדת ישראל". שם

נפטר בשעה שקיבל עירוי דם. אמא היתה על ידו, ואותי הזעיקו בטלפון. בהלם ממש רצתי ובידי מסכת בבא מציעא שבה למדתי באותה שעה. אמא ע"ה היתה על ידו בעת יציאת נשמה ואני איחרתי.

שכרתי מכונית והעברתי את הארון לדרזדן. הקור היה עצום. מטעם הקהילה הספיד אותו הרב הליבראלי ד"ר וולף. לבושו דמה מאוד לבגדי אנשי הכמורה. כמה מן החסידים באו אלי בטרוניה, הכיצד אני מסכים שאדם בלבוש כזה יספיד את אבי. גם אני הספדתי אותו. ביססתי דברי על פירוש רש"י לבראשית כב, א: "ויאמר הנני – כך היא ענייתם של חסידים, לשון ענווה הוא ולשון זימון".

מצבתו של אבא קיימת עד היום. כזכור, בהפצצות האדירות על דרזדן במלחמת העולם מחקו כמעט את העיר היפה הזאת מעל פני האדמה. למרבה הפלא בית העלמין היהודי כלל לא נפגע. הגרמנים במזרח גרמניה הקפידו לשמור עליו.

עם משה שפירא בווינה

באוגוסט 1938, תקופה קצרה לאחר האנשלוס באוסטריה הגיע משה שפירא מארץ ישראל לעשות למען הצלת יהודים. היה זה מעשה נועז וכרוך בסיכון, להיכנס ללוע הארי ולנהל משא ומתן עם הנאצים. שפירא כבר היה אז חבר הנהלת הסוכנות וראש מחלקת העלייה.

הכרתי אותו בסוף שנות העשרים כשבא לבקר במחנה בהמבורג. נפגשנו בקונגרסים, אף ליוויתי אותו אחר הקונגרס בביקורים בהכשרות שלנו. עתה נתלוויתי אליו במסעו לווינה. הוא ניהל שם משא ומתן עם אדולף אייכמן, שהקים מרכז הגירה ליהודי אוסטריה. בהתערבותו של שפירא ניצלו אלפי יהודים.

אותה שנה חל תשעה באב בשבת וצמו איפוא למחרת ביום א'. במוצאי הצום ערכו סעודה חגיגית לכבוד שפירא.

הכינו סעודה עם מאכלי בשר, אף על פי שבתשעת הימים אין אוכלים מאכלי בשר. הרבי ר' אברהם יעקב מסדיגורה, התיר זאת, באמרו כי זו סעודת מצוה בשל ההצלה של אלפי יהודים.

כשנכנסו הגרמנים לווינה הם אילצו את הרבי לטאטא רחובות בווינה. הוא עלה ארצה בשנת תרצ"ח, והקים חצר חסידים בתל־אביב. כשקמה המדינה היה יוצא בכל יום עצמאות ומטאטא רחובות בתל־אביב, כמעשה זכות לעומת מעשה הכפייה של הנאצים בווינה.

פרק שביעי: ליל הבדולח

ליל הבדולח מסמן סוף תקופה במעללי הנאצים נגד היהודים, וכבר סימן באופן די ברור למי שהבין זאת את הצפוי ליהודי גרמניה. עד אז הלכו על פי חוקי הגזע. אם זורם בעורקיך דם יהודי לשליש או לרביע אתה מוחתם ומוכתם כיהודי. בליל הבדולח נטפלו לדת עצמה. גם נתגלה שיש להם תוכניות מוכנות להתנכל ליהודים, שכן אי אפשר להרוס אלף ארבע מאות בתי כנסת כפעולה ספונטנית. מהו ליל הבדולח? בלילה שבין התשעה לעשרה בנובמבר 1938 ערכו הנאצים פרעות ביהודי גרמניה. בלילה הזה נופצו החלונות בבתי יהודים ובחנויותיהם – ומכאן הכינוי – ונשרפו אלף ארבע מאות בתי כנסת. כשלושים אלף יהודים נעצרו ונשלחו למחנות ריכוז, ורכוש רב נשדד בידי התוקפים. הנאצים תירצו את המעשה כפעולת גמול על רצח של דיפלומט גרמני זוטר בפאריס, בשם ארנסט פון ראט. המתנקש היה הרשל גרינשפן, צעיר יהודי בן שבע עשרה. גרינשפן בן למשפחת מהגרים מפולין נולד כנראה בהנובר. כששמע על גירוש היהודים יוצאי פולין מגרמניה ביקש לעורר את דעת הקהל העולמית. הגרמנים ריכזו את כל היהודים בעלי דרכון פולני והעבירום לזבונשין. גרינשפן ביקש להרוג את השגריר הגרמני בפאריס והרג פקיד בשגרירות. אגב, בין המגורשים היו גם סבתי, אחותי וגיסי, דודי ובן דודי. הם נתגלגלו לקרקוב, ומצאו שם קרובי משפחה. קרובי משפחה אחרים בארצות הברית הכינו להם ניירות, ואני זכיתי להשתתף בחגיגת חתונת הזהב שלהם בניו יורק.

אני התגוררתי באותו פרק אצל משפחת לבנטל. משפחה

חרדית, חברי קהילת "עדת ישראל" המתבדלת, אלא שכאן לא היתה כה קיצונית כזו שבפרנקפורט. היה זה בליל חמישי בשבוע, הלכתי לישון כדרכי וישנתי שנת ישרים. אני סבור שזה אחד הדברים הגדולים שהאלוקים נתן לאדם, שאינו יודע מה שעתיד לקרות. אלא שלפעמים זה לא רצוי שלא ידע מה שיהיה. בבוקר בשבע וחצי בקירוב בא לבנטל הביתה ואמר: "היום לא היה מניין. אומרים שבית הכנסת הגדול באורניין בורגר שטראסה עולה בלהבות". בגרמנית אמר: ברנט (Brent). כלומר עדיין לא נשרף. התפללתי מיד ביחידות. שתיתי את הקפה. השעה שמונה־שמונה ורבע והטלפון מצלצל. אני כבר בדרכי לבית המדרש לרבנים לשיעור שעתיד להתחיל בשעה תשע. הגברת לבנטל מרימה את הטלפון וחוזרת, הטלפון אליך. מבקשים אותך מהגסטפו. אמרתי לה: "תאמרי להם שאני לא בבית". והיא משיבה לי: "אני אינני יכולה לשקר". הדירה היתה דירתה ולי היה חדר בסוף הפרוזדור. אז הקב"ה נתן לי הברקה, יצאתי מחדרי, ניצבתי בפרוזדור ואמרתי לה: "תאמרי להם שד"ר בורג איננו בחדרו". "או – כן – זאת אני יכולה לומר".

עד אותה שעה לא ידעתי מאומה ממה שהתרחש. התחלתי להתעניין באמצעות הטלפון ושום דבר ברור לא נודע לי. נדברתי עם יעקב צובל. היה לנו עניין בעליית הנוער ואנחנו נפגש ונלך לשם. חשבנו שמא במשרדי ההסתדרות הציונית יש מישהו שידע להבהיר לנו מה מתרחש. התקשרנו לשם בטלפון. היה מוזר בעינינו שלא היתה תשובה. הלכנו לרחוב קאנט 158. כשעמדנו להיכנס אמרתי ליעקב שניכנס בכניסה האחורית. בבתים המפוארים יותר בברלין היו שתי כניסות. אחת מהודרת לדיירי הבית ולאורחים, והאחרת לספקים ולעוזרות הבית. זאת הפעם נכנסנו בכניסה האחורית והתחלנו לעלות. אנחנו בקומה השנייה או השלישית ואנחנו שומעים שם איזה נאצי מדבר ונותן פקודות. אמרתי: "יעקב זה לא מקום בשבילנו. נעלה עוד קצת ונמתין". חיכינו שם עד ששמענו שהוציאו אותם מן הדלת הקדמית. בצד האחורי לא

העלו בדעתם לערוך ביקורת. והרי אחד הדברים שהשאירו את האדם בחיים. לפחות באותו יום...

הלם ליל הבדולח היה גדול. באותו יום שוחחתי עם יקותיאל פדרמן, איש תנועת החלוץ, עם הרבי סוורזנצקי איש מכבי – כשעל הפרק עלתה השאלה אם להתארגן ולהקים מחתרת, אחרי שנודע לנו שהדברים לא יחזרו לקדמותם. קבענו שנטלפן איש לרעהו תוך כמה ימים, כדי לסכם איך מקימים מחתרת ומה יהיו יעדיה. מאחר שלאחר ימים אחדים ניתן רשון לפתוח את משרדי ההסתדרות הציונית ולהמשיך בפעילות, שוב לא היה טעם בהקמת מחתרת.

בליל הבדולח נקלעו לברלין גולדה מאיר ודוד רמז וזרח ורהפטיג. הם עברו כאן בדרכם מישיבת הוועד הפועל הציוני שהתקיימה בלונדון. גולדה מאיר ודוד רמז נפגשו ודאי עם יוספטל. אנו הצלחנו לשוחח עם ורהפטיג שיחה קצרה והוא יצא לדרכו.

אותו לילה לא חזרתי לחדרי בבית לבנטל, האשה שאינה יכולה לשקר. אותו לילה ישנתי עם יעקב צובל על הרצפה אצל חברינו קלי ואגנר ואשתו סלה. להם היה סרטיפיקט והם התאכסנו אצל יהודי גרמני ושמו שוסטר, שהיה נתין בריטי. ההנחה היתה שבאותו שלב לא יפגעו ביהודים בעלי נתינות זרה. שכבנו על השטיחים בחדר אחד, הואגנרים ובתם יעקב ואנוכי. היינו צריכים לחשוב כיצד לכלכל את מעשינו. מתוך הנחה שהגרמנים הולכים לפי רשימות ולוקחים יהודים למחנות ריכוז, סברתי שבדרזדן כבר סיימו מלאכתם. בדרזדן היו בשיא חמשת אלפים יהודים. עתה ב־1938 כמה היו? הצעתי איפוא שניסע אל אמי לדרזדן. הואיל והיא היתה אלמנה לא לקחו אותה. סברתי שהם לא יחזרו עוד פעם. דא עקא שהיה זה יום שישי וכשנגיע יהיה זה בעיצומה של שבת, ואנו הרי לא מחללים שבת. בכל זאת החלטנו לנסוע.

טילפנתי אל אמא מבית שוסטר שאנו נגיע אליה בשתים עשרה בלילה, ברכבת שמגיעה בעשר דקות לפני שתים עשרה. בשתים עשרה וחמש דקות היא תרד ותפתח לנו את הדלת

גם כדי שלא נצטרך לצלצל בשבת וגם כדי שלא להעיר את השכנים ולעורר את תשומת לבם. היתה זו לי אחת משלוש פעמים בהן נסעתי בשבת. ועשיתי הכל כדי לצמצם את חילול השבת. התגלחנו וקבענו את הטקטיקה. אנחנו נוסעים לתחנת הרכבת, כל אחד עומד בתור לבדו וקונה כרטיס לדרזדן. כל אחד קונה עיתונים נאציים, ומחזיקים אותם באופן בולט בבית השחי. נשב בשני קרונות נפרדים וכל מה שלא יקרה, חלילה, יקרה רק לאחד. כשאנחנו מגיעים אנו עוזבים את תחנת הרכבת באיטיות גמורה. תיארתי ליעקב איך לצאת. אני אצעד ראשון בצדה הימני של המדרכה. הוא ילך אחרי במדרכה השמאלית במרחק של חמישים מטרים. אם לוקחים אותי, שהוא ימשיך או שיתגנב בכניסה לאיזה בית. ואכן כך עשינו. נסענו, הגענו, צעדנו והדלת כבר היתה פתוחה. התמקמנו בבית. היתה לנו בעיה עם השירותים. אלה היו בחוץ ואמא לא הרשתה לנו לצאת. השתמשנו בסיר לילה. כשאיש מהשכנים לא היה בשטח היא רוקנה את הסיר. כדי להשיג לנו לחם היתה צריכה ללכת לכמה חנויות. כי בחנות שלה ידעו שהיא אלמנה וקונה חצי כיכר בלבד. מדוע לפתע היא מבקשת איפוא שני כיכרות לחם?

לגברת לבנטל בברלין הודעתי גם את הכתובת שלי בדרזדן וגם את מספר הטלפון. גברת לבנטל טילפנה להודיע לי שהגיעה אליה, אחת גברת יעקב והיא אומרת שאצל ד"ר בורג יש כסף שלה והיא מבקשת את הכסף. הגיע גם מברק מאריה הנדלר מאנגליה המבקש שאשלח אליו את הרשימה של הפעילים והוא ידאג שיקבלו רשות כניסה לאנגליה.

כשנתברר לנו שהנאצים מאפשרים להסתדרות הציונית לפעול חזרנו לברלין. איש לא העלה אז על דעתו מחנות השמדה. כבר היו מחנות ריכוז אבל בדרך כלל חשב כל אחד ברוח המימרה: היסטוריה היא דבר שקורה לאחרים, אבל לא לנו. "History is something that happens to other people", ולא העלינו על דעתנו שבמקרה דנן History happens to us. אבל היה ברור לנו שעלינו להחיש את היציאה

מגרמניה. לנו כבר היו הצינורות לנושאים הללו של החשת קבלתם של הסרטיפיקטים. היה קשה מאוד להשיג ויזות. היו כמה קונסולים בדרום אמריקה, שמתוך אידיאליזם מרופד בויטמינים פינאנסיים, נתנו ויזות. זכורני, ערב אחד ישבנו במסעדה כשרה בגרנדיר שטראסה – אחת המועטות שנותרה. ישבו שם כמה יהודים ודיברו ביניהם. אחד מספר שהקונסול של סן דומינגו נותן ויזה תמורת כסף. "איפה זה?" הוא רושם מיד את הכתובת של הקונסול וקם ויוצא. סמוך לדלת הוא חוזר ושואל: "איפה זה סן־דומינגו?" זו אינה בדיחה. זה מעשה שהיה.

פתחנו מחדש את המשרד שלנו ברחוב אאוגסבורגר. שם היה 'המזרחי', שם היו 'צעירי מזרחי', שם היתה ברית הנוער של 'צעירי מזרחי', שם היתה 'קרן תורה ועבודה'. הצוות היה פחות או יותר זה שמלפני ליל הבדולח. הלחץ עלינו היה גדול. הרבה עשרות אנשים ביקשו להיכנס להכשרה. אולם בעוד בתקופה הראשונה היו החלוצים בני ה"אוסטיודן", אשר היו בגרמניה עם כל הסיבוכים שלהם בהיותם אזרחי פולין או בכלל חסרי נתינות, עתה חל שינוי באוכלוסיית הפונים אלינו. הרצון להתקבל לעליית הנוער או להכשרה מכל סוג שהוא מן ההכשרות שלנו, רצון לקבל סרטיפיקט בא מן המקומות בדרום מערבה של גרמניה ודרומה. שם היו הרבה קהילות קטנות, "לאנדס יודען". וכל אלה צבאו על דלתותינו. לי היתה בעיה אישית. אמא נותרה לבדה בדרזדן. תהיתי מה לעשות. לא רציתי לשלוח אותה לבדה לארץ ישראל, כל זמן שאני בגרמניה. שאלת תאריך עלייתי עמדה עדיין לפני. אני אחראי שיהיו כספים לפעילות של "ברית חלוצים דתיים", שהיא צינור לכל פעולות ההכשרה וההצלה.

סוף סוף אני מקבל סרטיפיקט. ולפי שמשנת 1935 כבר הייתי דוקטור, לא יכולתי לקבל סרטיפיקט של סטודנט, לא יכולתי להיות מועמד למה שנקרא סרטיפיקט לקפיטליסטים. אלה היו צריכים להוכיח שהפקידו בבנק אלף לירות שטרלינג. קיבלתי איפוא סרטיפיקט בתור תלמיד מחקר

של האוניברסיטה העברית. קיבלתי אותו בחודש מארס או אפריל 1939. התוכנית היתה שאצא לארץ ישראל, אקבל חותמת שאני תושב הארץ ואשוב לפעול בגרמניה. במעמד כזה אני מצוי על קרקע יותר בטוחה כשאני בגרמניה. זה היה השיקול. אבל דחיתי את הנסיעה ככל האפשר. אחד הנימוקים היה שעלי ללוות ביציאתו עוד טראנספורט בלתי ליגאלי מפראג. גם היה עלי להסדיר את ניירת החשבונות הפיקטיבית שניהלנו. שהרי מה שעשינו לא תמיד היה בתכלית הכשרות מבחינת הגרמנים. דרך משל, ליעקב צובל אסור היה לעבוד ולהשתכר בברלין אם לא היה בה מקודם. אסור היה שיהודי יקבל עבודה. אז פיברקנו הוצאות מהוצאות שונות, נסיעות להכא ולהתם וכיוצא באלה. כך היה בידינו לשלם לו שכר. גם אני הייתי במעמד של סטודנט, שאיננו רשאי להשתכר. לפני שעזבתי את ברלין ישבתי עם שני חברים שני לילות ורשמתי בעטים שונים את ההוצאות עד חודש יולי. אז חשבתי שאני חוזר בחודש יולי. רשמנו נסיעות ברכבות, במחלקות טובות יותר ופחות טובות והיה עלינו לדעת את המחיר הנכון. כך רשמנו הוצאות בעשרות או במאות מארקים. ושני החברים חתמו על החשבונות בעטים שונים. כך שהמזכירה תוכל להיות רגועה עד יולי־אוגוסט. במבט לאחור אני בטוח כי אם היתה הגסטפו מתחילה לחקור בזה, הדבר לא היה מחזיק מעמד שתי דקות.

במארס 1939 עשיתי בלונדון, כדי להיפגש עם אריה הנדלר, מרכז הבח"ד באנגליה. חיפשנו דרכים איך נוכל לשלוח יותר אנשים לאנגליה, במסגרת פעולתנו להוציא את מירב האנשים מגרמניה. משם נסעתי דרך אמסטרדם לפראג, למשא ומתן בקשר לשיגור אנשינו בעלייה ב. אותם שמכונים בסלנג שלנו מפא"י ההיסטורית נהגו לשיטתם כבר מאז. אנשים שלהם שהיו במוסד לעלייה ב, לא רצו לתת לנו את האחוזים המגיעים על פי מספר החברים הרשומים כחברי הכשרה. זו מסכת קיפוחים שהיינו צריכים להיאבק בה בכל התחומים ולאורך כל הדרך. המניעים לכך היו ברורים. המקומות היו

קצובים, וכשאתה הקובע כי אז אתה מעדיף לשלוח לעלייה חבר שלך ולא חבר שלי.

בפראג ישב אז כשליח המוסדות נתן שוואלב, חבר חולדה. מפראג עבר אחר כך לז'נבה וישב שם שנים רבות. איני יודע אם בכלל חזר אל משפחתו ואל קיבוצו חולדה. לפי הרגשתי הוא הפך לדמות מאוד בעייתית. הגעתי איפוא כאמור מלונדון. הייתי שם עם ארנסט פרנק, חבר טירת צבי שהיה שליח עלייה. אביו, ד"ר יהודה לאו פרנק שהיה רופא באלטונה, היה נשיא המזרחי העולמי בשנת 1912. שכרנו חדר במלון, דומני נויפרסאל, ונפגשנו עם שוואלב. שטחנו לפניו את טענותינו. משיב לנו שוואלב על טענותי בדבר המיכסה המגעת לנו: "אנחנו לא עוסקים במסחר ב'אלטעזאכן' או 'אלטעמנטל'. זה מה שקבענו. זאת תקבלו וזהו".

סיפורים מעין זה ישנם למכביר. הנה אני בווינה, וזה כבר אחרי ה"אנשלוס" – "האיחוד" של אוסטריה וגרמניה (1938). השליח בווינה הוא מרדכי (מרדוק) שטנר. הגיעו סרטיפיקטים לעליית הנוער. אני בא לתבוע את חלקנו בהם. ומרדוק: "טוב, אתם תקבלו בטרנספורט השני". כל זאת כשאיש אינו יודע מה יהיה. "בינתיים אני לוקח את כל הסטרטיפיקטים בשבילי". היה לי מאבק גדול בעניין הזה, וקיבלנו קצת סרטיפיקטים.

בתקופה קצת יותר מאוחרת, 1939–1940, ואני במרכז של עלייה ב בז'נבה. המשרד היה במלון דירות (Apartment Hotel). היו לנו שם חדרים כי אסור היה להחזיק משרד רשמי. בוקר אחד בבואי למשרד אני פוגש שם יהודי צעיר מדוכדך. אני שואל מי אתה ומה אתך? הוא פורץ בבכי. "באתי מרומניה שיתנו לנו, חברי הנוער הציוני, סרטיפיקטים לפי המכסה. ואלה החברה של מפא"י אינם רוצים". בכה בדמעות שליש. אמרתי לו שזו צרת רבים וכי "גם לי עושים אותם דברים. עכשיו קצת יותר טוב לנו, כי אני יושב במרכז". ניסיתי לעזור לו.

שנתיים שלוש לאחר מכן, אני כבר בארץ ישראל, מורה בגימנסיה הרצליה. יצאנו עם התלמידים לטיול בסביבות

קיסריה. מגיעים לכפר פינס ולכפר גליקסון. אני מתרשם מאוד, כי לי זו חוויית פגישה ראשונית עם נוף הארץ. אני רואה ארץ ישראל ירוקה. אקווודוקטים מן התקופה הרומית. דברים שלא ידעתי ולא הכרתי. עברתי עד אז את הארץ ביעף על פני הכבישים. וכאן אני נכנס לקיבוץ והכל ירוק. דשא, דשא, דשא. לא ראיתי זאת קודם לכן. והנה אני רואה חבר אחד. אני שואל אותו: "לא אתה זה שהיית מטעם הנוער הציוני בז'נבה בשנת 1939?" "כן". "מה שמך?" "צבי הרמן". לימים חבר הנהלת הסוכנות ויושב ראש קרן היסוד. התמחה בענייני ימאות וכתב ספרים בנושאים אלה.

ובכן אנו יושבים בפראג ונאבקים להשיג את הסרטיפיקטים המגיעים לנו, ובעצם אנו נאבקים על נפש חברינו. אנו כבר יושבים בעיר יומיים שלושה. והנה בקומנו בבוקר אנו רואים במלון שלנו מגפיים של קלגסים נאציים. מתברר שאותו לילה הם פלשו לפראג. ראינו שהם היו מאורגנים היטב ותיכננו את הכיבוש לפרטיו. בפראג, כמו בלונדון עד היום, המכוניות נסעו בצד שמאל של הכביש. כל התנועה זורמת בצד שמאל, מכוניות, חשמליות, הכל.

אנחנו יוצאים לרחוב בשבע וחצי בבוקר וכבר מוצאים הוראות מודפסות שמיום זה ואילך משתנים סדרי התנועה והיא תעבור לצד ימין. ברור שהם הביאו פלקטים אלה איתם מודפסים בגרמנית ובצ'כית. וברור יותר שמישהו תיכנן היטב את הכיבוש וחשב על פרטי פרטים. זה אירע ב־15.3.39, כ"ד אדר תרצ"ט.

בתנועה הציונית בפראג, שהיתה מאורגנת לא רע, הכרתי קצת אנשים. מצדנו היו שניים שלושה אנשים שהגיעו ממונקאץ', שהיתה טריטוריה די שחורה באותה תקופה. היו שם משה גולדשטיין, בעל הוצאת ספרים נקודה במונקאץ', בבוא יום חבר הוועד הפועל של הפועל המזרחי בישראל. דב וייס, לימים דב צחור מברטיסלבה. מנהל המשרד הארץ ישראלי היה יעקב אדלשטיין, איש פועלי ציון, אולם שומר

מצוות. היה אחר כך דמות מרכזית בטרזינשטט. והיה ד"ר חיים הופמן, לימים יחיל, מנכ"ל משרד החוץ בישראל.

המאבק בפראג נשא פרי, משום שהלחץ מצד חברינו היה עצום. היו לנו במחוזות אלה המון חברים. סלובאקיה זו מונקאץ' על כל סביבותיה. כל הקרפטו־רוסיה מלא בעיירות ובהן יהודים שומרי מצוות, ומהם ב"החלוץ המזרחי". ובכן לאחר שהשגנו את שלנו נתעוררה בעיה. הטראנספורט היה צריך לצאת מפראג בליל שבת, כדי שיגיעו לנמל ההפלגה של האנייה ביוגוסלביה ביום ראשון. ביום ראשון אחר הצהריים ידאגו שלמוכסים ולשוטרים שם יהיה הרבה אלכוהול והרבה בחורות, ואז יעלימו עין ואנשינו יוכלו לעלות לאנייה. הלכתי איפוא אל הדיין שישב בבית הכנסת "אלטנוישול". עמי הלך ד"ר איינהורן, פעיל שלנו שלימים היה רופא בבית החולים בנהריה. הסברנו לדיין במה מדובר. והוא השיב מיניה וביה "הרי זה כמו לגבי חולה". כלומר אם מתעוררת שאלה ביום הכיפורים לגבי חולה אם עליו לצום או לא, והרופא אומר שהוא חייב לאכול עליו לאכול. הוא הדין כאן, הרי זה פיקוח נפש, ואם אתם אומרים שאין ברירה חובה לנסוע. אלא שאני מציע שני דברים. האחד, לרכז עד כמה שאפשר את חילול השבת בחתימות וכדומה, ושאת הפעולות הללו יעשה דווקא האיש הדתי. דבר שני שכל מי שיסע בשבת יקבל על עצמו דרגה נוספת בשמירת שבת. אם מקודם לא עבר על פרשת השבוע, עכשיו יעשה זאת. אם מקודם עבר בלא התרגום אונקלוס מעתה יקרא שניים מקרא ואחד תרגום. לא אמר תהילים בשבת מכאן ואילך יאמר. לא קבע עיתים לתורה בשבת יקבע עיתים לתורה.

הבאתי את פסק דינו לאנשים, בצירוף דרישתו לדרגה יותר גבוהה בשמירת השבת. וכך הם קיבלו את הדבר, נסעו על האנייה והגיעו ארצה, ומהם שעודם בחיים והם חיים כאן בארץ.

משנסעו החברים התייצבנו בתור לפני משרד הגסטפו כדי לקבל היתר יציאה מצ'כיה. כל אחד מנמק את בקשתו. לזה

ויזה וזה אזרח פולין המבקש לנסוע לפולין. אני בא ואומר כי אני רוצה לחזור לברלין. שואל אותי הגסטפוניק: "למה אשר לך זאת?" הייתי אמנם נתין גרמני אבל יהודי. השבתי לו: קודם לכל אני נתין גרמני ומקום מגורי בברלין. אך נוסף לכך הרי אתם מתכוונים לבדוק כל אחד ואחד. והנה, עצם העובדה שאני רוצה לחזור לעיר שבה יושב הפיהרר ובה ממוקמים משרדי הממשלה מלמדת שיש לי מצפון טוב ונקי. כך חזרתי לברלין.

ערכנו את הפנקסנות, כמו שסיפרנו, שלחנו טרנספורט של עליית הנוער והתחלתי להתארגן לעלייה.

קרב חג הפסח. אמא עודנה בדרזדן. בדירה פרטית של יהודי זקן, שאולי הגרמנים שכחו אותו, ושמא היה לו פספורט מתאים ויכול היה להישאר. מכל מקום היינו עשרה יהודים והתפללנו בפסח בציבור. מצות הבאתי מברלין. בגרנדיר שטראסה עדיין היה הכל בגדר האפשר. ועשינו איזשהו מין פסח.

לפני עמדה בחול המועד פסח משימה נוספת. לנו נותרו קצת סרטיפיקטים. הכיצד? היו אצלנו מנהלי ההכשרות, המדריכים ונותני השיעורים. הם היו על פי הוותק בראש התור לעלייה. אלא שהם היו עמודי התווך שעליהם נשען כל המפעל. תעלה אותם לארץ וכל ההכשרות קורסות. זו תופעה מוכרת. אתה משאיר אותם עד שאתה מכשיר ממשיכים וממלאי מקום. בין כך ובין כך נותרו בידינו סרטיפיקטים שהיו מיועדים להם. החלטנו לתרום סרטיפיקטים אלה לחברינו בצ'רנוביץ שברומניה. עלי הוטלה השליחות. בידי דרכון גרמני, אני יודע אידיש וגם שפות אחרות, ואני רגיל בנסיעות. היה זה איפוא ביום הראשון של חול המועד. התפללתי ועליתי על הרכבת דרזדן־ברסלאו־קרקוב־למברג־סטניסלאוו־קולומיה־צ'רנאוטי־צ'רנוביץ. טילפנו שאני מגיע. לפי שזה היה פסח הצטיידתי בביצים קשות ובבקבוק מים, כדי שלא לשתות משהו אחר.

הגעתי לצ'רנוביץ. היהודים שם דיברו גרמנית. נתוודעתי

לחברים, מסרתי את הסרטיפיקטים וחזרתי באותה דרך. אלא מה? בדרכי חזרה הגעתי לגויטן שעל הגבול. שם לקחו לי את הפספורט. כנראה שניתנה הוראה לכך, כדי לצמצם את המוביליות של היהודים. המשכתי בדרכי בלי הדרכון. בברסלאו עשיתי חניית ביניים. נכנסתי לבית חברים. דומני שהיה זה בית משפחת פינצ'ובר, שבתה ניהלה לנו את ה"מיטלרן הכשרה". אמרתי לסכם אתה ענייני ארגון, תקציבים וכיוצא באלה, והמשכתי הביתה.

מדרזדן חזרתי לברלין במצב רוח קשה. אלא שבינתיים הצליח גיורא יוספטל – אם כנציג ההסתדרות הציונית או בכוח חכמתו ובהשפעתו ודרך הדיבור שלו להשיג בשביל שני פעילים בתנועה החלוצית שני מכתבים חשובים אחד בעבורו ואחד בעבורי. נאמר בהם כי לפי שהוא ואני פעילים בוועד ההגירה של היהודים מגרמניה, יש לאפשר לנו יציאה וכניסה חופשית. את המכתב הנפיק אחד מילר. לא ברור לי אם זה היה היינריך מילר ראש הגסטפו או מילר אחר. אז מה שבגויטן לקחו לי את הדרכון? יוספטל טיפל בדבר אצל מילר והדרכון הוחזר לי. היתה לכך משמעות רבה לגבי. שכן התוכנית היתה שאסע לארץ ישראל בסוף אפריל על מנת לשוב. ואכן בסוף אפריל נסעתי לארץ ישראל.

נפרדתי מאמא בדרזדן באפריל 1939 ולאחר מכן לנצח ביוני 1939. אמא אמרה לי: אל תחזור, אני זקנה ויכולה להישאר כאן. ניבאה ולא ידעה מה ניבאה. נסיעתי הראשונה לארץ היתה מדרזדן לפראג במטוס. מפראג לווינה ברכבת. מווינה לוונציה במטוס ומשם לרומא ברכבת. ברומא עליתי על מטוס שהיה נוסע באותה תקופה: ברינדיזי, אתונה, רודוס, חיפה. לא היו בארץ שדות תעופה והמטוס נחת בימה של חיפה. בפעם השנייה שהגעתי נחתתי על ים כינרת. הגעתי ארצה ביום שישי, 28 לאפריל 1939. חברים המתינו לי ונסענו באוטובוס לתל־אביב. בדרך או בדירה שמעתי את אפרים גולדשטיין (די זהב) מזמר "שבת שלום" ופרצתי בבכי. אני בארץ ישראל!

שלחתי ארצה קודם בואי מזוודה גדולה עד מאוד, קבינן קופר בגרמנית. בתוכה היו דברים שאמא הכינה בשבילי. שלושים וחמש כותנות, חלקן משי. על כולן רקמה מונוגרמות. למעלה מארבעים זוגות גרביים הכל עם מונוגרמות. בדרזדן אני הולך למכס לקבל רשות להוציא את כל זאת. המוכס שואל אותי: "למה אתיר לך להוציא את זה מגרמניה?" אמרתי לו – וגם זו היתה הברקה – "אדוני הרי לך ולי אותה מטרה". הסתכל בי ושאל "איזו מטרה משותפת יש לך ולי?" אמרתי: "אתה רוצה שהיהודים יצאו וגם אני רוצה שהיהודים יצאו". "אה, זה טוב. זאת עדיין לא אמר לי איש" הטביע את החותמות. וכך הגיעו לארץ כל פריטי הלבוש הללו שלא יכולתי ללבוש אותם, ובייחוד לא בקיץ.

כשחזרתי מארץ ישראל בחודש יולי, והנה ברומא או במינכן רוצים לקחת ממני את הדרכון. אמרתי בהכנעה ובלשון אדיבה: "אדוני מסור לי בטובך את השם שלך", "מה זה חשוב לך?" שאל אותי. השיבותי לו כי את הדרכון קיבלתי ברשות הגסטפו. עתה כשאשוב לברלין והדרכון אינו בידי להחזירו להם הם יתחילו לתחקר. אני חייב אהיה לענות דברי אמת. אמור לי איפוא בטובך מה שמך. הוא כנראה פחד והחזיר לי את הדרכון. מה זאת אומרת החזיר? הוא זרק אותו ואני לקחתי. הרמתי אותו ובבואי לברלין לא מסרתי אותו לגסטפו, כי לבי ניבא לי שזה לא בריא. כך יכולתי לעזוב את גרמניה בחודש אוגוסט ולנסוע לשוויץ לקונגרס הציוני ה־20 שנתכנס בז'נבה ב־16־25 באוגוסט 1939, ונסתיים ימים ספורים קודם שפרצה מלחמת העולם השנייה.

משנת 1937 הייתי חבר הוועד הפועל הציוני. בניגוד לחברים יכולתי אנוכי לנסוע לקונגרס בלי בעיות. נפרדתי עוד פעם מאמא ולא שיערתי שזו פרידה לנצח. דיוני הקונגרס נסובו על המאבק בספר הלבן. כל כולו היה בצל איומי המלחמה שניסרו בחלל. נחום גולדמן טען קטגורית שהיא לא תפרוץ, אלא שהכל היה בלתי ברור.

סמוך לאולם הקונגרסים בתיאטרון בז'נבה היה בית

קפה שנקרא 'קפה ליריק' ואנחנו התחלנו לקרוא לו 'קפה פאניק', מפני שכל שעה הגיעו כל מיני ידיעות ושמועות. הידיעה המשמעותית והנחרצת ביותר שהגיעה, שהיתה בעצם החותמת הסופית על פריצת המלחמה היתה הפגישה בין ריבנטרופ, שר החוץ הגרמני, לבין מולוטוב שר החוץ הרוסי. על ריבנטרופ סיפרו שגבלס אמר עליו כי הוא ילד פלא בדיפלומטיה, בגיל חמש הבין כל כך הרבה כמו עתה בגיל חמישים. איך שלא יהיה הסקנו מן הפגישה הזאת שהגורל נחתם. לא הבינונו את כל המשמעות של מה שעתיד להתרחש. את אושוויץ לא יכול שום אדם בר דעת לחזות. אבל ברור היה שהמלחמה עומדת לפרוץ. והצירים החלו להתפזר. זכור במיוחד נאום הנעילה והפרידה הנרגש שנשא חיים וייצמן. "לא ידוע מתי נפגש שוב". איחל לצירים מפולין שלהם לא יקרה מה שקרה ליהודים תושבי המדינה שכנתם. היה זה נאום מרגש עד מאוד. כך על כל פנים היתה החוויה שלי.

עתה היו הכל צריכים להחליט לאן ללכת. זרח ורהפטיג שהיה ציר מטעם המזרחי בפולין הודיע שהוא חוזר לפולין. והוא חזר: ז'נבה־איטליה־יוגוסלביה־וארשה. היה בוורשה בראש השנה כשהפציצו את העיר. פעל גדולות ונצורות במעשה ההצלה. ברח לווילנה ומשם נתגלגל עד ליפן. את פעילותו סיכם בספר מעולה "פליט ושריד בימי השואה". בידי שמורה מעטפה ששלחתי אליו לווילנה והיא חזרה אלי לז'נבה.

זכורה לי שיחתי עם יעקב גרינברג, לימים סגן יושב ראש הכנסת. אמר לי באידיש: כשאני אשמע את ההארמאטן ויתברר לי שהמלחמה פרצה אלך לאמריקה. שכן אם תהיה מלחמה המצב בארץ יהיה גרוע, חברים ירעבו ללחם. אני אסע לאמריקה ואראה לגייס שם כספים לתמוך בהם. ואכן נסע והקים את הליגה למען הפועל הדתי, ושלח משם מה ששלח. אני זוכר היטב שלא הבנתי את המלה 'הארמאטאן' ולא ידעתי מה הוא סח.

לגבינו הצירים מגרמניה היו שליח אחד או שניים כמו

פיני גינסבורג שהיה להם דרכון בריטי. הם היו בין כך ובין כך Free to be mobile. אבל היו אחד או שניים שקודם צאתם היו צריכים לתת את הכתובות של בני משפחתם בברלין והפכו אותם למעשה לבני ערובה, והם היו חייבים לחזור לגרמניה. אני זוכר אחת ההתייעצויות. בראש ישב פליקס רוזנבליט – לימים השר פנחס רוזן – שבא מן הארץ. השאלה היתה אם לחזור לגרמניה. אלה שהתחייבו אמרו שימתינו עוד יום ואז יחליטו. והם חזרו. אני הצעתי להמתין שלושה ימים כדי לראות מה יתרחש. אבל זה לא נתקבל, השניים חזרו לגרמניה ושם נשארו.

פרק שמיני: בז'נבה

לגבי החליטו החברים שעלי להישאר בז'נבה ולייצג אותנו במרכז לעלייה ב, בכל המערבולת שנתהוותה. נשארתי. לא תמיד שלחו לי כסף אבל הסתדרתי. כאן פגשתי מחדש את נתן שוואלב, שאמר לי בפראג כי אינם סוחרים באלטעזאכן. הקו לא נשתנה. תחילה לא רצו בכלל לקבל אותי, להכיר בי ולשתף אותי בפעולות המרכז. אינם רוצים נציג של הפועל המזרחי.

קודם כל דבר שכרתי חדר בשלושים וחמישה פרנק לחודש עם קפה בבוקר. בעל הדירה היה חייט יהודי מרומניה שאשתו נוכריה. ילדים לא היו להם. תמיד סיפר שאמו שלחה אותו מרומניה. קנתה לו נקניק אחד צידה לדרך ואמרה לו שלום. כיום הוא מצליח.

עתה היה עלי לעמוד בקשר עם גרמניה ומחוזות אחרים. אני הרי בטריטוריה נייטראלית ויש בידי להתקשר. מצאתי בחורה, דומני חברת השומר הצעיר עוד מגרמניה. תמורת שיעורים בעברית שנתתי לה היא כתבה לי מכתבים על מכונת כתיבה.

בראש המוסד לעלייה ב עמד שאול אביגור – אז עדיין מאירוב – גיסם של דב הוז ומשה שרת. הנציגים של התנועות האחרות היו זאב שינד, שכינויו היה דני חבר איילת השחר, בלונדיני, ילד וילנה, בחור טוב מאוד. היה צבי יחיאלי שכטר, חבר גבעת השלושה, לימים היה חבר הנהלת "צים". חייתי אתו בשלום. מוצאו היה ממשפחה של חסידי ויז'ניץ, והיו לו הרבה זכרונות על החיים מהתקופה שעדיין היה ילד טוב. היה איש מסור וקשה. היה משה אורבוך־אגמי מכפר גלעדי.

הם סירבו פשוט לקבלני. הראיתי מברקים שהגיעו מירושלים מאליהו דובקין ומשה שפירא חברי הנהלת הסוכנות. הלכנו אגמי ואנוכי אל נחום גולדמן ל"דין תורה". שטחתי את טענותי והראיתי את מברקו של דובקין. אומר אורבוך: "אני מצפצף על דובקין", ואני ד"ר בורג המנומס והמחונך שואל: "איך אתה מדבר על חבר הנהלת הסוכנות ואומר אני מצפצף עליו?" וגולדמן שותק. אחר כך פטר אותי באיזו בדיחה. בין כך ובין כך העניינים בכל זאת הסתדרו וצורפתי לצוות. עבדתי בכל העבודות הטכניות. אם היה צורך בתורנות בשבת גם אני נטלתי חלק. נמנעתי מלעשות עבודה אלא אם כן היה זה עניין דחוף, מה שבדרך כלל לא היה. קיבלתי שלוש מאות פרנקים לחודש. אחר כך העלו זאת לארבע מאות. איני יודע כמה קיבלו הם. מעולם לא שאלתי. הכסף הספיק בצמצום לרווק כמוני. אכלתי אוכל חם רק בשבתות, במסעדה כשרה שהיתה בז'נבה.

למוסד היתה שלוחה בבוקרשט, היתה שלוחה ביוון, ששם רכשו אניות, וביוגוסלביה. קיימנו את המשרד בז'נבה עד אוגוסט 1940 בקירוב. קו מאג'ינו נפל, וצרפת כולה נכבשה בידי הגרמנים. איטליה נכנסה למלחמה בצד גרמניה. מעתה לא ניתן יותר להוציא יהודים מגרמניה. לא ניתן יותר להביא יהודים לארץ ישראל דרך הים התיכון. שוב לא היה יותר טעם בהחזקת המשרד.

לשליחים מארץ ישראל, כולל מרדכי אורנשטיין, לימים אורן, לימים מנאשמי משפט סלאנסקי בצ'כוסלובקיה, לכל אלה היו דרכונים של ממשלת המנדט British Pasport Palestine. לי היה דרכון גרמני ועליו מוטבעת האות J גדולה, בעמוד הראשון, ומקום מגורי ברלין. הייתי צריך להשיג איזשהו דרכון כדי שאוכל לצאת. ד"ר פוזנר, שישב כנציג הסוכנות בז'נבה דאג לי לפספורט. הסיפור היה כזה. לקונסול או השגריר של פולין בברן לא היתה תעסוקה ולא פרנסה. פולין הרי נכבשה. היה לו מלאי של דרכונים שלא נוצלו. תמורת "תרומה" של מאה דולאר לצלב האדום הפולני –

סכום די גדול באותם ימים – הוא הנפיק לך דרכון. שילמנו. שכן זה זמן מלחמה ופיקוח נפש דוחה דרכון. וכך היה. ואני עם ד"ר יוסף וייס, שהיה יושב ראש הקרן הקיימת בגרמניה וכאן בארץ היה מנהל דלק, קיבלנו יחד איש איש את דרכונו. ואני זוכר. המתנו בחדר ופוזנר עם השגריר צריכים לבוא למסור לנו את הדרכונים.

בדרך לארץ ישראל

עתה משהיה בידי הדרכון התחלתי לטפל בהשגת ויזות. קודם כל דבר העברתי בקונסוליה הבריטית לדרכון החדש את הוויזה שלי מהדרכון הגרמני, שם היה רשום במקום סטודנט ועכשיו היה כתוב Secretary, במקום "דומיסיל ברלין" היה רשום "דומיסיל ג'רוזלם". אז אני כבר חוזר אל המולדת. עכשיו צריך הייתי לקבל ויזות לכל המדינות במסלול הארוך בדרך ארצה. אתה מקבל ויזה לפורטוגל, ויזה לטנגניקה וקניה, מוזמביק, סודן, מצרים. בעצם היה הרעיון המקורי שניסע עד ליסבון ומשם נתפוש אנייה שנוסעת לפורט סעיד, ומשם אנחנו בבית. היעד והמפתח לכל היתה ליסבון. אך כיצד מגיעים לליסבון? השוויצרים קיבלו רשיון לנסוע באוטובוס כמעט סגור דרך צרפת הכבושה, באותו חלק של המדינה שלפי חוזה הכניעה היה תחת מימשל צרפתי חלקי. משם עברו דרך ספרד לפורטוגל. בטרנספורט ראשון יצאו צבי יחיאלי ופינו גינסבורג. בטרנספורט השני יצאנו רובינשטיין מקיבוץ מעיין צבי ומרדכי אורנשטיין.

אנחנו בדרך. באוטובוס היו אתנו כמה יהודים ובהם גם כמה שומרי מצוות. אף אחד מהם לא היה עטור זקן. בלילה הראשון היינו על יד ליון שבצרפת. בלילה השני אנו כבר בספרד. ובלילה השלישי, שהיה ליל שבת, חצינו את הגבול לפורטוגל. ריכזתי את היהודים שומרי המצוות ואמרתי להם שכאן יצטרכו לחתום משהו במעבר הגבול. במקום שכל החמישה עשר יחתמו, אני מקבל על עצמי את הדבר. זה על

פי דין וזה גם קורס במנהיגות. אמרתי כי אם מישהו אחר רוצה לעשות זאת אהיה מאושר, אבל אם לאו אני עומד לרשות העניין. כולם השיבו בחיוב. אחר כך הלכתי לפקיד המלווה ואמרתי לו, יש כאן חמישה עשר איש כאלה עם נשים וילדים. שכל אחד יבוא לחתום? הא לך חמישים דולר ותחתום בשביל כולנו. וכך היה, חמישים הדולר פתרו את הבעיה וגם אני לא חתמתי. זאת היתה לי פעם שנייה בחיי שנסעתי בשבת.

הגענו לליסבון. אני חייב לציין ולהזכיר כי בליסבון המתינו יהודים, ללא שום כוונת רווח, לאוטובוס שמגיע משווייץ בחצות הלילה, לעמוד לעזר לאחיהם היהודים.

ניגש אלי יהודי אחד והציע את עזרתו. כדרכי גם שאלתי אותו מניין הוא. השיב לי באידיש: "אני מווהלין, אבל אל תחשוב שכל יוצאי ווהלין עמי ארצות, גם ביאליק היה מווהלין".

אנו הגענו במחצית חודש ספטמבר 1940, כמה ימים אחרי ההפצצה על תל אביב על ידי מטוסים איטלקיים. זה היה ב־9.9.40 ונהרגו בה מאה ושנים עשר איש. יכולתי לנסוע לארצות הברית. והידיעה על ההפצצה לא נסכה ביטחון, אבל החלטתי כי אני נוסע הביתה, כלומר לארץ ישראל. ואם יש מלחמה, ואם נגזר עלי למות אני מעדיף למות בארץ ישראל ולא במקום אחר.

היינו כמה שליחים ושברנו את הראש כיצד מגיעים הביתה. הנסיעה בים התיכון מסוכנת. המלחמה בעיצומה. חשבנו אולי נוכל לעלות על אנייה יפנית שנוסעת דרך תעלת סואץ. ניהלנו משא ומתן, וגם קנינו כבר כרטיסים. אך בסוף קיבל רב החובל הוראה לחזור ליפן דרך תעלת פנמה ולא לנסוע דרך הים התיכון ותעלת סואץ. החזירו לנו את הכסף אבל לא את התקווה להגיע ארצה. ליסבון היתה מלאה פליטים יהודים, בייחוד פליטים מבלגיה. ראיתי שם את הדיין של בריסל, הרב קריגר, שאחר כך היה מזכיר אגודת הרבנים בניו יורק. היה הרב סגלוביץ מדנציג, הרב דיזנדרוק, יהודי מגליציה,

שלמד כנראה בבית המדרש לרבנים בווינה. נתגלגל לשמש רב בפורטוגל, ולימים היה רב העדה החלבית בסאן פאולו.

עם הרב קריגר אירעה לי אפיזודה מעניינת. זמננו הפנוי בליסבון היה רב. פעם כשהלכתי ברחוב ראיתי קבוצת יהודים, ובתווך יהודי עטור זקן ולראשו מגבעת שחורה עגולה ורחבה. אמרתי שלום עליכם. הכרת פניכם ענתה בכם, כלומר שיהודים אתם. שוחחנו והתיידדנו. שאלתי פעם שאלה תיאורתית בהלכה לגבי דין מקיף וניקף בגילוח. לאחר שהתפלפלנו והגענו למסקנה שהגענו, אמר לי: אילו אני אביך הייתי סוטר לך שתי סטירות לחי. שאלתי: במה חטאתי? השיב לי: לו רצית הרי היית יכול ללמוד, כלומר להגיע למדרגה גבוהה בלימוד תורה.

הסתובבנו וחיפשנו דרך להגיע הביתה. אז מצאנו שככל הנראה הדרך היחידה היא למצוא אנייה פורטוגזית, ולברר אם היא מגיעה עד מוזמביק. הרעיון היה של כולנו ותוך התייעצות הדדית. הבינונו שעלינו למצוא דרך לצאת מליסבון לנקודה היותר קרובה שאפשר להגיע הימנה לארץ ישראל.

הצלחנו למצוא מקום באנייה פורטוגזית שלפני מלחמת העולם הראשונה היתה גרמנית. נדמה לי שהיתה שייכת תחילה לחברת Hapag שאלברט בלין היה מנהלה הכללי. בלין זה היה ידיד אישי של הקיסר וילהלם השני. היה מן היהודים הנכבדים ביותר בגרמניה. בגלל חילוקי דעות עם הקיסר לגבי המדיניות עם בריטניה במלחמה איבד את ידידותם. דבר זה ומפלתה של גרמניה זיעזעו אותו מאוד והוא התאבד.

לאחר שלושה שבועות בליסבון יצאנו סוף סוף לדרך הארוכה. שלושים יום עשינו על האנייה הזאת. היו לי באנייה קשיים עם האוכל. אני רציתי ביצים שלוקות, מבושלות בקליפתן. אבל לא היה בידי למצוא את הביטוי בפורטוגזית וכמה ימים אכלתי ביצים בלתי מבושלות כלל. יהודי אחד שנסע אתנו שאל אותי איך אני יכול לאכול את זה כל יום? אמרתי לו כי זה איננו טעים גם אם הוא אינו מעיר על כך. "אז למה אתה מקשה קושיות?" ומאידך גיסא, הואיל

ואכלתי סרדינים שאל אותי הלא יהודי שישב על ידי – פקיד בלגי שנסע לקונגו – "אם אתה צמחוני הכיצד אתה אוכל סרדינים?" השיבותי לו שאינני כל כך מחמיר בתור צמחוני.

בנסיעתנו ראינו באופק אניות גרמניות ולבנו התחיל לרעוד. אנחנו עברנו שני ימים ממש אחר הקרב על דקר, כשכוחות בריטים ולוחמי צרפת החופשית בראשותו של גנרל דה־גול ניסו לכבוש את העיר ונכשלו. היינו יום באנגולה. שם עזרו לנו אותם יהודים שנסעו לקונגו הבלגית. לאחד מהם סידרתי את קשר התפילין בתפילין של ראש שלו. ומדוע? בשעת הבריחה לקח בטעות זוג תפילין לא שלו והתפילין לא התאימו למידות ראשו. אף רשמתי מן הלוח שלי את כל החגים של השנה הבאה עד ראש השנה.

ראש השנה התקרב ואנו על האנייה. היינו שלושה שליחים והתחלתי לברר אם יש עוד יהודים כדי מניין. היינו בסך הכל תשעה יהודים. תוך כדי השיחות הללו שאלתי את מרדכי אורן אם נהיה תשעה ואתה תהיה העשירין למניין, תצטרף? והוא השיב: "כדי שאתה תוכל לדבר עם אלוקים שלך, אני לא צריך להיות משועמם". תשובה! מה שפלטתי מפי כתשובה לא ארשום כאן. סופו של דבר שהתפללתי ביחידות ובכוונה גדולה.

הקפנו את דרום אפריקה והמשכנו למוזמביק. בדרך עשינו חניה באיזה נמל דרום אפריקאי ולא התירו לנו לרדת. הגענו ללורנסו מרקש=מפטו יום לפני ערב יום הכיפורים תש"א (1940). מיד באו יהודים מיהודי המקום כדי להשיא עצה לבאים, כיצד למהר לעזוב את המקום, שלא נעלה על דעתנו לגור במקום כזה.

כשאני מסתכל כיום ברטרוספקטיבה אני שמח לציין שלעולם פגשת בכל מקום שהגיעו אליו נדחי ישראל, באחיהם היהודים שבאו לסייע ולעוץ עצה, בלי לבקש שום טובת הנאה לעצמם. כך אני נזכר באבי זכרונו לברכה שהיה לעזר להרבה אנשים שבאו מפולין בלי ויזה. ומימי ילדותי בדרזדן ואילך ראיתי שרשרת של מעשים טובים ואחוות אחים של

יהודים שעוזרים זה לזה. כך קיבלו את פנינו בליסבון, וכך גם במוזמביק. ולמעשה נמשך הדבר הזה של עזרה מתוך אחווה עד ימינו אלה, אם כי לעיתים בצורה יותר מאורגנת. כך ידע לימים כל יהודי שעזב את ברית המועצות שמישהו ימתין לו וידריך אותו בדרכו באלואן, באוספן או בווינה.

באו אם כן יהודים לאנייה ושואלים "מי אתם?" הראיתי להם את הוויזה לדרום אפריקה. והם אמרו לי כי הדרום אפריקאים אינם מתירים ליהודי לבוא בשערי המדינה, אפילו יש לו ויזה. את הוויזה קיבלתי בליסבון מידי הקונסול הבריטי. הלה שירת קודם לכן בברלין, אבל לפי שהיה נשוי ליהודיה הועבר לליסבון. ולכן היה מוכן לעזור לי. ראש לכל התעניינתי באשר לתפילה ובנוגע לאוכל כשר. הם אמרו לי שישנה כאן משפחה אחת, פליטים יהודים מגרמניה, והם משכירים חדרים. העדפתי לגור אצלם מאשר במלון.

לפני שירדנו מן האנייה בא הפקיד הממונה על הנכנסים למדינה ועל המכס. שאלתו הראשונה היתה כמה כסף יש לי, לפי שאם אין לי כסף הוא איננו צריך אותי. הראיתי לו כמה מאות דולרים. הראיתי לו את הוויזות שהיו לי כדי להמשיך בדרכי הלאה, לטנגניקה, קניה ועוד, כל הוויזה טרנזיט עד מקום המגורים – ירושלים. התיר לי לרדת. הגעתי למכס. היה עמי רדיו קטן שקניתי בדרך משוויץ לפורטוגל, באיזור שתחת שלטון וישי, בעיר בורג (Bourg). היתה לי מכונת גילוח חשמלית אבל לא התקע המתאים. חיפשתי חנות לצורכי חשמל ומצאתי תקע מתאים למכונה. ראיתי שם את הרדיו והוא מצא חן בעיני. אני נכנס, מדבר עם הצרפתי. הוא מספר כי זה הדבר היחיד שנשאר לו. הגרמנים רוקנו את החנות ולא שילמו פרוטה. את הרדיו לא לקחו משום שחשבו שהוא פגום. כי כשהדליקו אותו היתה איזו מנורה צריכה להאיר את הלוח של התחנות וזו לא פעלה. הפעלתי אותו ואמרתי הוא פועל, הוא מנגן. קול מצויין אלא שצריכים חשמל. קניתי אותו בחמישה שטרלינג. תוך כדי שיחה דיבר על הגרמנים ועל הכיבוש שלהם. אחר כך אמר שהוא שונא

את האנגלים יותר מאשר את הגרמנים. בן אחד שלו נפל, ולדעתו זו מלחמה שצרפת לוחמת כדי להציל את אנגליה. היתה זו חוויה קשה מאוד לפגוש באב שכול. אבל זאת היתה רק ההתחלה של החשבונות המרים באותו עניין.

בזמן הנסיעה שימש אותי הרדיו יפה יפה. שמעתי ברזיל ושמעתי לונדון. ומלונדון התפרנסנו בידיעות פוליטיות ועל המצב בחזיתות.

ובכן ירדתי מן האנייה עם הפריט הקטן הזה, אחרי שהפספורט והוויזות היו כשורה. עתה אני במכס. האיש שעל המכס רוצה שאני אשאיר את הרדיו אצלו. אני הרי רק טרנזיט. אמנם אינני יודע מתי אוכל להמשיך צפונה לכיוון סואץ ופלשתין. הוא רוצה שאשאיר את זה. יתן לי קבלה על כך. אמרתי לו הבט, יש מלחמה, אני רוצה לדעת מה מתרחש בעולם. אני זקוק לרדיו. אני מתחייב לא למכור אותו כאן. הרי אני רוצה הביתה לירושלים, ואצהיר בכתב שפני לירושלים. אז הוא אומר: "גרוזלם?" השבתי בחיוב. "אם כך אתה יהודי?" אז הוא אומר שירשה לי לקחת את הרדיו והוא רוצה לספר לי סיפור שאירע לו בעיר מגוריו בליסבון.

יום אחד היתה לו דלקת עיניים. הלך אל הרופא. זה בדק אותו שאל אותו אם הוא ממוצא יהודי. השיב בשלילה. והרופא אמר כי זו דלקת שישנה במיוחד אצל אנשים ממוצא יהודי. בבואו הביתה שאל את סבתו אם הם ממוצא יהודי. הסבתא השיבה שאכן כן. שאבות אבותיהם היו יהודים ועברו לנצרות. שאלתי אותו מה מעשיו כאן. השיב לי שהוא היה חשוד שהוא שמאלני, אז שלחו אותו לשרת כאן במוזמביק. בזכות רדיו קטן שנקנה בצרפת הכבושה נתוודעתי לצאצא מן האנוסים, המרנוס. עם ישראל חי.

מיד בהגיעי אל המשפחה משכירת החדרים ביקשתי שיקנו למעני כלים חדשים ואמרתי שאוכל רק דברי חלב או פרווה. בשר כשר לא היה, לא שוחט ולא קהילה. הם לא הופתעו מבקשתי. קנו למעני כלים ובישלו בשבילי או ביצים או תפוחי אדמה. הם היו מודעים לבעיית הכשרות. אמא זקנה היתה

עמהם, ואף היא סירבה לאכול מאכלי טריפה. לגבי ילדיה נהגה בדרך של פשרה מקורית. עוף לא קנתה, שהרי מכרו רק עופות חיים, ואת העוף ממיתים רק בשבילה, ולכן איננה קונה עופות. בשר בקר כן קנתה, שהרי השור נטבח בשביל הרבה אנשים, ולאו דווקא בשבילה. היתה קונה איפוא רק בשר בקר, שורה אותו במים ומולחת אותו כדת וכדין, הכל כדבעי. היתה זו "פשרה" מעניינת מאוד.

עשיתי במוזמביק שבעה שבועות. מוזמביק היתה אז קולוניה פורטוגזית אם כי המשטר לא היה קולוניזטורי, ולא היו הבדלים גדולים בין הגזעים. דיברתי יפה פורטוגזית, כי ידעתי צרפתית ולטינית, והיה לי יסוד. הלטינית היא האם של הפורטוגזית. כאן גם למדתי לראשונה את ההוויה האפריקנית, מעמדם ותפקידם של הכושים. היה להם חדר מיוחד בחצר ושם היה עליהם להימצא. תפקידו של כושי אחד היה לנקות את חדרי השינה של בעלי הבית. אחד היה תפקידו לנקות את הטואלטה ואת חדרי הנוחיות. ואחד, הצעיר ביותר, היה הולך עם עקרת הבית בתור נושא כליה. הוא היה נושא את הסל ומחזיק את השמשיה. זכורני, הצעיר נושא הסלים הביא אח מהיער, ממש מן היער, לעבודה. האח הלך לבית השימוש והוריד את המים. הוא נתקף בהלה. היה בטוח ששיבר משהו וברח חזרה ליער. לקח שני ימים לפחות לשדל אותו שיחזור לעבוד.

אם כן אכלתי לסעודה מפסקת רק מאכלי חלב והלכתי לבית הכנסת. לי היה סידור שהיו בו מקצת מן התפילות. היו שם כמה סידורים ישנים ומחזורים. למחרת שוב הלכתי לבית הכנסת. היה שם יהודי עשיר מבלגיה, יום טוב גוטמן הכהן גוטווירט. הם בכו. המחזור שהיה בידיו היה מחזור של שבועות. לתמיהתי הוא הסביר. הדבר פשוט בתכלית. יצאנו מבלגיה בעשרה במאי אל בתי בפאריס. חשבתי כמה זמן יכול כל הסיפור לקחת, מאכסימום עד שבועות. לקחתי איפוא מחזור של שבועות. בין כך ובין כך בזכות היהלומים הגיע מפאריס למדריד וממדריד לליסבון, ומליסבון – העיקר כדי

לצאת מאירופה – הגיע למוזמביק. עתה הוא המתין לוויזה לקובה או לאמריקה.

הוא היה בעל התפילה והתפלל מהר מאוד. בלע את המחזור דף אחר דף. בהיותו בטראנס של התפילה לא שם לב ואמר מתוך המחזור את התפילה לשלום המלכה מריה פידארובנה ואלכסי ניקולייביץ'. כי היה זה מחזור שנדפס ברוסיה עשרות שנים קודם.

בבית הכנסת פגשתי יהודי אחד, גרמני מברלין, שהכרתי את משפחתו. שמו היה שטראוס. עבד בבנק של מיכאל בברלין. שאלתי אותו למעשיו כאן והשיב שגם הוא בדרך לאמריקה. לא יכול היה לנסוע ישירות והתגלגל לכאן. עתה הוא מחפש דרך להגיע לאמריקה, אולי דרך קובה. הוא סיפר לי שהוא השוחט במקום, לא שהוא כלי קודש, אלא שכשעלה היטלר לשלטון הבין שאין עתיד ליהודים בגרמניה, וכי יצטרכו להגר מגרמניה. הגמרא במסכת חולין, דף ט ע"א, אומרת: תלמיד חכם צריך שידע שלושה דברים, כְּתָב (שידע לחתום שמו אם ישב בבית דין או לעדות) שחיטה ומילה. מקרה דומה, אם כי בנסיבות אחרות, היה לי עם אהרן עפרי, חבר שלנו שיצא בשליחות משרד החוץ לאחת מארצות אפריקה. למד שחיטת עופות כדי שיהיה בשר כשר על שולחנו.

מוצאי יום כיפור כבר סעדתי על שולחנו של גוטווירט. כדי לתהות על קנקני נתן לי גוטווירט בננה ושאל אותי: מה מברכים על בננה? העמדתי פנים שאינני שומע, וגם לא טעמתי מן הפרי. אחרי חמש דקות נטלתי בננה, בירכתי בורא פרי האדמה עם שבירתי אצלו מה שאלת אותי קודם? והוא: לא שאלתי דבר. כך נתפתחה ידידות, ידידות של אמת בגולה הזאת, גולה שבגולה.

הגיע חג הסוכות. הזמין מדרום אפריקה אתרוגים. לולבים היו ככל שרצית. מציאת ערבות היתה כרוכה במאמץ. והנה מגיעים האתרוגים למכס במוזמביק. הם פותחים את החבילה ורואים שני לימונים מוזרים. היו בטוחים שמבריחים בתוכם יהלומים, כי איזה אדם נורמלי ישלח שני פירות כאלה בחבילה.

חצו אותם לשניים. יהלומים לא מצאו אבל אנחנו נותרנו בלי אתרוג.

אשתו של גוטווירט איבדה את מאור עיניה. היתה אשה נבונה מאוד ומשכילה. יום אחד הוא שאל אותי אם אני לובש ציצית. ביקש לראותה והתווכח אתי על מידותיה, אם היא כשיעור או לא. אשתו היתה קשובה לשיחותינו, תוך כדי כך היא סרגה לי צעיף מצמר, ששימש אותי עוד הרבה שנים. אשתי זכתה לראותו וגם הילדים זוכרים את ה"שליק מהאשה העיוורת".

גוטווירט נשאר אחרי שאני עזבתי וגם אחרי ששטראוס עזב. סיפרו שקודם ששטראוס עזב הוא שחט שישים עופות ביום אחד בשביל גוטווירט. שלושה כושים עמדו יום שלם ומרטו את הנוצות. אחר כך עברו לניו־יורק. את אלמנתו עוד פגשתי אחר כך.

חיפשנו דרך לצאת. התברר לנו שאין אניות ברמה שאפשר לנסוע בהן, וכי אין גם קו ישיר ממוזמביק לסואץ. הדבר היותר פשוט היה לנסוע במטוס של חברת B.O.A.C הם טסים פעמיים בשבוע כשלקצונה הבריטית שנוסעת למצרים ולארץ ישראל לעבוד שם יש זכות קדימה. לפיכך מספר המקומות לאזרחים מוגבל. צריך להמתין לאיזשהו תור שאתה אינך בעל בית עליו. אני הייתי צריך להמתין שבעה שבועות. באחד המטוסים הללו הגיע מדרום אפריקה שליח צעיר של 'הבונים' אייב הרמן שמו. שם הכרתי אותו. אני עליתי עם סרטיפיקט של תלמיד מחקר באוניברסיטה העברית והוא נהיה לימים נשיא האוניברסיטה, לאחר שהיה שגריר ישראל בוושינגטון. בהמתנה נתברר לי דבר בלתי סימפטי. אתה יכול להמריא בשבת ואז תגיע ארצה ביום חול, או להמריא ביום חול ולהגיע בשבת. הברירה שלי היתה ברורה והחלטתי כמו שהחלטתי.

באותם ימים לא היתה התעופה האזרחית מפותחת ביותר. שדות תעופה היו מועטים. לפיכך נסעו במטוסי ים, שנוחתים על המים. גם עניין בתי המלון לא היה מפותח. יש שהיית לן באנייה, שכל יעודה היה לשמש אכסניה לטסים, וזאת

מטעם חברת התעופה. ב־30 לנובמבר 1940 המראנו בדרכנו ארצה. טסנו דרך בורן, סמיקס, בירה, מומבסה, דר־א־סלם, נירובי, אנטבה, חרטום, קאהיר, ונחתנו בימה של טבריה. נסענו חמישה ימים. בדר־א־סלם היה חם מאוד והלכתי בלי מקטורן. השארתי בכיס המקטורן שלי חמישים סטרלינג. בבואי מצאתי שלושים ושמונה בלבד. שמחתי גם על כך. מעניין היה לראות בדר־א־סלם מדרכות מיוחדות ללבנים, לכושים וליהודים.

בנירובי נסענו במכונית למלון. הבחנתי בשלט על מחלבה ושם בעליה חיימוב. פעם כשסיפרתי בקיבוץ יבנה על מסעותי, הזכרתי את השלט הזה שראיתי בנירובי ושמן הסתם הוא יהודי. קמה בחורה אחת ואמרה אלה ההורים שלי. בכל מקום אתה נתקל ביהודים. בחרטום היו בנובמבר 43 או 45 מעלות בצל. פקיד הקבלה בחרטום היה יהודי תימני. בירך אותי בעברית, אבל בקול נמוך ביותר שלא ידעו שהוא יהודי. משם הגענו לקהיר ומשם לטבריה ונחתנו כאמור על ים כינרת.

בחמישה לדצמבר 1940 נחתתי בפעם השניה בארץ. מביאים את המזוודה שלי ואני צריך לשלם לסבל. אך בידי אין פרוטרוט לשלם לו. אמרתי לו שימתין, ואני אכנס לחנות לפרוט חמש לירות סטרלינג. משיב לי החנווני: "מי בטבריה יש לו לפרוט חמש לירות? היכנס ל'אגד' להם בוודאי יש כדי לפרוט לך". ואכן פרטו לי כסף, והיה בידי לשלם לסבל וגם לכרטיס נסיעה באגד.

פרק תשיעי: בארץ ישראל

צעדים ראשונים

דרכי הראשונה היתה לכפר הנוער הדתי. היתה לי מעורבות בהקמתו, ובראשו עמד אברהם (אויגן) מיכאליס, חברי עוד מגרמניה. שם גם למדו צעירים שאני טיפלתי בעלייתם ארצה. נסעתי עד כפר חסידים. משם צעדתי לכפר הנוער הדתי, ובידי שתי המזוודות. הייתי צעיר וחסון, ועמדתי במאמץ. הגעתי עד השער של הכפר ושם נפגשתי בבחור צעיר מקניגסברג שקיבל בעזרתי בברלין סרטיפיקט לעליית הנוער. הוא היה הראשון שבא לקראתי, ומיד רץ וצעק בקולי קולות יוסף בורג הגיע. לאחר שבת נפלאה עברתי לירושלים.

שכרתי חדר בבית מר חיים, הבניין שממול לכנסת הישנה וכיום משרד התיירות. את החדר פינה ידידי הטוב ד"ר איזי אייזנר שהתחתן אז. אגב, נסעתי לחתונתו בחיפה בכ"ד כסלו תש"א (24.12.1940), לבוש סמוקינג טוקסידו שעוד עלה עלי, אחרי כל המאכלים מכילי הפחמימות שאכלתי כל הדרך מליסבון עד הארץ. נרשמתי לפועל המזרחי ושילמתי שלושה וחצי גרוש לחודש דמי חבר במפלגה ומיסי קופת חולים. בעיית כסף לא עמדה לפני בתחילת דרכי כי הבאתי עמי ארבע מאות דולרים בהמחאות נוסעים. התחלתי לשמוע קצת שיעורים באוניברסיטה אצל פרופסור שמחה אסף, אצל פרופסור יעקב נחום אפשטיין. ישבו אתי שם ולמדו הרב בלום שהיה אחר כך בבואנוס איירס. הרב י"ז בנדיקט, רבה של אחוזה בחיפה. שמעתי גם הרצאות בספרות אצל פרופסור יוסף קלוזנר. פרופסור לספרות באוניברסיטה בגרמניה היה פותח לפניך אופקים קוסמיים ממש, דבר שלא מצאתי אצלו.

בהגיעי ארצה לא הייתי בלתי מוכר. משה שפירא הכיר אותי בקונגרס ב־1937. אחרי הקונגרס הוא בא לברלין והראיתי לו את המפעלים שלנו. גם עם אישים אחרים כבר נפגשתי בחוץ לארץ. ערכו לכבודי איזו קבלת פנים בביתו של שפירא. נכחו בה ש"ז שרגאי, בצלאל בזק ועוד אחד או שניים. הציעו לי לעבוד במפלגה. אמרתי שאני רוצה לעסוק במקצוע שלי ואת זמני הפנוי אקדיש למפלגה. רציתי להיות בלתי תלוי. והחלטה זו היתה אחד הדברים הטובים שאירעו לי בחיים. אך הדברים היו פחות פשוטים משסברתי. התחלתי לחפש עבודה.

תחילה הלכתי אל הרב מאיר ברלין (לימים בר אילן) – אני אומר לו יש לי ארבע תעודות אני מורה דת אקדמי, אני מורה תיכון מדופלם על ידי הנאצים, אני רב ואני דוקטור לפילוסופיה. אני מדבר והוא רושם את הדברים על פתק ומכניס אותו לתיק חזייתו. ואני אומר "אני מתפלל שאדוני לא יחליף השבוע את חליפתו". והוא שואל "למה אדוני מתכוון". כך התנהלה השיחה תמיד: אדוני, אדוני. אמרתי: "אני מפחד שאם אדוני יחליף את הבגד השבוע, ישכח את הפתק בכיס החזייה". נחמד, אך לא יצא מזה מאומה.

הלכתי לרב י"ל פישמן (לימים מימון). חזרתי וסיפרתי על התעודות. הזכרתי לו שנפגשנו בקונגרס בציריך ושהייתי בקרקוב ב־1936 ושיתפתי שם פעולה עם חתנו יצחק ורפל (רפאל). הוא רושם הכל ואני קם ללכת ואומר יפה תודה רבה. בהיותי אצל הדלת הוא קורא אחרי: "בורג, ד"ר בורג, תחזור אלי". חזרתי והוא אומר אספר לך מעשה. והוא מספר לי באידיש: מעשה בבן ישיבה שנשא אשה. הוליד ארבעה חמישה ילדים והתחיל לחפש עבודה כדי לפרנס את משפחתו. למד שחיטה ובא אצל הרב יצחק שמלקס רבה של לבוב שימליץ עליו באיזושהי קהילה שיקבלוהו כשוחט. הרב שמלקס רושם הכל על פתק. כשהאברך עומד אצל הדלת אומר לו הרב שמלקס "תפתח את הדלת ותראה מי בחוץ". וזה משיב: "יושבים שם ארבעה אברכים צעירים". אומר לו הרב "סגור את הדלת וחזור אלי. אתה רואה ארבעה צעירים אלה גם

הם בחורי ישיבה שנשאו נשים והעמידו ילדים וגם הם באים אלי שאתן להם המלצה לקהילה שתקבלם לשמש בה בתור שוחטים". הבחור נבהל, ושואל, אז מה אעשה? והרב שמלקס אומר לו: "יונגרמן איר דארפט נודג'ן" (בחור צעיר אתה צריך לנדנד). בכך פטר אותי הרב מימון ז"ל, כשבאתי אליו וביקשתי פרוטקציה מכוח פעילותי התנועתית וחברותי בוועד הפועל הציוני. סיפור מעשה קיבלתי אך למעשה לא יצא מזה דבר. חובה לציין כי המצב בארץ היה אז קשה. הכל חיפשו פרנסה, בחיפה צחצחו עורכי דין עולים חדשים נעליים ברחוב, והכל כדי להתפרנס.

קיבלתי הצעה ללכת לבית ספר 'מוריה' בתל אביב. המנהל יוצא גרמניה, המורים וההורים כנ"ל. גם אתה בא מגרמניה והרי אתה שם כמו דג במים. אני הולך למפקח ד"ר יעקב שלום אנגל. הוא אומר אולי בבית ספר מוריה שליש או רבע משרה. אמרתי: חכמינו ז"ל אמרו "לשליש ולרביע לא שמענו". הוספתי לחפש. הלכתי אל ד"ר יהודה מהרש"ק מנהל "תחכמוני" בתל אביב. לא היה לו תקציב. כך היה בסמינר למורות של המזרחי. אני יושב אצל ד"ר משה זיידל והנה מגיעות בזו אחר זו שתי נשי מורים וקובלות שבעליהן לא קיבלו עדיין את המשכורת. אמרתי לו: "ד"ר זיידל, אינני חושד שהזמנת אותן להוכיח לי שאין לך תקציב, אבל אני רואה שכאן אין לי סיכוי". אני הולך אל אליעזר מאיר ליפשיץ וגם הוא תשובתו בפיו: אין תקציב. אני הולך אל ידיד נעורי ד"ר אליהו קצנלנבוגן. למדנו יחד בברלין. עתה היה מנהל בית צעירות מזרחי בירושלים: "אין תקציב יוסל, אני לא יכול".

בבית ספר מעלה בירושלים חיפשו מורה להיסטוריה. נתבקשתי לתת שיעור לדוגמא. בחרתי ללמד על השיטות האידיאולוגיות שהיו שליליות קודם המהפכה הצרפתית והתיאוריות של תורת המדינה: הובס, לוק, רוסו, מונטסקיה והאמנה החברתית. עשיתי זאת באופן מיתודי בתור יסוד למהפכה של 1789. לדעתי, מבחינה מתודית היה השיעור טוב מאוד, אלא שהעברית שלי עדיין איננה רהוטה. בשיעור נכחו

כמה מורים והמפקח על בתי הספר הרב יעקב ברמן, איש יפה תואר וזקן הדור. קראו לו "The Board of Education". עיניו כחולות חודרות. לפני המהפכה ברוסיה שימש רב מטעם בברדיצ'ב. היה אביו של יצחק ברמן יושב ראש הכנסת ושר בממשלה. אחרי השיעור הוא אומר לי: "כבודו" – שכך דיברו תמיד ראשי מערכת החינוך של המזרחי, "כבודו" ו"אנוכי" – "יודעים שיש לו לו השכלה מיתודית פדגוגית נהדרת, אבל העברית שלו. כל רגע אמר ש... ש... ש...". ובמקום תעזור לי אמר תהיה לי לעזר. שכן אני פשוט חיפשתי את המילים. "וזה לא בשבילנו. אנחנו מצטערים למרות זאת שרואים שכבודו יודע את החומר ובעל מתודיקה בהוראה".

המשכתי לחפש. המפקח הראשי היה אז ד"ר רפאל הלוי הולצברג (עציון). הוא הגיע מטלז, שם הקים מעין ישיבה תיכונית. היה יותר איש אגודת ישראל. קבעתי פגישה אתו, ובאתי עם המלצה של הרא"ם ליפשיץ. דיברתי אתו וגם א"מ ליפשיץ, שמצאתי חן בעיניו, דיבר אתו טובות עלי. לסוף אמר לי א"מ ליפשיץ כי הולצברג איננו זוכר אותי כלל, הוא אומר שלא הייתי אצלו. אני שכבר הייתי במצב רוח פסימי אמרתי בלבי "מילא על המשרה שלא אקבל, אך מה על הגרושים שהוצאתי בשביל מונית כדי להגיע אליו לדירתו?"

ארנסט סימון, שהכרתיו עוד מגרמניה, נרתם אף הוא לעזור לי. עוד בגרמניה ניסה לרתום אותי לפעילות של הוראה במוסד שהקימו הוא ומרטין בובר למען יהודי גרמניה כתשובה לנאצים, מעין רסיסטאנס ספיריטואלי רוחני, שהיהודי המוכה יבין לפחות על שום מה הוא מוכה. סירבתי להצטרף בגלל דעותיו של בובר בתחומי ביקורת המקרא. עתה בא אלי סימון קודם כל דבר בטענה. הוא ביקש את ד"ר בירם מנהל הריאלי בחיפה לראיין אותי. וזה אמר לי שכבר הייתי אצלו. מדוע איפוא לא סיפרתי לו שהייתי מועמד להורות בבית הספר הריאלי בחיפה אצל ד"ר בירם ולא נתקבלתי. השתוממתי כי מעולם לא הייתי אצל בירם. עד מהרה נתברר שזה מעשה בשני יוסף בן שמעון. לאבי היה בן דוד בדרגה שלישית ושמו

הרב ד"ר יוסף בורג. הוא היה אדם משכיל מאוד אך קצת מוזר. לי נודע במקרה על קיומו וכי שימש ברבנות בארצות הברית. ב־1927 כתבתי אליו מכתב לארצות הברית ונמלכתי בו היכן ללמוד. שמא עדיף שאסיים את הלימודים בישיבה יונברסיטי בניו יורק. והוא השיב לי קאטגורית: "תלמד בגרמניה ולא כאן, כי כאן תלוי הרב בפרזידנט של בית הכנסת וכל שנה הוא יכול לזרוק אותו. אל תתחיל כאן באמריקה". הוא עלה ארצה, ולא מצא את מקומו כאן. אני הכרתיו רק בשנותיו האחרונות, שנות שקיעתו.

סימון הראה לי מכתב שקיבל מפרופסור שלמה דב גויטיין, המזרחן הנודע. גויטיין חיפש מנהל לסמינר למורות במצרים, בקהיר או באלכסנדריה. השבתי לסימון נחרצות, כי לו חיפשתי עתידי בחוץ לארץ הייתי הולך מליסבון לארצות הברית אל אחותי. העדפתי את ארץ ישראל השרויה בסכנה על פני גולה עשירה. לא אעזוב את הארץ. הוא סידר לי ראיון עם ד"ר בירם. הגעתי אליו. רק פתח את פיו לדבר ואני שואל: אדוני מסכסוניה? המבטא שלו הסגיר אותו מיד. הוא משיב בחיוב. אני שואל מניין והוא משיב מבישופסוורדה. אני אומר זה בין דרזדן לבאוצן, לא ידעתי שהיו שם יהודים. והוא סיפר לי שהם היו המשפחה היהודית היחידה במקום. הוא אמר לי כי בריאלי מלמדים ביקורת המקרא. "מה דעתך על ביקורת המקרא?" לא ידעתי אז שהוא לימד תנ"ך בשיטת ביקורת המקרא. השיבותי לו כי השאלות של מבקרי המקרא טובות מן התשובות שלהם. בסופו של הראיון אמר כי יתכן שיוכלו לקחת אותי לסניף שלהם בטבריה. סירבתי. אמרתי לו שחמי טבריה מפורסמים אבל אני חושש מפני האקלים. סימון סיפר לי אחר כך שבירם אמר לו כי נתרשם ממני מאוד מאוד, אבל טען שאני יותר מדי עצמאי ולכן לא רצה לקחתני לריאלי בחיפה. הוא צדק, וכיום אני מוכן לומר שאני אפילו מודה לו.

יום אחד פגשתי את אברהם דגני, מורה בירושלים, שאמר לי כי בגימנסיה הרצליה בתל אביב מחפשים מורה לתלמוד. היה להם מועמד שאפילו חיבר ספר להוראת התלמוד אך כשל

בשיעור לדוגמא. עוד אמר לי כי רצוי שאביא מכתב המלצה מד"ר בן ציון מוסינזון, שהיה לפנים מנהל הגימנסיה הרצליה ומבכירי המורים בה. הלכתי לוועד הלאומי אל מוסינזון. "אין לו זמן היום" אומרת המזכירה, "תבוא מחר". למחרת שוב "תבוא מחר". וזה כבר מחר שלאחר מחר. קבענו לשעה תשע. באתי ואני יושב וממתין. שעה ועוד שעה עד שתים עשרה וחצי. והמזכירה: "חבל, ד"ר מוסינזון צריך ללכת, הוא לא יוכל לקבל אותך היום". לא התחלתי להבין זאת בכלל. ואני, שאני אדם מאוד מאופק, התרגזתי שלא כדרכי, ועם שלא הראיתי את כעסי אמרתי לה: "נא למסור לד"ר מוסינזון שאני חבר הוועד הפועל הציוני ואינני רגיל לטיפול כזה". היא נכנסת אליו, יוצאת ואומרת: "אדוני באמת חבר הוועד הפועל הציוני?" אני: "תגידי לו שאני נבחרתי בקונגרס בציריך ב־1937 ונבחרתי מחדש בבזל ב־1939". נכנסת אליו ויוצאת "אנא, נא להיכנס". "אדוני חבר הוועד הפועל הציוני?" "כן". "איך? מניין הוא?" ושוב חוזר האינטרמצו עם בירם. "והוא רוצה להיות מורה בגימנסיה הרצליה והרי אדוני הוא איש דתי?" אמרתי לו: "אני מסכים שכל המורים שם יהיו דתיים. אני מסכים שכל תלמיד ילמד בבית ספר דתי, וכי כל המורים בבתי הספר הלא דתיים יהיו דתיים". תשובתי מצאה חן בעיניו קודם כל בגלל החריפות וכן בגלל האמת שלי, שאני מעדיף שהתלמידים לא ילמדו אצלו. קיבלתי מכתב המלצה שיתנו לי הזדמנות לתת שיעור לדוגמא, ואם אצליח בו אתקבל.

בהמלצתו של מוסינזון אכן ניתנה לי האפשרות לתת שיעור לדוגמא, שנקבע למחרת יום הכיפורים תש"ב. היתה לי שהות של כמה ימים להכין את עצמי. הלכתי לסמינר של ליפשיץ. שם לימדו הרב שמחה אסף והרב מרדכי אוסטרובסקי. שיעורו של הרב אוסטרובסקי איכזב אותי. ידידי ד"ר אייזנר המליץ לפני להימלך בבן ציון לוריא, פדגוג מנוסה, ובחיים צבי אנוך, מתודולוג בלתי רגיל ונוסף לכך יוצא גרמניה. הכרתיו עוד מברלין. לוריא, שלא היה אדם דתי, ידריך אותי לגבי תוכנית הלימודים ואנוך יקנה לי את הגישה המתאימה.

נכחו בשיעור כל צמרת המורים במוסד. ד"ר ברוך בן יהודה, רפאל סופרמן הזקן, מורה לתלמוד ברכיהו וברכוז ועוד, שצריכים היו לחוות דעתם עלי. היתה זו גלריה רצינית של המובילים בשדה החינוך בארץ. הכיתה עצמה לא היתה מגובשת עדיין. אלה היו תלמידים שנכנסו זה עתה לגימנסיה ובאו ממוסדות שונים ולא הכירו כמעט זה את זה. בחרתי ללמד את עניין ארבעת השומרים.

ההפתעה הראשונה שגרמתי למורים־הבוחנים היתה גם מוקש. שאלתי הראשונה היתה איפה הגיר. אלא שלא ידעתי את השם הנכון לגיר בעברית המודרנית ושאלתי היכן הקירטון, שכך למדתי בספר שפת עמנו של משה ראט שהופיע בשנת תרע"ד בקראקא. מיד הבינו מה אני מבקש. השיגו גיר וניקו את הלוח. מכל מקום הכל הופתעו מאוד מכך שיבוא מורה לתלמוד והדבר הראשון שיבקש הוא גיר. נתתי שיעור לדוגמא שבאמת היה לדוגמא. הסברתי להם מהם ארבעת השומרים שלפי התלמוד. תוך שיתוף התלמידים העמדתי אותם על ההבדל שבין שואל לשוכר, שזה מקבל את האובייקט הזה חינם ואילו האחר משלם. סיכמתי אתם את מכלול המקרים שיכולים להתרחש: גניבה, אבידה, פשיעה ואונסין, ציירתי על הלוח טבלא ורשמתי מצד אחד את ארבעת השומרים ולמעלה את התרחישים שיכולים לקרות. במקרה שהשומר חייב ציינתי פלוס ואם לאו מינוס. אחרי שהסברתי את העקרון קראתי תלמידים ללוח והם עצמם מצאו תוך כדי ויכוח היכן יש לציין פלוס והיכן מינוס. דבר זה קנה את לב המורים, שקודם לכן לא ראו שיעור בתלמוד בדרך פדגוגית מודרנית. גם כאן חסרו לי לעיתים מילים. תוך כדי חשיבה פלטתי "מה עשה זה וזה" ותפשתי את עצמי למה אמרתי מה (בקמץ) הרי צריך לומר מה (בסגול).

אחרי השיעור אמר לי ד"ר בן יהודה כי קניתי את לבו בדרך המיתודית שבה לימדתי. ואילו סופרמן אמר כי רכשתי את לבו בכך שתיקנתי את עצמי ואמרתי מה במקום מה. והנה בבית ספר מעלה בירושלים שהמנהל שלו ועוד מורים היו

חברים שלי עוד מימי הלימודים בגרמניה, לא נתנו לי את הקרדיט שארכוש תוך זמן קצר את הלשון על בוריה. ואילו בגימנסיה העברית הרצליה נתקבלתי על אף הש... ש... ש... שהיה לי לרועץ בבית ספר מעלה. קיבלתי תחילה חצי משרה, אבל בוגרשוב אמר לי שישלמו לי תוספת יוקר מלאה לירה אחת, משום ש"אנחנו אוהבים אותך". וכך זכיתי לשמונה לירות לחודש. נפגשתי עוד פעם עם ד"ר אנגל והרב ברמן, ראשי מערכת החינוך של המזרחי. שאלתי לדעתם אם לקבל את המשרה, שהרי בסופו של דבר כשאתה עובד במוסד לא דתי מוטבעת עליך איזו סטיגמה ושוב קשה לך להיקלט במערכת החינוך הדתי. אך הם עודדוני. "אפשר לקדש שם שם שמים". ואחד מהם אף אמר לי: "כבודו, אני המלצתי עליו אצל מוסינזון...".

בגימנסיה הרצליה

עברתי לתל אביב ונכנסתי לעבודה בגימנסיה הרצליה. המקצוע העיקרי שלשמו הגעתי היה תלמוד. היה עלי להתמודד עם שתי בעיות עיקריות, קודם כל לסגל את הלשון המדוברת על כל הניואנסים שלה. כלומר כשאני כבר רוצה להתנתק מספרי הלימוד ואני אומר לתלמידה "אני אסדר אותם כמו שסידרתי את אחיך" אינני יודע שיש לביטוי מטען נוסף. אני מכיר את ההסתדרות. אני יודע שמסדרים מישהו בעבודה. אך אחרי השיעור ניגשת אלי התלמידה ומתנצלת "כבוד המורה זו מילה לא יפה". הודיתי לה ואמרתי שלא ידעתי. ובערב כשאני נפגש עם חברתי־ארוסתי־רעייתי לעתיד אני מציג לפניה את השאלה."אל תרגזי אך אמרי לי מה זה בדיוק". אז קיבלתי הסבר כולל של כל העניין. והבעיה היותר קשה היתה ליצור עניין אצל התלמידים במקצוע זר להם, שקיימת אצלם אפילו התנגדות לו.

האווירה בגימנסיה הרצליה היתה מעניינת. בחבר המורים היו הוותיקים, שקצתם היו המובילים במקצועות שלהם, או

מחברי ספרי לימוד. היה וירז'נסקי, שתמיד היה צרוד, ולימד פיסיקה. היה י"ל ברוך שהתקין את לוחות הלוגריתמים. אחותו, ביז'ונסקי לימדה צרפתית. היה סברדלוק, המורה לגיאוגרפיה. היה נשרי המורה להתעמלות אחיה של הפסלת חנה אורלוב. היה דושמן שחיבר את השיר "פה בארץ חמדת אבות", ששרנו בהתלהבות בברלין. היה סופרמן הזקן, שמוצאו מחסידי צ'ורטקוב, ואביו ישב עליו שבעה כשנעשה ציוני. היה ראובן גרוסמן, שאחר כך שינה את שמו לאבינועם, כשבנו נועם נפל במלחמת השחרור. היה מורה לאנגלית משורר ומתרגם. והיה דוד שמעונוביץ־שמעוני.

דוד שמעוני היה משורר נחשב בשעתו. מן השורה הראשונה. לפרנסתו שימש מורה בגימנסיה. אך ככל הנראה לא היה מורה מרתק, אם לתפוש לשון המעטה. פעם כשהתלמידים ביקשו להוכיח את אי שביעות רצונם הציתו את פחי האשפה. עלה עשן ואי אפשר היה ללמד.

בתור מחנך של הכיתה קראתי את ראש ועד התלמידים ואמרתי לו. שמעוני הוא משורר דגול, בדורות הבאים עוד יקראו את שיריו. ולמשורר שחי עמנו כיום אתם עושים כדבר הזה? השיב לי: "המורה, זה אני שהצתתי את הפחים. לו היה המורה יושב בשיעורו המשעמם היה עושה אותו דבר".

שמעוני לימד ספרות בגילוי ראש ותנ"ך עם כובע. פעם אחת סיפר לי כי בגיל די צעיר הפסיק להניח תפילין. ואחרי הפוגרומים שהיו באוקראינה ב־1920 חזר להניח תפילין. "יש לי טענות נגד הקדוש ברוך הוא" – כך אמר לי "ואני יכול לטעון אותן רק כשאני מניח תפילין. אחרת אני סתם מתלונן". דבר זה מאוד הרשים אותי. יש כאן עמקות של רגש ושל מחשבה.

היה מקרה בתלמידה עולה חדשה מגרמניה. קיבלה מספיק בקושי במתמטיקה, כמו הרבה בנות, וגם שמעונוביץ נתן לה בלתי מספיק בעברית. עם תעודה כזאת לא יכלה לעלות כיתה. אמא שלה הגיעה אלי בוכיה ובגרמנית ביקשה ממני שאעשה דבר למענה. דיברתי עם שמעונוביץ. הסברתי לו

שהיא עולה חדשה. גם לדבריו היא ילדה מצויינת ומתנהגת יפה. והנה עתה היא הורסת לעצמה את העתיד. סוף סוף חייבים להתחשב שהיא הגיעה זה עתה מגרמניה. בקיצור השפעתי עליו והוא אמר: "טוב, אכתוב לה: בקושי מספיק". כך רשם בתעודה והיא עלתה.

כשנולדה לי בתי צביה ז"ל, ביקשו הוריה של התלמידה הזאת לכבד אותי במתנה. מצאו איזה צמיד קטנטן של זהב ומסרו לחרוט עליו את השם "צ,ב,י,ע" אמרתי לרעייתי "נו, את רואה, בקושי מספיק".

מבין התלמידים שישבו לפני היו רבים שמטבע הדברים הגיעו לעמדות גבוהות בתחומים שונים. שמחה דיניץ, פלד ראש עיריית רמת גן, בנימין פלד, מפקד חיל האוויר, עדה סיריני, גבריאל (גבי) כהן. עם שני אלה נפגשתי בכנסת. יצחק זמיר היה תלמיד שלי. שתי האחיות נתיבה וצלילה בן יהודה.

הכנסתי כמה חידושים בדרך ההוראה. הבאתי קודם את הדוגמא של הטבלא. דרשתי מכל תלמיד שיכין לעצמו אלפון ובו המילים הארמיות ופירושן. דבר זה היה לו ערך כפול. קודם כל לימוד המילים ושינונן. אך זה גם איפשר לי לבקר את עבודתם של התלמידים בבית. אני קורא לתלמידה ומבקש את המילון שלה. אם אני רואה שהגיעה עד המלה אנפוריה (=סחורה) ולא הגיעה יותר, אז אני יודע שהיא לא עבדה ולא הכינה.

מעמדי בבית הספר נשתפר, הוסיפו לי שעות לכדי משרה שלימה. הפכתי גם מורה להיסטוריה עם הכנה לבגרות. בתחילה היו לי קשיים במציאת הביטויים בעברית המודרנית. דיברתי על סיסטים, כלומר שיטות, של הכלכלה ברומי העתיקה, ובמקום אריסות וחכירה אמרתי חכירות ואריסא בהשפעת הגמרא. הם חשבו שאני מדבר על ערישה, וזכיתי לגלי צחוק כשאמרתי האריסה אצל הרומאים. בעניין זה היו לי צרות, אבל איכשהו התגברתי.

היו בגימנסיה כמה כיתות מקבילות. ואם ניתן ללמד

היסטוריה בכמה כיתות מקבילות כי אז קל יותר למורה. עליו להכין את החומר רק פעם אחת. מה שאין כן כשעליך ללמד בכמה כיתות כאן יוון וכאן רומא וכאן נפוליאון וכאן בר כוכבא, וזה כבר יותר קשה.

זכורני שפעם לימדו בשביעית או בשמינית את תקופת חורבן הבית, שנת 70. היינו שלושה מורים שלימדו את התקופה הזאת. בוגרשוב נכנס לשמוע שיעורים אצל שלושתנו. והיתה לי קורת רוח כשהוא אמר לי: "אצלך היה השיעור הכי טוב. כי אתה לימדת את זה כיהודי". כלומר עם הזדהות פנימית. היסטוריה לימדתי בגילוי ראש, מה שאין כן תלמוד. מובן שלא שתיתי כוס מים בגילוי ראש ובלא ברכה. הייתי מורה כל כך טוב שתלמידים חשבו שיקבלו ציון יותר טוב אם ישבו גם הם בכיפה בשיעורי תלמוד.

נתקיימו בגימנסיה חוגים שלאחר הצהריים. התלמידים באו באופן חופשי ולפי בחירתם. נתתי חוג בתולדות הציונות, גם כלכלה – יסודות של הכלכלה הנציונל־אקונומית וגם חוג בפסיכולוגיה של גיל ההתבגרות.

תורה והשכלה למבוגרים ולנוער

עם שעבדתי בגימנסיה הרצליה, נשארתי קשור לחוגי התנועה בתל־אביב. שבתי ונפגשתי עם גב' בתיה גוטספלד, שהכרתיה מביקור חטף שלה בברלין. היא היתה מן המייסדות של נשי מזרחי בארצות הברית. עלתה ארצה עם בעלה ופעלה הרבה בעליית הנוער הדתי. היא הקימה את בית צעירות מזרחי בירושלים ובתל־אביב – שתי יצירותיה הגדולות. אינני יודע מה היתה השכלתה הפורמלית. אבל היתה אשה חכמה ונבונה עד מאוד. היו לה חושים בריאים לדברים שהם צורך השעה לחברה הדתית ולהתפתחות העניינים. תחילה הציעה לי לתת גם כמה שיעורים בבית צעירות מזרחי, על אף שהייתי מורה בגימנסיה הרצליה. נתתי שיעורים באזרחות, דבר שהיה בו משום חידוש גדול. בין השאר לימדתי גם

את תולדות הציונות. שעה אחת בחודש הוקדשה לשאלות ותשובות מכל תחום שהתלמידות העלו. בין השאר חרוטה בזכרוני שאלה ששאלה בת של שוחט מן הגליל: הכיצד זה יש בתל־אביב כנסיה? מדובר בשנת 1942–1943. תמהתי ושאלתי היכן מצאה כנסיה. נתברר שנתכוונה לבית הכנסת של איחוד שיבת ציון, הקיים עד היום. שם התפללו יהודים יוצאי גרמניה ודאגו לסדר החיצוני ולצורת התפילה. הסברנו לנערה במה המדובר והנחנו את דעתה. נתברר שסדרים מעין אלה ראתה בכנסיות שבסרטי הקולנוע.

והנה העלתה בתיה גוטספלד רעיון נוסף. היא הכירה בצורך שבני הנוער הדתי המבוגרים יותר, בחורים ובחורות, יפגשו אלה עם אלה במסגרת משלהם. היום היינו מכנים זאת מועדון. היא הציעה לי לייסד דבר מעין זה. הצעתי לכונן מסגרת בשם תורה והשכלה למבוגרים ולנוער. זה נתקיים בבית צעירות. כמעט כל שבוע היתה הרצאה. הוזמנו גם מרצים נודעים כמו פרופ׳ אברהם הלוי פרנקל מתמטיקאי, שהיה רקטור האוניברסיטה העברית. ישעיהו לייבוביץ, חיים הילל בן ששון ואחרים. בחרנו במרצים שבמקצועם הם מן העומדים בראש ויש להם מה לומר. בצד זה היו גם פעולות חברתיות והרבה מוזיקה.

כשהציעה לי את הדבר וביקשה לדעת מה יהיה שכרי, חמש לירות נראו לי מעט. עשר לירות נראו לי כדרישה מופרזת. נמלכתי בד״ר אייזנר, חבר ותיק שלי מאז שנת 1927. הוא אמר לי שיעריכו אותי לפי המשכורת שאני מקבל. תדרוש עשר לירות. היא תתן – מה טוב. לא תתן ותציע שבע וחצי, עדיין זה יותר מחמש. עשיתי כעצתו וקיבלתי עשר לירות.

באותה תקופה, בין הפעולות של תורה והשכלה למבוגרים ולנוער, התחלנו גם להפיץ את הגליונות לפרשת השבוע של נחמה לייבוביץ. שלחנו אותם מדי שבוע לנמענים. אלה השיבו על השאלות ושלחו את התשובות לנחמה. היא בדקה אותם, תיקנה והחזירה להם. כך נוצר מפעל אדיר של לימוד

תורה ברחבי הארץ, ומכאן פרץ המוניטין של נחמה לייבוביץ ומפעלה הגדול בדפוס של עיונים בפרשת השבוע. אין צריך לומר שנחמה לייבוביץ היתה בין המרצים הקבועים שלנו.

רבקה

במסגרת פעילותי בתורה והשכלה למבוגרים ולנוער הכרתי הרבה אנשים, גם גברים וגם נשים ובחורות. היו כמה מורות שקבעו מקום תפילתן במניין הנוער הדתי שבבית צעירות מזרחי. זה היה יותר סגנון של בני עקיבא. אחת המורות הכרתי עוד מגרמניה.

ערב אחד, היה זה בימים שהיתה האפלה בתל־אביב מחשש של הפצצות מן האוויר, נכנסתי למסעדה כשרה ברחוב דיזנגוף. אז היתה כשרה ואחר הפכה ללא כשרה, דבר שלא הועיל לה והיא נסגרה. במסעדה ראיתי את המורה המכרה, שלימדה בבית צעירות מזרחי, בחברת בחורה אחרת, שעליה כבר שמעתי וידעתי שהיא מורה בבית ספר מוריה. ביקשתי רשות להצטרף לשולחנן ונתוודעתי לבחורה השנייה ששמה היה רבקה סלונים, ושעד מהרה תהיה אשתי. דומה שבין שאר התכונות שלי, רכשתי את לב העתידה שלי בכך שאכלתי את הסנדוויץ׳ בסכין ומזלג, לפי כל כללי הציביליזיישן. אם מותר לומר, הניצוצות היו מן הפגישה הראשונה. גיליתי בה הרבה ערנות והרבה הבנה. נתברר לי שהיא ילידת הארץ, דור שביעי בארץ. וכך נוצר קשר בין בן של אוסטיודן בגרמניה וצברית דור שביעי בארץ.

לי לא היתה שום בעיה לשאת אשה ילידת הארץ. אבל אני זוכר חבר אחד ששאל אותי: אז מה אתה רוצה להתחתן עם אסיאתית? מן הצד האחר לא ראיתי במשפחתה שום התנגדות לקבלני. חשתי אמנם כבר אז בפער ההולך ונבעה בין הוותיקים לבין העולים החדשים. מצד אחד הקימו פליקס (פנחס) רוזנבליט־רוזן וגיאורג לנדאואר את "עלייה חדשה". מפלגת העולים שרצה לבחירות לאסיפת הנבחרים. מן הצד

האחר כבר שמעתי קולות במשפחת אשתי, לעולים החדשים ניתן הכל ואילו אנו הצברים איננו מקבלים כלום.

רבקה היא נצר לבית רבני חב"ד. את השושלת יסד ר' שניאור זלמן מלאדי, בעל התניא. בנו ר' דב בר, האדמו"ר האמצעי, היה מייסד היישוב החסידי בחברון. הוא שלח את בתו מנוחה־רחל ובעלה יעקב פּוּלִי סלונים לארץ ישראל, לחברון. מתהלכת אגדה במשפחה שהיתה חולה והוא נדר שאם תבריא ישלחנה לארץ ישראל. הגרעין החב"די בחברון הגיע בשנת 1823. בואה של בתו של הרבי חיזק את הקהילה החב"דית בחברון ואת הישוב האשכנזי בכלל. בנה של מנוחה רחל היה מרדכי בר. בנו, הרב שניאור זלמן סלונים, היה רב של העדה החסידית ביפו וחבר הרבנות הראשית של תל אביב משנת ייסודה. הוא נסע בשנת 1884 מחברון ללובאביץ' לחצר הרבי "הצמח צדק". חזר ארצה, ולאחר שכל ילדיו – להוציא אחד יעקב יוסף – נפטרו, עבר ליפו. בנו הרב יעקב יוסף, רבה של חברון, הוא אביה של רבקה.

יהודי חברון הספרדים והאשכנזים חיו ביחסים טובים זה עם זה, והוא הדין עם הערבים, עד שנת 1929. גיסותי שהיו מבוגרות מרבקה דיברו בנוסף לעברית ואידיש גם ערבית ולאדינו. אחיה של רבקה אליעזר דן עמד בראש הקהילה היהודית בחברון וחבר העיריה. ניהל את סניף אפ"ק אנגלו פלשתין בנק בעיר. הוא נרצח במאורעות. חותני, שהתגורר בביתו של ערבי, ניצל משום שבעל הבית שלו שהחביא בבית כעשרים יהודים לא נתן לפורעים להיכנס, ואמר להם שרק על גופתו יכנסו לבית. היו שם רבקה ואחיותיה ואחיה ואחיין שלה שלמה בן אליעזר דן שניצלו. אמה כבר לא היתה בחיים בזמן הפרעות. נפטרה ב־1927.

המשפחה עקרה לירושלים לשכונת זכרון משה. רבקה ואחיה חיו עם אביהם עד פטירתו בשנת 1937. נולד בשנה שבה נולד אבי ז"ל ונפטר באותה שנה. לאחר פטירתו עברה רבקה להתגורר אצל אחותה הנשואה בתל־אביב.

משפחתה של רבקה קיבלה אותי בסבר פנים יפות. הגיס

האחד – שמחה שמרלינג, היה נהג ב"המעביר" – שומר מצוות. אדם טוב לב היה ומאיר פנים. הגיס האחר ר' ישראל פסטר היה תלמיד חכם, שוחט. למד שחיטה בראדין כשלמד אצל החפץ חיים. למד גם בישיבת מיר. דיברנו בדברי תורה והוא התרשם מאוד, עד שמרוב התלהבות והתפעלות אמר לי: אתה עוד יכול להיות רב בפתח תקוה. ובתקופה של הרב ראובן כץ ז"ל זו היתה מחמאה גדולה. בתור אנקדוטה. גם כאן חזר המעשה בשני יוסף בן שמעון. מישהי באה אל גיסתי לעתיד ואמרה לה הכיצד את מניחה לאחותך להינשא לד"ר יוסף בורג והרי הוא אדם נשוי. נתברר ששוב נתכוונו לבן דודו של אבי.

לפני שהתארסנו רשמית אמרתי לה, והיא זוכרת זאת היטב. "רבקה, כל חברי נותנים שיעורים פרטיים ומקבלים עשרה גרוש לשיעור. זה די הרבה. אני רוצה להקדיש את זמני החופשי לתנועה. אז בצד ההוראה לשם פרנסה יהיה זמני החופשי קודש לתנועה". היא הסכימה. אולי לא הבינה מה קנתה, כשם שאני לא ידעתי מה שגרמתי לעצמי על ידי שהכרעתי על דרך זו.

ערב אחד אמרה לי שהיא חייבת לספר לי סוד שהיא נשבעה אמנם לא לספר אותו. אבל לי היא חייבת לספר ולהפר את שבועתה. אמרתי בבקשה, כשאני מהרהר מה היא אומרת לגלות לי. אז סיפרה לי שהיא חברה בהגנה, דבר שאסור לגלותו. אמרתי לה שגם אני יכול לבשר לה מעין אותה בשורה. גם אני חבר בהגנה, אלא שאני פעיל בצד החוקי בתור שוטר מוסף. זה היה מעין אגף ליגאלי של ההגנה. היינו הולכים לתחנת המשטה ברחוב דיזנגוף, קיבלנו רובה קנדי או צ'כי. עשינו תרגילי סדר בשבת לפני הצהרים. האחרים נסעו במכונית ואני ועוד חבר צעדנו ברגל עד המקום שבו מצוי כיום השקם ברחוב אבן גבירול. לעיתים היה זה קודם התפילה ולעיתים אחריה.

בעניינים שבהשקפת עולם היו דעותינו שוות. שנינו היינו חניכי הציונות הדתית. מובן שלעתים עומדת על הפרק שאלה

שאתה מתבטא כך והיא מתבטאת באופן אחר, אבל זה לא משנה. גם הטמפרמנטים וגם ההתנסחויות. אבל דבר אחד נותר הרבה שנים בוויכוח בינינו. היא לא הבינה היכן היו היהודים בימי השואה, מדוע לא התקוממו. כהיסטוריון הסברתי לה שנגד משטר טוטליטרי אי אפשר לעשות דבר. המערכת בנויה על מודיעין משוער הבית ועד שוטר המקוף ואחריהם. יש רצף של שמירה שכל נסיון לעשות דבר יתגלה. גם ילדים מתחנכים להלשין על הוריהם ואחים על אחיהם. כך זה עובד בכל משטר טוטליטרי, זה סלזר בפורטוגל, פרנקו בספרד, מוסוליני באיטליה, היטלר כאן וסטאלין ברוסיה. האדם הבודד לא יכול לעשות דבר. אפילו הגנרלים בגרמניה שרצו להרוג את היטלר לא הצליחו.

דבר נוסף הסברתי לה, שברוב המקומות היהודים אינם מרוכזים, אינם מאוחדים ואינם משדרים על אותו גל. וההסברים לא נתקבלו על לבה.

והנה בשנת 1972 אני מגיע עם רבקה בלחצה של גולדה מאיר לביקור רשמי בגרמניה. כבר הייתי בגרמניה כשהייתי בתפקיד באירופה אחר המלחמה. אבל מיום ששימשתי שר בממשלת ישראל עברתי פעמיים בגרמניה כתחנת מעבר. עתה הגעתי בתפקיד. לרשותנו הועמד מרצדס משוריין, שיכול לנוע 180 ק"מ בשעה בכביש. עשינו זאת בלי שהרגשנו בכך. הזכוכית משוריינת וגם דלתות אי אפשר לפתוח מבחוץ. מלווה אותנו שוטר במדים ואחד בלי מדים. כשהגענו לנקודה מסויימת לא רחוק ממה שנקרא שער ברנדרנבורג, ומשם אתה רואה את הרחוב היפה אונטר דן לינדן, את בניין האוניברסיטה שבה למדתי ואנו הרי במערב ברלין. ואז הקצין מספר לרבקה ולי עד כמה רע שם במזרח ברלין, התנאים, מחסור באוכל, הדיכוי ואובדן החופש האישי וכל כיוצא באלה. אז רבקה בשכל הישר שלה שואלת מדוע אינם עושים דבר נגד זה ונגד השליטים? והקצין משיב: גברתי הנכבדה, זה הרג'ים (כלומר המשטר) ובגלל זה אי אפשר לעשות.

כשחזרנו למלון היא אומרת לי: עלי לבקש ממך סליחה.

כל השנים עמדה בינינו השאלה למה יהודי אירופה לא עשו כלום בשואה. ואם הקצין הזה, מבני גזע האדונים, יכול לומר רג'ים, מה אני רוצה מן היהודים?

אמא

יום אחד ואני בגימנסיה הרצליה, אני מקבל מכתב מאמא, ההתקשרות בשנות המלחמה בין אנשים במדינות הלוחמות היה באמצעות הצלב האדום. אתה רשאי לכתוב מקסימום עשרים וחמש מילים. והמכתב הקצר הזה עובר צנזורה מדוקדקת. הדבר האחרון שכתבתי לאמא היה שהתארסתי עם בחורה יפה דתית ממשפחת רבנים ואני מקווה לראות אותה ושהיא תתן לנו את ברכתה. אינני יודע אם מכתבי הגיע לידה מכל מקום אני קיבלתי לאחר מכן מכתב מענה.

כשאני הייתי בברלין והתכוננתי לנסוע לארץ ישראל היא פירקה את הבית והלכה לבית אבות של הקהילה בדרזדן. היא ארזה את כל הכלים היפים ואביזרים בעלי ערך ושלחה אותם אלי לשווייץ. לא היה בידי הכסף לאחסן אותם והם חולקו במוסדות יהודיים בשווייץ.

ביום מן הימים הועברו כל יושבי בית האבות בדרזדן לנורדרך שבדרום גרמניה סמוך לגבול השווייצרי על יד באזל. איני יודע מדוע העבירו אותם מדרזדן לשם. מכל מקום מנורדרך הועברו לטרזיינשטאט שבצ'כיה. לפני שילוחם שיגרה לי מכתב אחרון. היא היתה אז כבת שישים, ראייתה לקויה והיא התקשתה בכתיבה, והכתיבה את המכתב למישהי. כאמור, מותר היה לה לכתוב עשרים וחמש מילים. אולם שורה וחצי גזר הצנזור. במכתב היה כתוב: מחר אני נוסעת לטרזיינשטאט. תהיה בריא. אחר כך שורה וחצי גזורות וחתימה שנשארה מאמא.

לא ידעתי דבר על גורלה עד שיום אחד הגיעני לגימנסיה מכתב מפרשבורג (=ברטיסלבה). המכתב היה כתוב בגרמנית. וזה היה תוכנו. אני... לוינסון (שם הפרטי נשתכח ממני)

שהייתי ברומליך בפראג ושאתה וד"ר אייזנר ביקרתם אצלנו. מקודם הייתי שוסטרמן מברלין ואתה היית מדריך שלי – או של אחותי. אני עכשיו אחרי השחרור, ואני חיה בפרשבורג (ברטיסלבה). ראיתי עלון של המזרחי בצ'כיה ושם מוזכר שאחד ד"ר יוסף בורג פעיל בהפועל המזרחי בתל אביב ולכן אני כותבת לד"ר יוסף בורג הפועל המזרחי. היא כותבת שהיתה עם אמי בטרזיינשטאט, במקרה הן צורפו לאותו תא והתברר שהיא מכירה אותי בתור מדריך בצעירי מזרחי בברלין. והיא מודיעה לי כדברים האלה: דבר ראשון היא מודיעה לי שאמא שלי מתה מוות טבעי בכ"ו תשרי תש"ג, רק ממחלת הטיפוס. אני מדגיש את המלה רק, זה היה מהדברים שקורים שם. והיא הובאה לקבורה ולא נשרפה.

בשנת 1963 הייתי בפראג. קיבלנו רשות לבקר בטרזיינשטאט. ראינו את התנור הגדול שבו שרפו את הגוויות. אז אמא עדיין נקברה.

דבר שני, היא נקברה בתכריכים שלה, שהביאה אותם עמה, לא אדע מניין האם מדרזדן או מלונדרך. מכל מקום היא נקברה בתכריכים משלה.

דבר אחרון היא מספרת שאמא נתנה לה את שמלת השבת שלה.

באתי הביתה, חלצתי נעלי, קרעתי קריעה וישבתי על הארץ שעה אחת כדינו של מי ששומע שמועה רחוקה על אביו או אמו שמתו.

בית בישראל

התארסנו רשמית ובל"ג בעומר תש"ג (23.5.1943) נישאנו. חופה וקידושין סידר מורי ורבי מן הסמינר בברלין ואשר גם ממנו יש לי סמיכות לרבנות, הרב ד"ר שמואל גרינברג. הוא עלה ארצה ושימש יושב ראש המועצה הדתית בתל־אביב.

הבעיה הראשונה שעמדה לפנינו היתה הדיור. המשפחה מכרה איזה חלקת בית כלשהי באיזו שכונה ביפו ואנו הזוג הצעיר קיבלנו 250 לא"י לסידורים ראשונים. מצאנו ברחוב בן

יהודה דירה שבה גר אדם מבוגר רווק, שהיה מוכן להשכיר לנו חדר עם שימוש בלעדי במטבח, דבר שהיה חשוב לנו מטעמי כשרות. שילמנו מראש בעבור השנה הראשונה 120 לא"י. בכך הובלעו גם דמי המפתח. בתום השנה ביקש 7.5 לא"י לחודש. הוא שילם לבעלת הדירה 3.5 לא"י לחודש והתגורר בעצם על חשבוננו. מאז אני רגיש גם לצרות של בעלי בתים – שחוק הגנת הדייר כמעט חומס מהם את רכושם, וגם לבעיות של זוגות צעירים. בשארית הכסף קנינו ריהוט שבחלקו מלווה אותנו עד היום, רק הריפוד חודש. וכך הסתדרנו איכשהו. אשתי הוסיפה ללמד בבית ספר מוריה ואני במשרה מלאה בגימנסיה הרצליה.

היו בידי פריטים שהצלחתי להציל מבית הורי. סיפור הצלתם והעברתם נותן תמונה של התהפוכות שעברו על בני דורי. אני בז'נבה, לאחר שהמלחמה כבר פרצה. אמא הודיעה לי כי שלחה אלי שלושה עשר ארגזים עם עוד כלים של פורצלן, חרסינה וכל מיני דברים. יתכן שהיו בהם גם ספרים, לא אדע. לא היה לי כסף ולא כתובת לאן לשלוח. מסרתי אותם לאיחסון בחברה אחת. בסוף המלחמה הודיעו לי שהם נתנו הכל לבית יתומים, שמנהלו היה בובי שטרן. וכך לא ראיתי מעולם את שלושה עשר הארגזים הללו על תכולתם. אינני יודע אפילו מה היה גודלם.

במשך השנים קודם שלחתי בידי חברים כלים מכלים שונים. מערכות כלים כלי קריסטל סכו"ם מכסף ועוד. הביא אותם חברי קלי וגנר. כך עשיתי גם לגבי ספרים. לאחות גיסי שנסעה ללונדון נתתי איזו מכונת כתיבה. בידי חבר תנועה בהולנד הפקדתי טבעת זהב עם אבן רובי. לא ראיתי יותר את החבר הזה ואני רק מצייר לי מה עלה בגורלו. אמא העבירה גם זוג פמוטי כסף שהיו במשפחה. נתתי אותם לאלה שנסעו ללונדון. אחרי המלחמה נאמר לי שכל מה ששלחתי הלך לאיבוד בהפצצות על לונדון. הספרים, הכלים, הפמוטים.

אחיין שלי שהיה דייל באל על ונהרג במטוס שהופל בשמי בולגריה, ביקר כפעם בפעם אצל אחות גיסי בלונדון. פעם

אחת ראה זוג פמוטים של טאנטה, והוא אמר הם ממש כמו הפמוטים של אמי, טאנטה צילי, דהיינו אמי צביה. היא הסמיקה ונתברר שאכן אלה פמוטיה של אמא. אינני רוצה חלילה להאשים אותה שהיא בדתה מלבה את סיפור ההפצצה. היא נסעה עם הוריה. אחרי המלחמה הם כבר לא היו. מכל מקום באחד מביקורי בלונדון הלכתי אליה וקיבלתי את פמוטיה של אמא.

משפחה אחת הלכה מלייפציג ללונדון, אחרי המלחמה בשנת 1950 ואני בשוויץ. טילפן אלי ד"ר שטיינמרדר ואמר לי שיש לו כמה דברים בשבילי אם אני אכן אותו בורג שבו מדובר ואם אני יכול לזהות מן הזכרון חפצים שהוא חושב שהם שלי. השיבותי לו שאינני יודע מה יש בידיו. אולם אם זה הגיע אליו ממשפחת גיא פרנקל מלייפציג כי אז מדובר בשעון זהב של אמא ובשרשרת פלטינה ובה תליון שמשובצים בו שני יהלומים. הלכתי וקיבלתי.

ספריה משלי לא היתה לי עד אז. מאז עזבתי את דרזדן לא היה לי בית מגורים קבוע. כל השנים הייתי דייר משנה. היה לי תמיד חדר בבית במשפחה יהודית, כמובן, וככל האפשר אצל יהודים דתיים. היו לכך שני פנים. קודם כל דבר תמיד יכולת לאכול או לשתות שם, כי ידעת שהמטבח כשר. מן הצד האחר היה כאן פיקוח נוסף של הסמינר על התנהגותך. שכן אם היתה איזושהי חריגה היו מוצאים דרך להודיע על כך. אבל היה לי ארון ספרים מבית אבא ומאותם ספרים מצויים עדיין בידי קצת ספרים ומהם שעדיין מרגשים אותי.

באופן סנטימנטלי ליבי עם מסכת בבא מציעא כרוכה בכריכת עור, דפוס ברלין, היא קרועה מאד אבל שמורה עמי. זו המסכת שעשיתי עליה סיום ראשון עוד בהיותי גימנזיסט בדרזדן. מתוך גמרא זאת ישבתי ולמדתי בנובמבר 1937, כשאני מקבל טלפון מבית החולים אביך נוטה למות. בהלם ממש סגרתי את הגמרא, לקחתי אותה תחת זרועי ורצתי לבית החולים, מהלך עשר־שתים עשרה דקות. מצאתי את אמא יושבת ובוכה אבל זה כבר עניין אחר.

הצלתי סט של חמישה חומשי תורה מ"ב פירושים מודפסים על נייר גרוע. אבא אהב בהם במיוחד את אור החיים ואת הכלי יקר. בידי גם חומש עם תרגום של רש"י באידיש. לעת זקנה חזרתי אליו לצורך שידורי פרשת השבוע באידיש, שאני משדר בקול ציון לגולה מזה עשרות שנים. כשאני נזקק לאיזשהו ביטוי מיוחד באידיש אני משתמש בו. בידי הביאור של מנדלסון, שאבא עוד קנה. יש לי הפירוש של הירש, שאני קניתי כי הוא ענין אותי. עומדים אצלי פעמיים משניות אחד רגיל ואחד עם עברי־טייש. אבא מעולם לא שכב לישון מבלי ללמוד פרק משניות. הבאתי עמי ש"ס בתבנית קטנה, דומני בן שנים עשר כרכים. היה קשה לי ללמוד בו והחלפתיו או שמכרתיו. תחתיו עומד אצלי צילום של ש"ס וילנה שנעשה בגרמניה אחר השואה. הדפיס אותו ועד ההצלה באישור מיוחד של ממשלת ארצות הברית. וכשאני מזכיר את הש"ס אני רוצה לספר כי יש בידי גם התרגום לש"ס של גולדשמידט בגרמנית. אותו קניתי לפי עצתו של הרא"ם ליפשיץ. כשעליתי ארצה ולא קיבלתי עבודה בבית ספר של חינוך המזרחי הציעו לי משרה בגימנסיה הרצליה. ליפשיץ עודד אותי לקבל את המשרה ואמר לי כי אם אעבוד שם יחשיבו אותי יותר במזרחי. עם זאת אמר: "אני רוצה לעוץ לך עצה, אבל אל תגיד שאני נתתי לך אותה. אם אתה מפקפק פעם מה הפשט האמיתי בגמרא תסתכל בתרגום של גולדשמידט". אומר ועושה. מיד קניתי בשתי לירות את המילון של יסטרוב. את התרגום של גולדשמידט קיבלתי אחרי המלחמה בהמבורג. הרציתי שם ומזכיר הקהילה נתן לי לאות הוקרה את התרגום של גולדשמידט שנדפס מחדש אחרי המלחמה והיו להם שני עותקים ממנו. שניהם מועילים לי עד עצם היום הזה.

הגיעו ארצה גם ספרי חול. בתור קוריוז. חצי הסט של כתבי שילר מהדורת 1838. מדוע חצי? זה כבר תלוי בחסדיו של זה שקיבל על עצמו להעביר את הספרים או בהצלחה להעביר אותם. יש לי חלק מהקלסיקה בהוצאות עממיות. ספרים שקנו בכמה מארקים והיה מקובל לתת אותם כמתנה

לבר מצוה. יהודי יוצא גליציה בן למשפחה דתית מאוד, זיכה אותי בביוגרפיה של קארל מארכס. ובהקדשה כתב "יותר אור" (Mher Licht). מסופר כי אלה המילים האחרונות שאמר גתה לפני מותו, ויש על כך הרבה פרשנויות והתפלפלויות. מה עלה בגורלו של ספר זה אינני יודע. לימים בימי ההסכם על השילומים דיברתי עם אחד הנציגים הגרמנים. הוא שאל אותי אם יש לי רגשות נקמה. אמרתי לו שאינני צריך נקמה. "תראה, אני לבר מצוה קיבלתי את כל הקלסיקאנים הגרמנים. והילדים שלי כבר אינם יודעים לקרוא אותם. אז אני אינני צריך נקמה".

כשהיתה רבקה בחודש השלישי או הרביעי להריונה נראה הדבר לעין. בא בעל הבית ואומר: אשתך בהריון, למה לא אמרת לי? השבתי לו שלא ידעתי כי עלי להודיע על כך קודם לכן. ובכן – הוא אומר – אינני רוצה אתכם. אני עצבני אני לא יכול לסבול את זה. עליכם לפנות את החדר. שאלתי איך נצא ולאן נלך? השיב שזה לא מעניין אותו. היה זה סוף סתו 1944 ואני בסך הכל מורה ומניין אקח סכום כסף לשכירת דירה. והוא: אני אסלק אתכם. והתחיל להטריד אותנו בשני אופנים. איים עלינו קודם כל שיטריף לנו את המטבח. גרנו בקומת קרקע. אמר שישאיר את חלון המטבח פתוח פרוץ לגנבים. ראינו שלא נוכל להתפשר עמו ותינינו צרתנו בפני בני המשפחה של רבקה. לגיסי ז"ל היתה דירה בת שלושה חדרים ועוד חדרון נוסף. הוא העמיד לרשותנו חדר והיינו אצלו.

את צביה בתנו הבכורה ע"ה קראתי על שם אמי צ'ביה מרין (מריה). לא זכור לי כבר אם זה היה קודם קבלת המכתב על מות אמי או אחריו. מכל מקום חייתי בתחושה ברורה שהיא כבר איננה. וכשקראתי את הבת צביה באמרי אם האם חיה כי אז נושאת הילדה שם עצמי. ואם לאו כי אז היא קרויה על שם אמי ז"ל – צ'ביה.

פרק עשירי: לאירופה

הגיעה שנת 1945. הורם המסך מעל אירופה והתחלנו לקלוט את גודל השבר. הוקמו מחנות לעקורים ולניצולים והחלה פעילות עניפה באירופה. הרב מאיר ברלין (בר אילן) קראני והציע לי לצאת בשליחות לאירופה, כדי להקים מרכז לעזרה והצלה של התנועה. היתה אז התעוררות בכל המפלגות לבא לעזרת העקורים – Displace Persons — D.Ps – ומקומנו בתור תנועה דתית אסור לו שייפקד. סוף סוף לנו יש עניין בחינוך הילדים, במוסדות דת וכיוצא באלה. הכסף, כך נאמר לי, אמור להגיע מאמריקה. התעוררה שאלה אם כל האירגונים הדתיים צריכים להתאגד ולפעול בצוותא או כל מפלגה בנפרד. עם פרוץ המלחמה הוקם בארצות הברית ועד הצלה שמטרתו להציל רבנים ובני ישיבות. בראשו עמד תחילה הרב אליעזר סילבר. לקראת סוף המלחמה ואחריה הוצב בראשו הרב חזקיה יוסף מישקובסקי, לפנים רבה של קריניק. בין הפעילים היו בעיקר אנשים המזוהים עם אגודת ישראל. הצטרף אליהם הרב שאול וינגורט ממונטריי. תלמיד חכם גדול. קפץ מן הרכבת כדי להגיע מהר יותר למונטריי ונדרס. גם בנימין מינץ, ממנהיגי פועלי אגודת ישראל יצא לאירופה. נתבקשתי איפוא גם אנוכי לצאת לשם.

אני הייתי בשל להצעה כזאת משום שלא ראיתי את יעודי כמורה בחינוך הכללי. חשבתי שפסק זמן של שליחות יסלול לי דרך לחינוך הדתי אם בניהול או בפיקוח. ביקשתי איפוא חופשה לשנה. אמר לי ד"ר בן יהודה שהוא מאשר את החופשה "וכל אימת שתבקש לחזור מקומך שמור לך אצלנו – אנחנו אוהבים אותך".

התחלתי להתכונן לנסיעה. הבעיה הראשונה שעמדה לפנינו

היתה הדרכונים. כזכור אני הגעתי ארצה בדרכון פולני שרכשתי תמורת מאה דולר בז'נבה. היה בידי גם הדרכון הגרמני שלי. ביקשתי להיפטר ממנו ושלחתי אותו בחזרה לארץ לכתובת שהיתה בידי תמיד כאן, דומני תיבת דואר 4156, כדי שלא יחשדו בי שעשיתי בדרכון איזושהי עיסקה לא כשרה. ביום מן הימים ואני כבר מורה בגימנסיה הרצליה קיבלתי הזמנה להתייצב במשטרה או ב־C.I.D. (הבולשת). הם ישבו ברחוב יפו תל־אביב. התייצבתי שם. הפקיד שולף את הפספורט שלי ושואל מה זה? מי שולח פספורט? הסברתי לו. סיפרתי לו כיצד ישבתי שם כמו במלכודת עכברים והיה עלי לצאת. ופחדתי כי כשאגיע ארצה יגידו: ד"ר בורג אתה הרי גרמני, מה פתאום אתה מזייף דרכונים? יתכן שיסכימו לברר את פשר הדבר. אני אספר את הסיפור. יתכן שתאמינו, אבל אתם גם יכולים לחשוד שמא העברתי את הדרכון למישהו אחר, והוא יעשה בו כל מיני פעולות אסורות. הפקיד היה יקה, תפש את הרקע והבין את שיקולי ודברי נתקבלו.

מכל מקום אנחנו צריכים עכשיו לצאת מן הארץ. לי אין פספורט וכמוני גם לרבקה. בארץ תחת שלטון המנדט היו סוגים שונים של אזרחות. אינו דומה מי שנולד בארץ לזה שנולד בחוץ לארץ והיגר הנה. הנולד כאן יושב בזכות טבעית. מה שאין כן מי שהיגר הנה. לזה נותנים אמנם פספורט, אלא שאפשר גם לבטלו. הכל לפי הסעיף הרשום בו. ניגשתי למשרד של מרשם התושבים. זה היה עניין מייגע. היה עליך לבוא פעם ועוד פעם. הלכה שמועה כי מי שמורח ידיים בשלמונים נכנס יותר מהר. האחראי היה יהודי יקה בשם לברטוב. אני טענתי כי היטלר ביטל את נתינותי הגרמנית אינני מבקש שיעשו פלשתינאי מגרמני, אלא שיתנו נתינות לאדם חסר נתינות. איכשהו זה נתקבל. היה גם הגיון מסוים בטענתי. אשתי נולדה בחברון.

גם לגביה היו בעיות. בפרעות בחברון נשרפו כל המסמכים פרט לתעודת הלידה. נסעתי כמה פעמים לחברון ולא העליתי דבר לגבי הנתינות שלה. הסבירו לי שעלינו ללכת לבית

המשפט עם שני עדים שיעידו על מוצאה ומשפחתה. היתה זאת הפעם הראשונה והיחידה בחיי שהייתי בבית משפט. היא קיבלה את הדרכון הפלשתינאי בזכות, דומני סעיף 1, ואילו אני סעיף 5. עתה שעברנו את מהמורת הדרכונים היה צריך לקבל ויזה לצרפת, אלא שהצרפתים נמנעו מלתת ויזות. נזכרתי במשרד נסיעות שהיה קיים בשעתו בירושלים ושאתו היה לי שיח ושיג עוד בתקופה שמלפני המלחמה כשהייתי בגרמניה. אותו משרד קיבל סרטיפיקטים מידי הרב אברהם שור ומסר אותם תמורת סכום מסויים של שטרלינגים האחד. ידעתי, איפוא, שאלה מומחים למצוא פתרונות למצבים מיוחדים. נסעתי ירושלימה, מצאתי את המשרד ונמלכתי בהם כיצד להגיע לצרפת. הם יעצו לי להשיג תעודה מרופא שעלי לנסוע למרחצאות בקרלסבד שבצ'כיה. השגתי תעודת רופא וקיבלתי ויזה צ'כית, ועל יסוד זה קיבלתי "סאנס ארה", ויזה צרפתית, שמשמעה היתר כניסה לצרפת בלי זכות שהייה. ויזה כזו מקנה זכות להישאר בצרפת שלושה ימים.

יצאנו לדרך רבקה, צביה בת ארבעה עשר חודש ואנוכי. נסענו באנייה "פרובידנס". הנסיעה היתה קשה. הפרידו בין גברים ונשים, ורבקה עם צביה היו עם עוד נשים. לתינוקת לא היה סידור ורבקה היתה אנוסה להחזיק אותה יומם ולילה. האנייה עגנה במארסיי. כשעמדנו לרדת היו עמנו מזוודות. אני עומד וצועק "פורטר" – סבל. רבקה שואלת: "מה אתה צועק?" אני אומר: "אני קורא לסבל שיבוא ויקח את המזוודות". והיא מגיבה: "אינך מתבייש שאדם זר יבוא ויעשה לך דברים כאלה?" אני מסביר לה שזו פרנסתו של אותו אדם, אבל היא הצברית עם התינוק הצברי האמיתי והטהור לא העלתה על הדעת שקיים דבר כזה.

בנמל המתין לנו חברנו צבי ניימרק, חבר קיבוץ עין הנציב. היינו חברים עוד מימי ברלין. הוא הוביל אותנו לתחנת הרכבת המוליכה לפאריס. נסענו כמובן במחלקה הזולה ביותר, כי מראש ידענו שאנו נוסעים לארץ מצוקה כשליחים של תנועה דלת־אמצעים. בפאריס היה אמור להמתין לנו בתחנה חברנו

שלמה אפרתי מקיבוץ יבנה. הוא איחר קצת ולקח אותנו לתחנת המטרו. הוא הציע לנו לעלות על קרון של מחלקה ראשונה ולשלם כרטיס של מחלקה שנייה. קודם נסיעתי הצטיידתי בספרים על צרפת ופאריס. למדתי שם כי לעיתים יש ביקורת והקנס על מעשה כזה הוא גבוה. הוא ליגלג ואמר שאין בכלל ביקורת. אבל אני סירבתי. אני חדש כאן, ובשום פנים אינני רוצה להסתבך בשום דבר אסור. ואכן בדיוק בנסיעה זאת נערכה ביקורת. אמרתי: "שלמה, נו?" ולעצמי למדתי הרבה מכך.

שלמה הביא אותנו תחילה למלון לובר, לחדרו של הרב אלינסון. היתה שם אמבטיה עם מים חמים. ושם יכלה רבקה לרחוץ את צביה ולטפל בה כנדרש. מכאן נסענו למלון שבו עתידים היינו להתגורר ושמו "פטי פארדיס", גן עדן הקטן. המלון היה ירוד ביותר. הסקה לא היתה, מים חמים לא היו. השירותים היו משותפים לכמה חדרים וגם עכברים לא חסרו.

לפני עמדו שתי בעיות. קודם לכל לדאוג למשפחה ואחר כך לוויזה. את המשפחה חייב הייתי להשאיר בתנאים שיוכלו להסתדר בלעדי, לפי שאני באתי על מנת לפעול במחנות העקורים. רבקה לא ידעה צרפתית. חברים לא היו לנו והבדידות היתה קשה. צרפת היתה אז בראשית התהליך של השתקמות אחר המלחמה. אוכל ניתן בקיצוב. לעיתים היה צריך לעמוד בתור כדי לקבל את המצרכים. מיד בבואי יצאתי למחנות. רבקה והתינוקת נשארו לבדן. כדי לעמוד בתור היתה רבקה צריכה מישהו שישים עין על הילדה. ולא היה לה מי שיעשה זאת. לא היה קל.

מיד בבואנו התיידדנו עם הרב רנה קפל, שאשתו היתה בתו של הרב עמיאל, הרב הראשי של תל אביב וממנהיגי המזרחי. הם באמת קירבו אותנו ועזרו לנו. דבר ראשון היה צריך להסדיר את שהותנו בצרפת. שהרי קיבלתי ויזת מעבר עם היתר להישאר שלושה ימים בתחומי צרפת. הרב קפל סייע לי בדבר. הוא הביא אותי אל כומר, יהודי משומד ושמו גלסברגר

בן להורים שהגיעו מרוסיה לצרפת. הוא עזר הרבה ליהודים. באתי אליו ודיברתי אתו קצת בצרפתית. זה כבר עשה רושם. אמרתי לו "אני יוסף" ואני באתי כמו יוסף שהתורה מעידה לנו שאמר "את אחי אנכי מבקש". באתי כדי לפעול במחנות הפליטים ואני צריך להקים בפאריס את המפקדה הראשית שלי. הוא עזר. קיבלתי הארכות ועוד הארכות וכך הפכו שלושה ימים לשלוש שנים.

הרב קפל ורעייתו רוזי הוסיפו לעזור לנו והיו לעזר בייחוד לרבקה שנשארה רוב הזמן לבדה בפאריס, בלי בית מסודר בלי תנאי מחיה ובתחילה גם בלי שפה, ובעיקר בלי שום ידידים. היינו מרבים לנסוע לפלצל. שם כבר אפשר היה להשיג משהו, בננה לילדה עוגה כשרה ועוד. הדרכתי את רבקה. כשאת נכנסת למאפיה תגידי בון ג'ור. הם ישיבו לך בבון ג'ור ואת שותקת. אז היא תגיד אה, אלור, אז תדברי אידיש והיא תשיב לך באידיש. כך היה.

כמו בכל מקום גם בצרפת התפתח שוק שחור. יהודים הרי יודעים להסתדר וחייבים להסתדר. לצרפת היתה נהירה עצומה של פליטים שהמתינו מכאן להמשך דרכם, מי לארצות הברית ומי לארץ ישראל. סיוע לכלכלתנו קיבלנו מחברינו שפעלו באונרר"א, המוסד לסיוע ולקימום מטעם האומות המאוחדות (United Nations Relief and Rehabilitation Administration). זה היה אירגון בעל אמצעים רבים ובין שאר פעולותיו היה גם סיוע לפליטים. המוסדות הלאומיים הצליחו להכניס למסגרתו שליחים מארץ ישראל, שפעלו גם בתחומים שלא היו כלולים בדיוק במסגרת האונרר"א. מחברים אלה היינו מקבלים לעיתים קצת קופסאות שימורים, שעשו לנו את השבתות ושיפרו את התזונה.

פעם אחת חלתה הילדה. רופא יהודי שבדק אותה מצא שהיא לוקה בתת תזונה. והוא אמר שיש לעשות אחת משתיים: או לחזור מיד ארצה או לנסוע לשווייץ. סידרתי איפוא לרבקה מקום בבית חלוצות שלנו בבקטן שבשווייץ. שם השתלבה רבקה בעבודת הצוות והילדה הבריאה. שם גם

ראתה רבקה לראשונה את אותה אירופה, שעליה שמעה כל כך הרבה מפי, ואשר צרפת דאז לא היתה דוגמא טובה לכך.

החלפנו מגורינו בפאריס למלון אחר שבו כבר היו מים חמים בחדר והסקה. ומשם למלון דירות שבו היו לנו שני חדרים חדר לפנים מחדר אבל שירותים צמודים ותנאים משופרים.

רבקה היתה יוצאת עם הילדה לגן ציבורי ובו ארגז חול. היא היתה מתאוננת לפני שכל אימת שהיא מגיעה האמהות הצרפתיות קוראות ילדיהן ואינן מתירות להן להיות במחיצתה של צביה. אני פטרתי אותה במלה אחת אנטישמיות. היא לא קיבלה זאת. בינתיים גם למדה קצת צרפתית ופעם שאלה אם אחת מדוע הן מנדות אותה. היא השיבה שצביה נראית להן כילדה גרמנית. משהסבירה לה רבקה שהיא יהודיה מארץ ישראל נשתנו הדברים בתכלית.

לגבי אותה תקופה של השגת מצרכים בשוק השחור אני נזכר במה ששמעתי מאוחר יותר מיוסף שפרינצק. נסעתי אתו במכוניתו, מכונית השרד של יושב ראש הכנסת בכביש מירושלים לתל־אביב שעבר ליד חולדה ועקרון. שם על חרבות הכפר הערבי עקיר התרכזה פעילותו של שוק שחור. שפרינצק אמר לי שהוא בעד שוק שחור. השתאיתי. לא היה ברור לי אם אני שומע היטב. אז אמר שפרינצק: צריך שיהיה מקום שבו אפשר לקנות בצל (אז מוס זיין אפלאץ וו מיקען קויפן אציבעלע).

פעילות באירופה

תפקידי לא היה בצרפת אלא בקרב שארית הפליטה. עיקרם התרכזו בגרמניה אבל נותרו גם במקומות אחרים באירופה. היה עלי לנסוע לגרמניה. ויזה הרי היתה בידי, שכן הייתי אמור לנסוע למעייני הישועה בקארלובי־וואר הלוא היא קארלסבד. תכננתי לנסוע דרך גרמניה ופשוט להסתלק שם מן הרכבת. לשם כך הייתי צריך ליצור קשר עם חברים בגרמניה, שיעזרו לי בבואי, ומיד שקעתי לתוך מציאות בלתי ידועה לי. היתה

לי בפאריס כתובת אחת. אני מטלפן אליו, ונאמר לי שהוא איננו. ניסיתי לברר היכן הוא ונאמר לי שהוא "יושב". אני שואל מה עשה ובמה חטא? והתשובה: הוא סחר בלוקשן, אטריות בגרמנית, שכן הדולר צר ומאורך. אני לתומי שואל כלום יש קיצוב באטריות בצרפת, שאסור לסחור בהן? "לא, לא, אינך מבין. לוקשן הוא כינוי לדולרים". אחר כך הוא יצא. היו הגבלות ופיקוח בכל מה שנוגע למטבע זר. מן הצד האחר במציאות של אותם ימים יכולת לקנות במטבע זר כל מה שאתה רוצה. עוד ב־1946 יכולת לקבל בגרמניה בעבור קופסת סיגריות "קאמל" מצלמה ועוד דברים אחרים מעין זה. זאת היתה המטבע. גם אני חייב הייתי ללמוד את רזי העניין ואת שמות הסתר למטבעות, כדי שהשלטונות לא יעלו עלינו ולא יבינו במה המדובר. העברנו כספים למחנות. דרך משל אני שולח למחנה שלנו בפרנוולד כסף אני כותב שאני שולח חמש מאות סטפאנים ואלף הרצוגים. סטפאנים — זה דולרים על שם סטפאן וייז, מנהיג ציוני בארצות הברית. והרצוגים זה סטרלינגים, על שם הרב הראשי הראי"ה הרצוג שהגיע אלינו מאירלנד. היה מעשה ששיגרנו מברק לאחד מאנשינו ובו מודיעים: שולחים לכם מחר אלף הרצוגים. האיש הוזמן למשטרה והקצין אומר לו אינני מבין את פשט המברק הזה. ואני מקדים כאן את המאוחר כרקע למציאות אז. פעם אחת הגעתי ללנצברג. אני שואל יהודי אחד: בכמה עומד היום הדולר? והוא משיב לי אינני יודע, לא הייתי הבוקר בעיר. זו תמונה של ההווי שלתוכו נקלעתי מיד.

יצרתי את הקשר לגרמניה ויש לי הוויזה לצ'כיה. קניתי כרטיס לצ'כיה עם רכבת טרנזיט דרך שווייץ לגרמניה: פאריס־צירך־באזל־פרייבורג־שטוטגארט. וברכבת כל הזמן יש עיניים בודקות ואנשי מכס. בשטוטגארט עצרה הרכבת שהיתה אמורה להמשיך לנירנברג ולצ'כיה. אבל אני צריך למינכן. וכאן עומדים שוטרים וגם חיילים אמריקנים ושומרים שאיש לא יצא. ואני הרי צריך למינכן. פתחתי את הדלת בצד שמאל, ששם לא עמדה משטרה, וקפצתי החוצה. היה לי בידי תיק

קטן. שם היה מכונס כל המטען שלי, תפילין ומכונת גילוח. הלכתי במהירות כשאני אוחז בידי בבטני וזועק שנל שנל – מהר מהר – איפה יש כאן בית שימוש. מהר, דחוף. 'אה, תלך מכאן', וכך יצאתי. אין רכבת ואין משטרה. יצאתי בצד שמאל וברגל ימין.

התחנה כולה היתה עדיין מפוצצת עד לאין הכר. עמדתי בתור ולקחתי כרטיס למינכן. במינכן היתה לי כתובת ונסעתי אליה. זכור לי שהיה קור אימים. בעבור שתי קופסאות סיגריות רכשו בשבילי אצל אשה זקנה אפודה חמה מצמר. במרכז המזרחי שם היה תנור ברזל שעמדו סמוך אליו וחיממו את הידיים. שם פגשתי את שלמה דיאמנט – לימים יהלומי. הוא היה יהודי גליצאי שברח לרוסיה. זכר בעל פה הרבה דפי גמרא. גם התלאות בסיביר לא השכיחו אותם והיה מגיד שיעורים בעל פה. והוא אומר לי. בספר בראשית מסופר על יעקב אבינו שביקש לחם לאכול ובגד ללבוש. ועכשיו – בנובמבר 1946 – מספר לי האיש: "בסיביר התחלתי להבין את משמעותו העמוקה של הפסוק הזה. בסיביר נתנו הרבה פעמים בגד כדי לקבל לחם והרבה פעמים נתנו מעט אוכל כדי לקבל בגד יותר חם".

כאן הייתי בין החברים. והקשר היה מיד טוב, ומיד נכנסתי לפעולה. גרמניה היתה מחולקת לאזורים: האזור הרוסי, האזור האמריקאי, האזור הצרפתי והאזור האנגלי.

היה זה כבר שנה וחצי פחות או יותר להתארגנות הפליטים במקומותיהם. ומשמעו של דבר: מחנות באיטליה, מחנות באוסטריה, מחנות שרובם בגרמניה. היו במחנות הללו כאלה ששוחררו ממחנות ההשמדה. לדעתי מספר לא יותר מדי גדול. היו כאלה שבאו מפולין, רפרטריאנטים. כלומר כאלה שב־1939 הלכו עד סמארקנד ובוכרה ועתה הותר להם לחזור לפולין, ואנו העברנום לגרמניה.

כאן היה תפקידי בכמה מישורים. במישור האחד התארגנות במחנות הגדולים. נוצר "מזרחי" על ידי "מזרחיסטים" ותיקים. אלה היו המרכזים שלנו. הראשון בכמותו היה בפולין גופא.

לשם חזרו רבבות רבבות. הם התארגנו בווארשה, בלודז', בקרקוב, כדי למנות את הקהילות הגדולות ביותר. אולי היתה גם בוורוצלב, שלפנים היתה ברסלב. בגרמניה נוסדו קבוצות "מזרחי". הם דאגו למקווה, לשיעורי תורה ולהתחלת ההתארגנות של "בני עקיבא". עלי היה לתת להם ראש לכל כסף לצורך ההתארגנות.

מן הפגישות עם הניצולים אזכיר שתיים. היה חבר שלנו, יונה גרין. לימים עלה ארצה ועבד בחברת הבנייה שלנו "הבונה". שאלתי אותו מה עשית אחרי השחרור? השיב לי: "דבר ראשון כשהלכתי ברחוב וראיתי גוי ומצחיה לראשו חטפתי ממנו את כובעו, כדי שלא אלך ד' אמות בגילוי ראש". חבר ותיק אחר, ר' לייבל בורנשטיין, שעבד כאן בהוצאת הספרים מורשת של התנועה. היה שם באושוויץ ועבד בכבשנים. שאלתי אותו: "מה הרגשת?" אמר לי: "אני הרגשתי שאני מת, שאני בגיהנום והעונש שלי הוא שאני צריך לעבוד בעבודה כזאת". בוודאי שיש מחקרים רבים, אבל לגבי, שני סיפורים אלה ממקדים את העניין. מצד אחד יהודי רוצה להיות יהודי, לא ללכת בגילוי ראש. ומן הצד האחר כיצד אדם עובד על עצמו ומסגל את עצמו בסיטואציה שבאופן טרטרסרי אי אפשר להבין, אלא אתה צריך משהו סלסטי, שמימי, כי גם הגיהנום הוא חלק של השמים.

הגעתי פעם אחת מפאריס למינכן בענייני התנועה. לאברהם מלמד כבר היה חדר לעצמו בדירה של אלמנה של שופט גרמני. עשיתי שם את השבת בלי חשמל ובלי פחם לחימום. שכבתי עם דוד בית אריה במיטה אחת ואברהם מלמד עם חנוך חמלניק־אחימן, איש כפר עציון, במיטה האחרת. כך העברנו את השבת מכורבלים בשמיכות בשתי מיטות. בעלת הבית ששמעה אותי אמרה "דוקטור בורג איננו מדבר גרמנית כמו המקומיים, שאינם יודעים גרמנית". היא תיחקרה אותי: "איך זה שאתה מדבר כל כך טוב גרמנית?" השיבותי לה: "אני למדתי באוניברסיטה בלייפציג". היתה זו אמת רק לא כל האמת.

בתקופת פעילותי באירופה ביקרתי הרבה בגרמניה. העקורים היו בגרמניה באוסטריה וחלק היה עוד באיטליה. ראיתי גם את אלה ששוחררו מן המחנות, וכאלה שחזרו לפולין מערבות סיביר. היו כאלה שהיה חשש שלקו בשחפת. השבדים נתנו להם להיכנס לשבדיה. לחולי שחפת שלא הגיעו לשבדיה הקימונו עם החלוץ הכללי מוסד לחולי שחפת בדאבוס בשם איתניה. סייע לנו הרבה מר שמעון בודנהיימר מבאזל. לחולי שחפת עצמות בליידן. היו לי קשרים בכל אירופה אבל לא עם הגרמנים בתור גרמנים ולא עם גרמנים בתוככי גרמניה.

אם כן אני נפגש עם החברים, מספר להם על ארץ ישראל, ואנחנו משתדלים לתת להם הכרה דתית לאומית. ברור שבגרמניה איש איננו רוצה להישאר, ברור שהרוב רוצים לארץ ישראל, מה גם ששערי אמריקה נעולים. מספר החברים שאנו יכולים לשלוח בעלייה מוגבל. שוב חזרה אותה פרשה ידועה שההסתדרות ושליחיה ביקשו את כל העוגה לעצמם, והיה מאבק על כל סרטיפיקט ועל כל מקום באניות של עלייה ב. גם עתה קיבלנו בקושי את המיכסה שהגיעה לנו, והיה צריך להחליט את מי לשלוח. אירע מקרה בזוג, שלהם בן קטן. האשה והבן אושרו לעלייה, ואילו הבעל לא. היה לו רשרוש בריאה ולא רצו לאשר. אני לא ראיתי בעין טובה פירוד לזמן ממושך בין בעל ואשה ומנעתי את האשה מלנסוע. הם רגזו עלי אז מאוד. לימים הודו לי על כך והיו מאושרים שלא נפרדו. היה עלי לעודד אותם. ואלה היו הפרטים הקטנים הללו בצד המאבק הגדול על חלקנו בטרנספורטים הבלתי לגאליים. כאן אולי המקום להזכיר במאמר מוסגר שעצם ההצטרפות לאנייה שהלכה במסגרת עלייה ב לארץ ישראל, לא היתה בה הבטחה להגיע לארץ המובטחת. האנגלים עשו כל שבידם לתפוש את האניות. חלקן הגדול נתפש והעולים הועברו למחנות בקפריסין.

האנייה שעשתה לה שם יותר מכל האניות היתה יציאת אירופה 1947, ששמה באנגלית היה "אקסודוס 1947", על פי

השם של ספר שמות בתרגום השבעים, שבו בא סיפור יציאת מצרים. באנייה זו היו 4,515 עולים. היא עזבה את צרפת ב־11 ביולי 1947 חרף לחצים מדיניים שהפעילו הבריטים. לאנייה נתלוו עם צאתה מתחומי המים הטריטוריאליים של צרפת משחתות וסיירת של צי הצבא הבריטי. מפציץ כבד חג עליה. עוד לפני שנכנסה למים הטריטוריאליים של ארץ ישראל, ובניגוד לחוק, השתלטו עליה הבריטים. היה מאבק ושלושה מעפילים נהרגו ושלושים נפצעו. האניה הובאה לנמל חיפה. המעפילים הועברו בכוח לאניות אחרות, קודם לצרפת. הנסיונות להורידם שם נכשלו ואז הובאו להמבורג שבגרמניה. הפרשה עוררה סערה רבה בעולם ומאז חדלו הבריטים מנסיונם להחזיר אניות לאירופה.

חברינו מגרמניה הודיעו לנו שעל סיפונה של אקסודוס מצויים גם יהודים שומרי מצוות. חברים שלנו שנפגשתי אתם במינכן, בזלצבורג, בווינה ובכל המקומות שביקרתי בהם. שלחנו חבר אחר שלנו, אלי ברמן, ספורטאי, איש אליצור, שהיה שחיין מעולה. בלילה שחה אל האקסודוס ועלה אליה כדי לשוחח עם החברים. בירר אצלם את הצרכים ואנחנו העלינו לאנייה כמה אלפים של קופסאות שימורים.

דרכי עבודה

את הכספים קיבלנו מארץ ישראל מהמרכז העולמי של המזרחי. הממונה על כך היה בצלאל בזק. היו זמנים שבעשרים ושמונה לחודש לא ידעתי מניין יהיה לי לשלם בראשון לחודש. כספים הגיעו גם מארצות הברית.

המרכז שלנו היה בפאריס. היה גם מרכז במינכן לגרמניה. אני הייתי אחראי על כל המחנות גם באוסטריה גם בגרמניה ובאיטליה. פעם שמענו על קבוצת בחורות משבדיה. השבדים קיבלו אותן בשלהי המלחמה בתור חולות שחפת. התעניינו בהן. זכור לי טרנספורט אחד בלתי ליגאלי שיצא משטוקהולם – הייתי שם לעודד את החברים.

מקום נכבד בפעילותנו הקדשנו להתארגנותם של החיים היהודיים. בעניין זה הייתי צריך לבוא במגע עם אנשי הג'וינט, שהיו במקומות הללו. לפעמים היו אלה פקידים יהודים אבל קרי נפש, שעד היום אינני בטוח אם הבינו מה היתה השואה. אינני בטוח אם כל היהודים מבינים בכלל את העומק של השבר הזה בעם ישראל. זו לא רק סטטיסטיקה של שישה מיליון יהודים. אין תופשים כי זו שאלה של איכות יהודית ולא רק של כמות של יהודים שניספו. לשם כך יש צורך לארגן שיעורים ולשלם בעבורם. לגבי ספרי קודש ואספקתם ראוי להזכיר מפעל יפה שעשה הג'וינט, שיחד עם מטה הצבא האמריקאי הדפיס במינכן במהדורת צילום את ש"ס וילנא וכמה סידורי תפילה. כל אלה היו ספרים שחסרו. נדרשו להם במיוחד כמה רבנים יוצאי ישיבות ליטא שהתארגנו. מן הצד האחר הגיעו תביעות להגדלת ההקצבה למשפחות שומרות מצוות מאיטליה בשביל נרות שבת וכרטיסי נסיעה למקוה במילאנו...

עסקנו באירגון הצעירים בבני עקיבא. דאגנו לחומר הדרכה ולתקציבים לפעולה. ערכנו ועידה של בני עקיבא בלנצברג. אם אני צרוד כיום זה עדיין מאותה ועידה. איכשהו הכנסנו חיים בכל המסגרות הללו. אירע לי שהוזמנתי לבר מצוה בפתח תקוה. אבי הבן מצלצל אלי ואומר: "אתה היית בחתונה שלי, אז אני שמח להזמין אותך לבר מצוה". אמרתי לו הייתי גם בחתונה של הוריך. הוא הופתע. אמרתי לו: "כן, זה היה בלנצברג בקפה שלום עליכם". באותו רגע נכנס אביו לחדר והוא אומר לי: "רגע, אבי נכנס עתה". ואני שומע אותו אומר לו: "ד"ר בורג אומר שהיה בחתונה שלכם" וזה משיב בחיוב... התחלתי להוציא לאור עיתון באידיש, שהוא קיים עד היום, אונזער וועג.

הקונגרס הציוני הכ"ב

סמוך לחנוכה תש"ז ובימי החנוכה (ט"ז כסלו – א' טבת) התכנס בבאזל הקונגרס הציוני העשרים ושניים (9–29

בדצמבר 1946). נסעתי עם רבקה ומיד בבואנו נכנסתי לפעילות תנועתית. הייתי כבר חבר הוועד הפועל הציוני מאז שנת 1937, ומכוח זה הייתי ציר בקונגרס. היה זה קונגרס עצוב. זכרנו את דברי הפרידה הנרגשים של וייצמן בקונגרס הקודם (1939) בז'נבה, סמוך לפרוץ המלחמה. היה זה אז קונגרס של פרידה ואילו הפעם קונגרס של התראות ובדיקת מאזן האימה.

על הפרק עמדו ענייני העלייה הבלתי ליגאלית והמאבק המדיני והצבאי בשלטון הבריטי. הקונגרס אישר מחדש את תכנית בילטמור, שתבעה ביטול הספר הלבן, פתיחת שערי הארץ לעלייה יהודית, ותביעה להקמת מדינה יהודית. הקונגרס דחה את תוכנית מוריסון־גריידי על חלוקת ארץ ישראל לשלושה חלקים – יהודי, ערבי ובריטי, שיהיו נתונות לממשל בריטי עליון. חיים וייצמן התפטר מן הנשיאות והקואליציה בהנהלה הוקמה בלי "השומר הצעיר" ו"אחדות העבודה" שהתנגדו לתוכנית בילטמור ותבעו הקמת מדינה דו לאומית.

בקונגרס היו ישיבות כלליות ובהן נישאו הרצאות ונערך עליהן דיון כללי – "גנרל דבאטה" בעגה הציונית. כאן עלו על הבמה כל הגדולים במפלגותיהם ואמרו את דברם. אני לא ראיתי עצמי בשורה הראשונה והייתי פעיל בוועדות. כאן נעשתה עיקר הפעולה של ניסוח ההחלטות. היו גם ישיבות של הסיעה שבהן נתבשלו המינויים למוסדות התנועה. היה לי עניין לשמור על מקומי בוועד הפועל הציוני. לקונגרס הופיעו גם צירים מן המחנות והמדינות המשוחררות באירופה. גם הם ביקשו ייצוג. וזכור לי מהם שפנחס שיינמן אמר: אני מדבר כאן בשם שישה מיליון יהודים שניספו התובעים שהחבר אהרן בקר יבחר לייצגם בוועד הפועל הציוני. ביקשתי רשות הדיבור. אמרתי אני מבקש להכניס תיקון קטן בדברים שנאמרו. הוא דיבר בשם שישה מיליון יהודים. אני מציע שידבר בשם חמישה מיליון תשע מאות תשעים ותשעה אלף ותשעים ותשע מפני שאמא שלי שמתה במחנה טרזיינשטאט לא נתנה לו יפוי כוח לדבר בשמה. אני מציע להוריד עוד אחד את הדוד

שלי שאינני יודע לאן נשלח והיכן נספה, וכך הלאה. סופו של דבר שנבחרתי מחדש. אבל זה לא היה פשוט כל עיקר. אלא שהיו חברים רבים ברחבי התנועה, גם בארצות הברית, שהכירו אותי אישית ואת פעילותי. גם הם תמכו בי.

אחר כך עמדה על הפרק שאלת נציגינו בהנהלת הסוכנות. הפועל המזרחי קיבל שני מקומות, אחד בירושלים ואחד בלונדון. על מקומו של משה שפירא בירושלים לא היו ערעורים. אך לגבי השני נתעורר דיון. שפירא, שיחסיו עם שרגאי היו בלשון המעטה כיחסים שבין בן גוריון ושפרינצק, ביקש להכניס את זרח ורהפטיג. המחנה השני ובו גם הקיבוץ הדתי הציע את ש"ז שרגאי. שרגאי היה בעל ראש פוליטי, חבר הנהלת הוועד הלאומי, איש הגות ונחשב לאידיאולוג של התנועה. הוכיח את עצמו גם כאיש ביצוע מוכשר. נתפתח ויכוח ער מאוד. אני זוכר את אריה גלזר חבר טירת צבי, חבר פעיל מרומניה שהיה בקפריסין שזעק: "אנחנו גם במחתרת קראנו את הכתבים של שרגאי, הוא המורה שלנו. כיצד לא נבחר בו?" אחרים טענו ששרגאי איננו יודע אנגלית, מה איפה יעשה באנגליה?

הייתי יושב ראש של הישיבה המכרעת של הסיעה. הרוחות התלהטו. חייב הייתי קודם כל להרגיע איכשהו את המתווכחים. כשנשתתקו אמרתי: תראו אנחנו הולכים עכשיו לאיזושהי הצבעה. איש אינו יודע מראש מה תהיינה התוצאות. אנחנו דמוקרטים. נחלק פתקי הצבעה כשאיש אינו יודע מה תהיינה התוצאות. אז ראש לכל אין צורך לצעוק. מעתה ידברו הפתקים. אני רוצה לומר מיד אני אלך לפי הרשימה של החברים. נקרא שם אחר שם וכל אחד יגש יקבל פתק ויטיל אותו לתוך הכובע. על הפתק ניתן לכתוב שם אחד בלבד או לא לכתוב דבר. כתיבת שני שמות פוסלת את הפתק ודינו כאילו לא נכתב עליו דבר. עכשיו אני קובע קביעה נוספת – וסהדי במרומים איני יודע מניין היה לי שכל באותו רגע לומר זאת – אם ההפרש בהצבעה יהיה של קול אחד נערוך הצבעה חוזרת, שמא נפלה טעות. אם ההפרש

יהיה של שני קולות כי אז מי שקיבל יותר קולות הוא הנבחר, ולא תהיה שום הצבעה חוזרת. שרגאי נבחר ברוב של שני קולות. שפירא לא דיבר אתי כמה ימים, הוא חשד בי, ובדין, שהצבעתי שרגאי.

בקונגרס היה ויכוח בנוגע לעליית הנוער. שוב טענו שאין די מקומות קליטה כשרים וכדומה. 'המזרחי' בא בטענה שצריכים להקפיד בכל המחנות על כשרות. אז אני זוכר בא הרב מימון ואמר: זה רע. שואלים אותו מה רע? והוא משיב אם הכל יהיה כשר מניין יקחו משגיחים. ומאז, ולא רק מאז, אני זהיר בתביעות שאי אפשר ליישם אותן.

חזרנו לפאריס. משה שרת סיפר לי באחת הפגישות כי מתגבש רוב למען חלוקת הארץ. הנושא היה מוכר לי עוד מימי ועדת פיל והקונגרס בשנת 1937. אני הייתי אז יחד עם מורי הרב ד"ר שמואל גרינברג ז"ל נגד חלוקה. לא היו אלה הטעמים של הרב צבי יהודה קוק, אלא מטעמים פוליטיים שלי. אבל עד היום אני סבור שחיים וויצמן נתן פורמולה טובה כשאמר: "השאלה היא אם זה מאה אחוז שלטון וחמישים אחוזים של השטח, או חמישים אחוזים של שלטון ומאה אחוז של השטח". זוהי פורמולה עצומה עד מאד, וזה קודם שהיו לנו אינתיפאדות ודברים מסוג זה. כי למעשה זוהי התעוררות של הרגש הלאומי. מה שאצלנו התחיל כבר לפני מאה שנה, בא עליהם אז כמו בכל אסיה ואפריקה. אני מבקש עוד להזכיר את דבריו של ברל לוקר בשנת 1937: "דער פיל בעריכט האט ביי אונז ארויס געפונן געוויסה ויחד יתרו געפילען". "הצעת פיל העלתה אצלנו איזה שהם רגשות של ויחד יתרו". התחושה היתה ששאלת ארץ ישראל עומדת בפני פיתרון. לאחר הוועדה האנגלו אמריקאית באה עתה ועדת אונסקו"פ מטעם האומות המאוחדות. עם כל זאת גברו פעולות הטרור בארץ ופעילות עלייה ב לא פסקה. דבר זה חייב אותנו באירופה להוסיף לפעול ולעמוד על המשמר. מאז הקונגרס הציוני ועד החלטת האו"ם ב־29 בנובמבר הפליגו ארצה תשע עשרה אניות מעפילים

כשהנודעת שבהן היא יציאת אירופה תש"ו, אקסודוס. על סיפונן היו כ־25,000 מעפילים. שיגורן של כעשרים אניות ומספר כזה של מעפילים היה כרוך בארגון בטחוני ולוגיסטי מדוקדק ובתכנון יעיל. הבריטים עשו כל שבידם לשבש את מבצע ההעפלה, ולא עלה בידם. מעשינו היו באירופה אך היינו ערים להתפתחויות הפוליטיות שעיקרן היה בהכרעת האומות המאוחדות ב"ז בכסלו תש"ח (29.10.47) על הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל.

גם החלטת האו"מ לא הזיזה את הבריטים מעמדותיהם. התנכלותם לעלייה לא פחתה. על פי החלטת האו"מ היו צריכים לפתוח ב־1 לפברואר נמל חופשי יהודי, אך הם סירבו למלא אחר ההחלטה הזאת, והאניות הוסיפו להפליג כמקודם, כשאף אחת משמונה האניות לא הצליחה לפרוץ את ההסגר הבריטי. עתה שימשו העולים הצעירים מקור נוסף לחיזוק כוחו הפוטנציאלי של הישוב העברי בימי המלחמה. לבנו היה עם אנשי הישוב הלוחמים, אך מחשבותינו ומעשינו היו ממוקדים בפעילות השוטפת של אירגון העלייה וטיפול בפליטים שעוד נותרו במחנות באירופה, ובעולים פוטנציאליים שהגיעו ממרוקו ונתרכזו בדרום צרפת בסביבות מארסיי. הם נזקקו בין השאר גם לטיפול רפואי. ובארץ החלו להתארגן לקראת הכנת הבחירות לאסיפה מכוננת לקראת הקמת ממשלה קבועה. עוד בחורף 1948, בעיצומה של המלחמה, הוחלט אז שהבחירות יתקיימו בינואר 1949. בחודש נובמבר 1948 נערך מפקד האוכלוסיה לשם הכנת פנקס בוחרים. בשמונה בנובמבר הוכרז על עוצר בית בן שבע שעות ובו נתפקדו כל אזרחי המדינה הצעירה. לפי המפקד היו באותו יום במדינת ישראל 712,000 יהודים ו־69,000 ערבים. מערכת הבחירות כבר החלה בחודש דצמבר. המפלגות הדתיות החליטו ללכת בחזית דתית מאוחדת. מצדנו היה משה שפירא פעיל בעניין זה ומצד אגודת ישראל הרב מפוניבז' יוסף שלמה כהנמן. לא הכל היו שלמים עם ההחלטה הזאת, לא מבחינה אידיאולוגית וגם לא מבחינה טאקטית של זכייה

בקולות הבוחרים. מכל מקום אף שלא הייתי בארץ הוצבתי ברשימה במקום השנים עשר, נציג שני מטעם סיעת למפנה. נציג ראשון של למפנה היה משה אונא, חבר שדה אליהו. הגעתי ארצה במרוצת מערכת הבחירות והשתתפתי באסיפת הסברה גדולה שנערכה באוהל שם בתל־אביב. דיברו בה משה שפירא, הרב יצחק מאיר לוין, הרב אברמוביץ', קיבלתי גם אני רשות הדיבור. דיברתי מה שדיברתי, ככל הנראה לא רע. האולם היה מלא חסידים ופתחתי דברי במלים קטונתי מכל החסידים. דיברתי על כך שהשואה מחקה את כל ה"חשבונות" בין המפלגות הדתיות ויצרה אפשרות והטילה חובה.

חזרתי לפאריס. הבחירות נתקיימו. החזית הדתית קיבלה שישה עשר מנדטים, ואני כאמור במקום השני. רציתי להגיע ארצה לפתיחת ישיבת הכנסת הראשונה בט"ו בשבט. המראתי מפאריס במטוס שעשה חניית ביניים במארסיי. שם היתה סערה גדולה ולא יכולנו להמריא. נאלצנו ללון במארסיי וכך לא הגעתי בזמן. איכשהו נסעתי משם. נציגי הפועל המזרחי בכנסת היו: משה שפירא, משה אונא, יוסף בורג, יעקב גרינברג, א"מ גיניחובסקי, זרח ורהפטיג, משה קלמר.

הסערה שהתחוללה עיכבה את המראת המטוס בהרבה שעות. שכרתי מונית מיוחדת מלוד והגעתי לבניין המוסדות הלאומיים בירושלים, ממש כתום ישיבת הפתיחה. אני עולה במדרגות של בניין הסוכנות ולקראתי יורד א"מ גניחובסקי. הוא אומר לי: "מזל טוב, ברגע זה נבחרת לסגן יושב ראש". מיניה וביה הפטרתי סגן־דל, על משקל סקנדל. הייתי מופתע. היו כמה חברים שטענו שהם היו בעלי ההצעה, מכל מקום הייתי סגן יושב ראש מבלי לדעת איך עושים את הדבר הזה. אז הרי איש לא ידע. בין כך ובין כך בשל תפקידי החדש נסתיימה פעילותי באירופה ושבנו ארצה.

פרק אחד־עשר: סגן יושב ראש הכנסת הראשונה

יושב ראש הכנסת הראשון היה יוסף שפרינצק, והוא שימש בתפקיד זה אחת עשרה שנה, עד יומו האחרון ב־29.1.1959, לקראת תום כהונתה של הכנסת השלישית. קודם לכן שימש כיושב ראש הוועד הפועל הציוני, ורכש נסיון רב במשא ומתן בין מפלגות וסיעות שונות ובניהול ישיבות בתבונה ובדרכי נועם. ליושב ראש הכנסת היו אז שני סגנים בלבד. האחד היה נחום ניר־רפאלקס, נציג של מפלגה שלמעשה היתה נחלת ההיסטוריה, 'פועלי ציון שמאל', שהיתה קיימת בפולין ובעיקר בווארשה. אלא שווארשה ויהודיה כבר לא היו, והוא נשאר מנהיג בלי צבא. היחיד שהצבא שלו נשאר יחסית אחרי השואה היה הרבי מגור. מכל המפלגות השמאליות נשארו אולי כמה פעילים נייר מכתבים וחותמת. הסגן האחר הייתי אנוכי, וכך נתקרבתי מאוד אל שפרינצק. שפרינצק הקפיד שלא תקום נשיאות הכנסת, אלא שהוא ישמש יושב ראש ויהיו לו סגנים. כל זאת כדי להדגיש שיש היראַרכיה בעניינים הללו. מאוחר יותר נוצר בכל זאת המושג נשיאות הכנסת, דבר שמתקבל יותר על הדעת. תפישתו זו של שפרינצק באה לידי ביטוי מעשי בשאלה מי צריך לשבת על בימת הכנסת. שפרינצק רצה לשבת לבדו. מפ"ם, הרבה יותר מאשר החזית הדתית המאוחדת, עמדו על כך שהסגנים ישבו בצד היושב ראש. זה הגיע כמעט לידי משבר. כך זכיתי לכך שאני נראה בתצלום של בימת הכנסת בשעת הצהרת האמונים של חיים וייצמן, שכיום הוא מתנוסס בהגדלה באולם הישיבות ההיסטורי של הסוכנות היהודית. ישיבתם של הסגנים על הבמה נפסקה במשך הזמן ככל שחלה אינפלציה במספר הסגנים.

מקום מושבה של הכנסת היה בקולנוע "קסם" בתל אביב. והואיל ואנו עם בעל רגשות סוציאליים, הרי כשאתה לוקח בית קולנוע והופך אותו לבניין פרלמנט, אתה צריך לדאוג לאלה שעבדו כסדרנים בקולנוע. אלה היו בדרך כלל ותיקי ההגנה או משוחררי הבריגדה, או אפילו אנשים עם נכות קלה – ומשום כך סודרו בעבודה בקולנוע. ממילא היה צריך לקחת מהם את הסדרנים הראשונים של הכנסת, מבלי שבחנת אם הם יודעים ג'ודו ומבלי שהסתכלת על חזותם אם הם בעלי הופעה מרשימה ורפרזנטטיבית בפרלמנט הראשון בהיסטוריה של עם ישראל. שפרינצק היה ער ורגיש עד מאוד לעניין זה של דקורום – גינונים, יופי ואסתטיקה בפרלמנט. בקולנוע קסם לא היתה גרדרובה. הגיע החורף והחברים הגיעו עם מעילי חורף כבדים ומגבעות. הניחו אותם באיזושהי פינה אחד על גבי השני. לא היה בכך טעם ולא סדר. המגבעות נמעכו ונתקלקלו. אליעזר קפלן אנוס היה להקציב סכום כסף בשביל גרדרובה.

שפרינצק גם חשב, ובדין, שליד היושב ראש ושני הסגנים צריך להיות אדם בעל נסיון פרלמנטרי. אינני יודע במי נועץ, מכל מקום החליט לקחת את משה רוזטי, איש מפא"י, שהיה לו נסיון מן הפרלמנט הבריטי. באותן שנים היתה הפרספקטיבה הפוליטית שלנו על בריטניה. ואין צריך לחפש הרבה טעמים לדבר. היינו בהשראת שנות המנדט הבריטי. בבריטניה ישב וייצמן תקופה ארוכה וניהל הימנה את הפעילות הציונית. שם נתקבלו כל ההכרעות החשובות. שם ישבו משפחות זיו ומרקס, שהיו בעלי השפעה פוליטית רבה בבריטניה, ובאותן שנים כשנתפרסם ב"טיימס" מכתב לעורך מאת משה שרת או מפרופסור נאמייר, היה זה הישג פוליטי. אגב, ה"טיימס" לא היה רק עיתון שמשפיע על הממשלה. כיום הכל יודעים שהממשלה היא שמשפיעה על כמה מן העיתונים הגדולים, כך לגבי ה"וושינגטון פוסט" ויתכן שבמידה מסויימת גם ה"ניו יורק טיימס". רק אנשים נאיבים חושבים שהעיתונות לבדה היא שמעצבת את דעת הקהל. גם ממשלות עושות את

דעת העיתונים. שמעתי אומרים בשם צ'רצ'יל – לא מצאתי זאת בכתובים – There is no public opinion there is only published opinion. ובכן מכתב למערכת שנתפרסם היה הישג פוליטי באותן שנים. נוסף לכל אלה הכל ידעו כי לבריטניה מסורת פרלמנטרית עתיקה. שפרינצק רצה איפוא באדם שידריך ויסייע בעיצוב הליכות הכנסת. היה כאן מעבר מעניין מאוד. מצד אחד היתה המסורת של השלטון הבריטי כאן, עם הפרלמנט ועם האידיאה הנשגבה של פרלמנטריזם דמוקרטי, שאת הביטוי הטוב שלו ראו בבריטניה. אבל הישוב כאן כבר היה מאורגן בתור ועד לאומי כנסת ישראל. המסורת הדמוקרטית היתה קיימת בקרב יהודי מערב אירופה, שחיו במשטרים דמוקרטיים. יהודי מזרח אירופה רצו שיהיה משטר דמוקרטי, אף שבארצותיהם לא חיו במשטר כזה. הקונגרס הציוני עם הארגון של ועד פועל ציוני, כבר עיצב מבנה של ארגון דמוקרטי. אבל זו היתה בעצם מסגרת בלבד. אי אפשר לקיים חיים דמוקרטיים כשקונגרס מתכנס בשנים כתיקנן אחת לשנתיים, אך בשנות מלחמת העולם השנייה בהפרש של שבע שנים מ־1939 עד 1946. נוסף על כך חסרו המוסדות הציוניים את הרשות המבקרת. וכיום אנו יודעים שנוסף לשלוש הרשויות של מונטסקייה: הרשות המחוקקת, הרשות השופטת והרשות המבצעת אתה זקוק גם לרשות המבקרת. היו לנו הוועד הלאומי ואסיפת הנבחרים בארץ ישראל והוועד הפועל הציוני עם הקונגרס בעולם היהודי. אלה היו היסודות, שעליהם הוקם הבניין של הכנסת.

ובכן לקחו את משה רוזטי, שינחה אותנו בסדרי עבודת הכנסת. היה צריך להחליט באילו ימים יושבת הכנסת. מועדי הישיבות בימים ב' וג' בשבוע משעה ארבע אחר הצהריים ועד שעה עשר בערב, וביום ד' מאחת עשרה לפני הצהריים ועד שעה שתיים. הוועדות יושבות בשעות הבוקר. החלטנו כיצד קובעים סדר יום לישיבות. עם כינונה היה צריך לדאוג למזנון. עלי הוטל לטפל בהקמת ספרייה.

רוב השאלות נדונו בוועדה מיוחדת, ועדת הכנסת. שם

היו הוויכוחים האמיתיים. ישבתי בוועדה זו על תקן של סגן יושב ראש הכנסת. בין השאלות הראשונות שעלו על הפרק היתה משכורתם של חברי הכנסת. עדה פישמן־מימון, אחותו של הרב מימון, היתה נציגה מטעם מפא"י. היא ניהלה מוסד לבנות "עיינות". היא קיבלה משכורת שם והתנגדה שתנתן משכורת לחבר כנסת. כל אדם הרי צריך לעבוד, אז במקום עבודתו צריכים לשלם לו. היא שכחה או לא ידעה שזה היה אחד העימותים הגדולים בין ביסמרק לבין הסוציאל־דמוקרטים בגרמניה. מיליונר שנבחר לפרלמנט או בעל חווה גדולה מאוד במזרח פרוסיה, לא נזקקו לאותן פרוטות שהנציג הסוציאל־דמוקרטי בפרלמנט היה זקוק להן פשוט כדי להתקיים. הלה נטש מקום עבודה כפועל או כמורה ועתה נותר ללא משרה. הוא זקוק איפוא לשכר מן הפרלמנט. שפרינצק השיב לה כי על אף שהוא מסכים שתנועת הפועלים איננה נוטשת את הנציגים שלה, מלבד המקרה של דויד בלוך־בלומנפלד, שהיה ראש עיריית תל אביב בשנים 1925–1927, וקודם לכן ממייסדי קפא"י ומראשי הפועל הצעיר. ובכן תנועת הפועלים דואגת לחבריה, אך בכל אופן צריך שיקבע שכר לחברי הכנסת. קבעו שישים וחמישה ל"י לחודש, ומכאן התחילה החד גדיא. הצמידות בשכר של חברי כנסת – שרים – שופטים – מנכ"לים וכל כיוצא באלה. אז זה התחיל, מסחררת־השכרכרת ממשיכה לסבוב עד עצם ימינו אלה. אלא שזה כמו בכל המדינות.

בין הפעולות הראשונות שהכנסת היתה צריכה לעשות היתה בחירת נשיא המדינה. חיים וייצמן שלא נכח בטקס הכרזת המדינה, ואף איננו חתום על מגילת העצמאות, נבחר כעבור יומיים, ה־16.5, לנשיאה הראשון של מועצת המדינה, הפרלמנט הזמני. וייצמן גם ניהל בט"ו בשבט תש"ט (14.2.49) את ישיבת הפתיחה החגיגית של האסיפה המכוננת, ששינתה את שמה בחוק המעבר שנתקבל באותה ישיבה – לכנסת הראשונה. חוק זה הגדיר את סמכויות הנשיא, הכנסת והממשלה.

היה עלינו לבחור בהקדם את נשיא המדינה. לנשיא נועד על פי חוק המעבר התפקיד של הטלת הקמת ממשלה על אחד מחברי הכנסת. בחוק המעבר נקבע שלאחר הבחירות מתייצבים נציגי הסיעות המיוצגות בכנסת לפני הנשיא. הם מביעים לפניו את השקפותיהם בדבר הממשלה הרצויה, ומציעים לו על מי מחברי הכנסת יטיל את הרכבתה. בדרך זו אכן פעלו עד הבחירות לכנסת הארבע עשרה שנתקיימו ב־29.5.96 ובהן נבחר לראשונה בישראל ראש הממשלה בבחירות ישירות.

היה ברור לכל שחיים וייצמן הוא המועמד לנשיא המדינה. זה נראה טבעי באותם ימים. תנועת החרות העמידה נגדו כמועמד את פרופסור יוסף קלוזנר, מתוך רצון להפגין את התנגדותם העקרונית לקו המדיני שסמלו ויוצרו היה לדידם חיים וייצמן. גם חברי מפ"ם הודיעו שיצביעו בעבורו, אך לא מפני שהם מסכימים ותומכים בקו המדיני שלו. הם יצביעו כך רק כדי שמועמד חרות לא יבחר. גם עתה לאחר שקמה המדינה והאיש זקן ונטול כל השפעה עדיין הוסיפו לעשות עמו את חשבון העבר. וייצמן אכן נבחר ב־83 קולות בלבד. פרופסור קלוזנר קיבל 15 קולות. פתקים ריקים היו 15, 7 לא השתתפו.

לאחר ההצבעה נסענו שנים עשר חברי כנסת לרחובות לבשר לו על בחירתו ולהזמינו לטכס ההשבעה בכנסת. צורף אלינו גם זקן השומרים אברהם שפירא מפתח תקוה, ידידו של וייצמן. וייצמן כבר היה חלוש. עמדנו על המרפסת. שפרינצק אמר דברים יפים ונרגשים, ואנחנו התייצבנו כולנו להצטלם. עמדנו במצב של היכון. אבל ההכנות נתארכו. אם בגלל הטכניקות של אז ושמא משום הפדאנטיות של הצלם. לטעמו של שפרינצק המתנו שעה ארוכה מדי. סבלנותו פקעה והוא הפטיר ביידיש: עד כמה אפשר לעמוד בפוזה?

לכנסת שנבחרה לא היה עדיין תקנון מגובש. תחילה חייב אותנו תקנון מועצת המדינה הזמנית בן י"ח סעיפים קצרים. לא היה די בתקנון זה, ששימש את שלושים ושבעה חברי המועצה הזמנית, שנתכנסה לישיבה אחת לשבוע.

נקבעו איפוא כללים ראשונים לישיבות הכנסת.

הנאומים ינשאו מעל דוכן הנואמים ולא ממקום מושבו של חבר הכנסת. הנואם יקבל את רשות הדיבור מאת יו"ר הישיבה. עד שלא יקבע בתקנון משך זמן הנאום, יקבע זאת היו"ר. באולם המליאה אין מעשנים. קביעת סדר היום תועבר מידי הממשלה ליושב ראש הכנסת. נוסח ההצעה של כל חוק יונח על שולחן הכנסת. הנחתו תיחשב קריאה ראשונה, ויתקיים עליו דיון כללי. הצעות נוספות שהדיון עליהן תלוי על פי התקנון בהסכמת היושב ראש תהפוכנה הצעות לסדר היום.

נקבעו תשע ועדות קבועות. ביולי 1949 אישרה הכנסת את סמכותה של ועדת הכנסת לפרש את התקנון, לשנותו ולהוסיף לו הוראות. קמה גם ועדת פירושים, להחליט על ערעורים על החלטת היושב ראש. עם כל זאת פעלה הכנסת הראשונה בלי תקנון נוקשה וכובל. הדבר נתן אותותיו בדיונים שהיו הרבה יותר גמישים מאשר לאחר מכן. הצעות לסדר היום הפכו לעיתים מבלי שנתכוונו לכך לדיונים ארוכים, ונפלו בהן החלטות חשובות ומכריעות.

סמוך מאוד לבחירתה עלתה על הפרק שאלה, שלדעתי תהיה לימים גורלית לגבי אורחות הדימוקרטיה בישראל. בישיבה השלישית של הכנסת ב־15.2.49, כשישבה בירושלים, הודיעה סיעת מק"י (המפלגה הקומוניסטית הישראלית) כי חל פילוג בשורותיה. למק"י היו ארבעה צירים. הודיעו כי אליעזר פרמינגר, שנבחר במקום השלישי ברשימה, הוצא משורותיה. הסיעה ביקשה לבטל את חברותו מן הכנסת וכי במקומו יכנס המועמד הבא אחריו ברשימה. כנגד זה טען פרמינגר כי הוא מייצג את "הקומוניסטים העבריים", וכי הוא מבקש להקים סיעת יחיד. צחוק הגורל הוא כי שמואל מיקוניס, מי שתבע אז את ביטול חברותו של פרמינגר בכנסת, הוא עצמו ייאלץ כעבור כמה שנים לפרוש מסיעתו. לא היה שום חוק שפסק הלכה בשאלה הזאת. פרמינגר הצטרף כעבור כמה חודשים לסיעת מפ"ם. אבל בינתיים הספיק לקבוע תקדים

של קיום סיעת יחיד, כשהוזמן אל הנשיא לחוות דעתו לגבי הקמת הממשלה. כאן המקום להזכיר אימרת כנף של שפרינצק בעניין התקדימים: "יש אינצידנט, יש לדאוג שישאר אכסידנט, ולא יהפוך פרצדנט".

מכל מקום ברור שאז לא הרחיק איש ראות מצבים שנקלענו לתוכם במשך השנים. בכנסת התשיעית נתפלגה סיעת ד"ש – התנועה הדמוקרטית לשינוי – לשלוש סיעות. נכנסנו עם כנסת בת שלוש עשרה סיעות ויצאנו עם כנסת בת חמש עשרה סיעות. מהפך בדעתו של חבר כנסת ונטישתו את סיעתו עלולים לקבוע את גורל העם והמדינה בשאלות קיומיות ממש. והסיפור הזה של פרישות מן הסיעה שבה נבחר חבר הכנסת והקמת סיעות יחיד ליוו את הכנסת עד הכנסת השלוש עשרה, שבה נתברר שהשאלה איננה טכנית גרידא אלא מהותית, ואף עושה פלסתר את רצון הבוחר ומעוותת את הדמוקרטיה. בכנסת השלוש עשרה נבחרו ברשימה של צומת, בראשותו של הרמטכ"ל לשעבר רפאל איתן, שמונה צירים. במהלך הקדנציה נתפלגה הסיעה ושניים מחבריה הצטרפו לקואליציה בראשותו של יצחק רבין. הנושא המרכזי במהלכה של הקדנציה הזאת היו הסכמי אוסלו. אין ספק בדבר שבוחרי צומת היו מן הציבור הימני הניצי במדינה. עתה עברו שניים מנבחריהם, שלא על דעתם כמובן, לאגף השמאלי ותמכו בחתימת הסכם אוסלו בו. היה זה עיוות משווע של רצון הבוחר, וסילוף הדמוקרטיה. עתה נתברר שאסור היה לתת לדברים להתפתח מעצמם ולהגיע לידי מצבים קיצוניים כאלה שראינו בכנסת השלוש עשרה. מחוייבותו של נבחר לכנסת היא לבוחריו על פי המצע שעל פיו נבחר. ברם, אם שינה דעתו מתעוררת השאלה האם עליו להחזיר את המנדט לסיעתו, והבא אחריו ברשימה יבוא תחתיו. אני סבור שקיימת כאן לעיתים בעיה מצפונית קשה. לדעתי, צריך דבר זה להיות מעוגן בחוק.

ישיבות הכנסת לא עברו ללא מתח וסערות. נציגי חרות, יותר מאשר אחרים, נתנו אוקטבות של מתח לוויכוחים הללו.

ויכוח קשה, שאני אישית לא הייתי מעורב בו, היה הוויכוח על ירושלים בתור בירה. חבר אחד התבטא בוויכוח שהוא דוחה בשאט נפש דבריו של חבר כנסת פלמוני. הדבר הועלה או בפני שפרינצק או בועדת הפירושים. האם הביטוי שאט נפש הוא פרלמנטרי אם לאו.

שפרינצק היה בעל נפש ספרותית, אינטליגנטי בעל חוש הומור ותפישה היסטורית. פעם אמר לי: יש לי חשק לנסוע לצפון קוריאה. אני תמה: למה? "כי שמה אין מפ"ם". כיושב ראש היתה לו בעיה שחיתוך הדיבור שלו היה לקוי ולא תמיד יצאו המילים בהירות מפיו. היתה לו בעיה עם בן גוריון והוא אף אמר לי זאת. בן גוריון לא יכול היה לסלוח לו שהיה בשעתו חבר "הפועל הצעיר" ולא מאנשי אחדות העבודה. אז הבינותי שיש ירושות פסיכולוגיות שרודפות אדם כל ימיו. חשתי זאת יותר מאוחר בעת שהתחלתי לשבת בממשלה עם גנרלים לשעבר. כיצד הועברו השנאות או אי האהדות מן הצבא גם לתקופה האזרחית שלהם. איך אמר שופנהאואר הגרמני: הבינה או התבונה היא עלה תאנה של הנשמה. כלומר היצר שלך רוצה משהו, והתבונה מספרת לו אחר כך ארגומנטים רציונליים. המקרה הבולט ביותר היה כשהכל סברו ששפרינצק ייבחר לנשיא המדינה אחרי חיים וייצמן. אך כידוע לא כך היה. קודם הפתיע בן גוריון את העם כשהציע את הנשיאות לפרופ' אלברט איינשטיין. כשזה דחה את ההצעה הציע את התפקיד לשמואל סטולר, חקלאי אלמוני מקבוצת כינרת, וגם הלה סירב. אז התמודדו שפרינצק ובן־צבי בתוך מפא"י על התפקיד והתוצאות ידועות.

ירושלים

הרבה זמן ומחשבה הקדשנו למציאת מקום נאות לכנסת בירושלים, כשהוחלט לעבור אליה. ירושלים היתה נושא מרכזי שעמד על סדר היום הבינלאומי וגם אצלנו. בהחלטת האומות המאוחדות ב־29 בנובמבר 1947 נאמר כי ירושלים תמצא תחת

שלטון בינלאומי נפרד משתי המדינות העתידות לקום בתחומי ארץ ישראל. היהודים לא היו מאושרים מהחלטה זאת. אבל לפי שקיבלו את החלטת האו"מ כולה כמות שהיא, לא היה בידם להתנגד לכך. בימי המצור על העיר והתקפות הירדנים עליה, עמד האו"מ מנגד ולא עשה דבר למנוע את נסיונות הכיבוש של הלגיון הערבי. הירדנים נכנסו לעיר והגיעו עד הדואר המרכזי, שכונת קטמון ועוד. גם לשיטתם לא עשו שום צעדים לא בצד התיאורטי ולא בצד המעשי להקמת מועצת נאמנות. לאחר רצח ברנדוט, המתווך מטעם האו"מ, נתברר שהוא המליץ למסור את רמלה ולוד – כולל שדה התעופה – לערבים וכן את הנגב. את ירושלים וסביביה הציע למסור לשלטונו הישיר של האו"מ. ועדת פיוס שנתמנתה באותו פרק עמדה להציע לאו"מ תוכנית של בינאום ירושלים.

כדי להפגין את זכותנו ואת כוונותינו לגבי ירושלים נתכנסה ישיבת הפתיחה של האסיפה המכוננת – היא הכנסת הראשונה – בירושלים. באותה ישיבה הציע מנחם בגין לקבוע את ירושלים כבירת המדינה. משה שרת, שר החוץ, התנגד וביקש להוריד את ההצעה מעל סדר היום. לדעתו כל החלטה כזאת תמנע כמה מדינות מלהכיר במדינת ישראל. הרב אברהם חיים שאג איש החזית הדתית וחבר המזרחי זעק: אי אפשר להרים יד נגד ירושלים. אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני! ועדת הפיוס הציעה ב־13.9.49 למנות נציב עליון מטעם האו"מ לירושלים. נתמנה אלברטו גונזלס פרנאנדז מקולומביה. מאז תפשו העניינים תאוצה. פרנאנדז דחה את יציאתו או עמד להתפטר משום שלא סוכם מה תהיינה סמכויותיו. ב־26.11.48 פנתה ארצות הברית לישראל וירדן שיסכימו לבינאום של ירושלים. באותו יום מונתה באו"מ ועדה מיוחדת לדון בהצעת אוסטרליה שלפיה תהיה ירושלים איזור נפרד, לא בשליטה יהודית או ערבית אלא בשליטת האו"מ. הכנסת בישיבתה ב־5.12.49 קבעה בלי הצבעה שירושלים היא חלק בלתי נפרד ממדינת ישראל ואין להטיל עליה בשום פנים ואופן שלטון זר. עצרת האו"מ הפתיעה

כשקיבלה ב־10.12.49 את ההצעה האוסטרלית והטילה על מועצת הנאמנים של האו"מ לקבוע את חוקת ירושלים כגוש נפרד.

בתגובה כינס בן גוריון ישיבת ממשלה והציע בה להעביר מיד את כל משרדי הממשלה – להוציא משרד החוץ ומשרד הבטחון – ואת הכנסת לירושלים. קפלן התנגד גם מטעמי תקציב. בן גוריון שאל אותו כמה עולה מטוס? השיב 500 אלף דולר. אמר בן גוריון משקל פוליטי של ירושלים שווה הרבה יותר ממטוס אחד. בן גוריון העלה את הצעתו לפני הכנסת, מבלי לדרוש להצביע על כך שירושלים היא בירתה של מדינת ישראל. כתום הדיון הכריז שפרינצק: "הכנסת כמעט כולה מאוחדת בעיקר דבריו של ראש הממשלה, ואני מודיע בזה שישיבות הכנסת אחר חג החנוכה יתקיימו מחדש בירושלים".

עתה היה עלינו למצוא את האכסניה. מן ה־26.12.49 עד סוף מארס 1950 התקיימו הישיבות באולם הסוכנות. אחר כך מן ה־13.3.50 במשכן הזמני בבית פרומין. רק ב־31.8.1966 תעבור הכנסת למשכן הקבע שלה בקרית הממשלה.

עלינו כפעם בפעם עם שפרינצק לראות איזה מבנה שבא בחשבון לאכסן בו את הכנסת. וכאמור, הוחלט לבסוף על בית פרומין. הלכתי עם שפרינצק לראות את הבית. ראינו ש"הנוף" מן החדרים השונים וגם מהחדר שנועד ליושב ראש הכנסת היה מרפסות מרפסות של בתים פרטיים ועליהן חבלי כביסה עם כבסים. בניין פרומין היה באותו פרק בית שבנייתו לא נשלמה. עמד ברחוב המלך גו'רג' בטבורה של העיר. היו שטענו נגד מיקומה של הכנסת בבניין ברחוב מרכזי וסואן. היו שאמרו שאי אפשר להושיב את הפרלמנט סמוך כל כך לגבול. על כך אמר יוחנן בדר מחרות: אי אפשר שהגבול יהיה סמוך כל כך לפרלמנט ויש להרחיק את הגבול... הבניין מעיקרו נועד לאכסן בנק, חנויות ובתי מלאכה. גם אחרי התקנתו התאים אך בקושי לצורכי הכנסת. מיד כשנכנסת פרץ לאפך ריח התבשילים מן המזנון, פילה ועודפי פילה. באולם הישיבות נשארו עמודי תמך של התקרה ולא תמיד יכולת לראות כהוגן

את כל המצביעים ולמנות את הקולות כדבעי בעת ההצבעה. בעת הישיבות היה צורך לסגור את המעבר ברחוב הראשי, דבר שהכביד על התנועה בעיר.

הנסיעה לירושלים באותם ימים היתה דרך חולדה ובית שמש. אוטובוס מיוחד הועמד לרשות החברים שעלו וירדו בו מירושלים. בדו"ח מבקר המדינה נכתבה ביקורת על כך, שנסיעה זו עלולה להזיק ללב של אנשים מגיל ארבעים ומעלה...

בשליחות קרן היסוד

הרבה דיברו והיו שאף לגלגו על ריבוי נסיעותי לארצות העולם במשך כל השנים, ואני בהחלט מודה בעובדות ואף גאה בכך שסייעתי בגיוס כספים למען מדינת ישראל, גם במגבית וגם באמצעות הבונד. לא נדחפתי לכך ולא הצעתי שישלחוני. היה זה יוסף שפרינצק, יו"ר הכנסת, שהעלה את שמי. התרמה למען המדינה היתה בשלושה צינורות. קרן היסוד שפעלה עוד משנת 1920. המגבית היהודית המאוחדת, שנוסדה בשנת 1939 על ידי איחוד המגביות של כל הקרנות הציוניות והג'וינט. בשנת 1945 נחתם הסכם בין הנהלת הסוכנות היהודית, הג'וינט והקהילות המקומיות לגבי חלוקת הכספים. בשנת 1951 הוקם מפעל מלווה העצמאות ופיתוח, שנתייסד כדי לגייס כספים לשם פיתוח מפעלים משקיים של המדינה. המפעל, בהנהגתה של ממשלת ישראל, פועל בדרך של מכירת אגרות חוב של ממשלת ישראל. כלומר שהכסף ניתן בעצם כהלוואה לממשלה לתקופות קצובות. זה כמובן בניגוד למגבית ולקרן היסוד שאוספת תרומות בתור שכאלה. המגבית היתה בידי הציונים. היו שאמרו שאת מפעל הבונדס הקים בן גוריון כדי לנטרל את השפעתו של אבא הלל סילבר, מנהיג ציוני אמריקה, שהיה מראשי המגבית.

פתיחת מפעל "מלוה העצמאות"

מפעל "מלוה העצמאות" הישראלי (הבונדס) נפתח ביום העצמאות תשי"א (1951) בניו יורק במעמד רב רושם במדיסון סקוור גארדן. לשם כך הגיע לארצות דוד בן גוריון. לשם הצלחת המלוה גוייסה מערכת אירגונית גדולה, שבמרכזה עמד מסעו של ראש הממשלה למקומות הריכוז העיקריים של יהדות ארצות הברית. במקביל לכך הגיעה לביקור בנמלי החוף המזרחי של ארצות הברית שייטת של חיל הים הישראלי הפרגטה "משגב" והקורבטה "הגנה".

המעמד במדיסון סקוור גארדן היה מרשים. היתה זו הפקה מרהיבה. הכיכר היתה שרויה בחשכה ולפתע נדלקו כל האורות בכיכר. נפתחו ארבעה שערים ודרכם נכנסו חיילים ישראליים במדים, וצעדו לעבר במת הכבוד. על הבמה ישבו דוד בן גוריון, אליעזר קפלן ועוד ביניהם גם משה שפירא ואנוכי. לשפירא סירבו תחילה לתת לשבת על הבמה. היה איזה סקנדל קטן ונתנו לו. אני הייתי סגן יושב ראש הכנסת ואולי לא כל כך מזוהה עם המפלגה ומן הצד האחר מתרים פוטנציאלי.

מסעו של בן גוריון על פני הקהילות היהודיות הוכתר בהצלחה. אך כאן נתגלה לראשונה לעיני כל ובהבלטה הוויכוח שבין בן גוריון והנהגת ההסתדרות הציונית בארצות הברית. בן גוריון העדיף להופיע בכל מקום עם אישים יהודים שאינם מזוהים עם גופים ציוניים. בן גוריון ביקש להעמיד את ההנהגה הציונית באופן חותך שאל לה להתערב בענייניה הפנימיים של ישראל. בן גוריון נתכוון בעיקר לד"ר אבא הילל סילבר ולד"ר עמנואל ניומן. הם וחבריהם בהנהגה נפגעו קשות. לטענתם היתה כאן מצד אחד כפיות טובה, לפי שהם הם שנשאו על שכמם את עול העבודה הציונית במשך שנים, גייסו אמצעים ותמיכה פוליטית של יהודי ארצות הברית בשנות המאבק להקמת המדינה. הם גם טענו כי יש כאן קוצר ראות. לדעתם, עדיין זקוקה מדינת ישראל לתנועה ציונית חזקה שתפעיל בשעות קשות השפעה פוליטית בסינט ובבית

הנבחרים. אף היה צריך לשמור על חלקה של המדינה במגבית היהודית המאוחדת, שכאמור, נתחלקו כספיה לשלושה גופים. מאבק זה בין בן גוריון ואנשים ממפא"י בישראל לבין ההנהגה הוותיקה ורבת הזכויות בארצות הברית הגיע כאן לשלב הכרעה.

באשר אלי, בשנת 1950 עשה יוסף שפרינצק כיו"ר הראשון של הכנסת מזה אלפיים שנה בדרום אמריקה בשליחות המגבית. הוא כבר היה כבד שמיעה וחיתוך דיבורו לא מושלם. הוא נשאל שם לגבי שליח שיוכל לבוא ולקדם את ענייני קרן היסוד. השיב שהוא סבור כי אני האיש המתאים ביותר. הוזמנתי אל ד"ר ארתור האנטקה, מנהל קרן היסוד, שסיפר לי על כך והציע לי לנסוע לצ'ילה. ד"ר האנטקה כזכור משתרבב איכשהו לחיי בתקופה קודמת. היה זה בשנת 1937 לפני הקונגרס בציריך, נתקיים בלייפציג ויכוח פומבי בין יו"ר המכבי, שהיה בעד תוכנית החלוקה של פיל, וביני שהייתי ממתנגדיה. אבי ז"ל שהיה מאושפז באותו פרק בבית החולים היהודי בלייפציג, שוחרר מבית החולים לערב זה ובא לשמוע אותי. תגובתו היתה: "אתה אינך מדבר עדיין כמו קורט בלומנפלד, אבל כמו האנטקה אתה כבר מדבר".

האנטקה אמר לי שלפנים היה איש כמו שמריהו לוין שיכול היה לנסוע בקהילות ישראל. אז הבינו כל היהודים יידיש והיה מספיק בשליח אחד. אישרתי לו זאת, מפני שאבי היה אוהב לצטט שתיים שלוש אמרות כנף של שמריהו לוין. כיום אמר לי האנטקה, אנחנו צריכים נואם באנגלית, בצרפתית, בספרדית, בפורטוגזית. האנטקה אמר לי שהוצע למצוא ארבעה חמישה אנשים מתאימים מתוך עשרים איש, ואני אחד מהם. אמרתי לו שמעולם לא עסקתי באיסוף כספים. השיב לי שהצד הזה של העניין נעשה בידי האנשים המקומיים. אתה צריך או לשבת על הבמה בנשיאות, לדבר יפה ולהיות נחמד, או להיפגש עם האנשים פנים אל פנים. אמרתי שאם אני מתאמץ אני מצליח להיות נחמד. הסכמתי לנסות.

מותר לי לומר כי ניחנתי בכמה כישורים שהפכו אותי

לנואם רצוי ומקובל, ומן הצד האחר חשתי אנוכי שאני מגשים שליחות לאומית. אני עוד הספקתי ללמוד ולספוג ידע פלוס אווירה בחוץ לארץ. אני נציג של זן שהולך וכלה מן העולם. בן של אוסטיודן שנולד וגדל בגרמניה בתוך התרבות הגרמנית. נוסף לכך הייתי נתון עמוק עמוק בתרבות הדתית המסורתית עם מורשה חסידית. ידעתי לשונות והרגשתי שיש לי מסר להעביר לקהל שומעי. נוסף לכך כבר הייתי מנוסה בעניין זה של נסיעות, בסוף שנות השלושים בגרמניה, ואחר כך באירגון היציאה מגרמניה ובאירגון עלייה ב קודם המלחמה ואחריה, מטוסים רכבות וכיוצא בכך. הצד הזה שבשליחות לא הפחיד אותי ואולי אפילו גירה אותי.

התחלתי לטפל בקבלת הדרכון הישראלי. למרות היותי סגן יושב ראש הכנסת סירבו להנפיק לי דרכון שירות. במקרה נודע לי שנחום ניר־רפאלקס, הסגן השני, כן קיבל דרכון שירות. הוא הדין באיזו גברת שנסעה לווארשה. התעקשתי על כך ועשיתי קצת רעש. במשרד החוץ נכנעו והנפיקו לי דרכון שירות. עברו שבועיים שלושה ואני עושה קצת שיעורי בית. מה היא צ׳ילה וכמה יהודים יש בה — דומני עשרים־עשרים וחמישה אלפים. אילו הן ארצות מוצאם באירופה. אילו ערים יש בה והיכן בעיקר מצויים היהודים. עברו כמה שבועות והנה ד״ר האנטקה מזמין אותי אליו. מודיע לי כי בצ׳ילה אינם רוצים בי, אך הוא איננו מוכן לקבל שאנשי המקום יכתיבו למרכז. דומני שתפש לשון מתוחכמת ואמר שהם טוענים שיש להם מספיק כוחות משלהם. בהגיעי לשם נתברר לי מדוע לא רצו בי. היה שם עסקן אחד, לימים פרופסור לקרימינולוגיה באוניברסיטה העברית, שהיה גם מיופה כוח של קרן היסוד. אביו היה מחרסון בדרום רוסיה יחד עם יעקב צ׳רטוק אבי משפחת שרת. שם היו קולוניות של יהודים. הוא התנגד לי משלושה טעמים: (א) אני יהודי מגרמניה ובוודאי אינני יודע יידיש. (ב) אני שומר מצוות לא אוכל לבוא בבתי האנשים ולאכול אצלם. (ג) אני פועל המזרחי הקשורה למפא״י, והם שם כולם ציונים כלליים.

ובכן, על אף ההתנגדות יצאתי לדרך. נסעתי דרך ניו־יורק והגעתי ביום שישי לסנטיגו בירת צ'ילה. הכינו למעני חדר במלון יפהפה, מלון קראר אך בקומה הארבע עשרה. וזה לקראת שבת. הביאו לי חלות ויין לקידוש. אבל לתפילה ירדתי ארבע עשרה קומות ובשובי טיפסתי ד"י קומות. במוצאי שבת הכינו מסיבה לכבודי, עם התרמה כמובן, בביתו של אדם שבית החרושת שלו עובד בשבת. אמרתי שלא אוכל בביתו. אמרו שאשתו שומרת שבת עד כדי כך שאיננה נושאת את הארנק שלה ברחוב בשבת, מפני שאין עירוב. הראתה לי עד כמה היא מקפידה על כשרות. אפילו את הפודינג היא מזמינה מניו יורק כדי שיהיה כשר למהדרין. בית החרושת לפלסטיקה הפועל בשבת והבית הכשר למהדרין שני חשבונות נפרדים הם. ביקרתי גם את ראש הקהילה, חיר סיני שמו, שאמו הקפידה להדליק נרות בערב שבת כבר בשעה שתיים והוא עצמו ספק אם ידע א"ב.

ובכן נערכה הסעודה בביתו של אותו יהודי. התחילו בעשר וחצי בלילה והזמינו גם את ראש הסגל הדיפלומטי. במקרה היה זה הנונציוס של הותיקן, כומר רם מעלה. מן הצד האחד הושיבו לידי את הגביר של אותה תקופה דון סלומון סאק, ומן הצד השני את ראש הסגל הדיפלומטי. נתברר שהוא החל דרכו ככומר באפיזוס. אז אמרתי לו הרי פאולוס כתב איגרת לתושבי אפיזוס. פתחנו בשיחה על פאולוס ועל הרומאים ועל אפיזוס. הדבר נעם לו ובקיאותי העלתה את האגו של מארחי היהודים. פניתי אל דון סאק ושאלתי "מניין אתה?" "מווילנה", השיב לי. "אתה היום סלומון, אבל אמא שלך היקרה בוודאי קראה לך סְלֵימֶה". אז הוא פרץ בבכי. אמר שנתכוון לתרום אלף דולר, עתה יתן עשרת אלפים. וזאת יש לדעת כי התורם הראשון הוא שנותן את הטון לגבי גובה התרומות. ואינה דומה התחלה של אלף דולר לפתיחה של עשרת אלפים דולר. ובאותם ימים היה זה סכום נכבד מאוד.

יהדות צ'ילה היתה מורכבת מאותם שנטשו את רוסיה ואת מזרח אירופה בשנות ההגירה הגדולה של סוף המאה

ה״ט וראשית המאה הכ׳, ועם עליית הקומוניסטים לשלטון. היו מיוצאי גרמניה שהגיעו אחרי עלות היטלר לשלטון ב־1933, וקצת הגיעו אחרי השואה. כרגיל בקהילות ישראל היו היהודים מפולגים לפי מקומות מוצא ואורח חיים יהודי. האורתודוכסים התפללו לעצמם, והיו תפילות בציבור יום יום, אחרים היו שהגיעו לבית הכנסת רק בחגים.

שם יושב ראש המגבית אז היה פייבוביץ. היה לו אח פרופסור לחקלאות. יוצאי רוסיה. סיפר לי שהסתובב עם קופסא בבתי קפה ומכר שרוכי נעליים כדי לממן את לימודיו של אחיו הגדול. זה היה לימים חבר הממשלה.

סיפרו לי שלפני מלחמת העולם הראשונה באו לצ׳ילה שני אחים מחברון אחד היה בלונדיני ואחד שחרחר ושמו שאולזון, ממשפחת הרב אלימלך שאולזון־בר שאול, רבה של רחובות שנפטר בגיל צעיר. רב מבטיח גם במידות גם בלימוד וגם בהנהגת הדור הצעיר. השניים היו נתינים טורקיים. אחד מהם נעשה פרופסור והיה נציג של צ׳ילה בשנות החמישים באו״מ. את הבלונדיני קראו דער רויטער טערק ואת השחרחר דער שוואַרצער טערק.

בנסיעה הראשונה זכיתי להצלחה והיא גררה אחריה נסיעות רבות נוספות. כשאני מסכם במה זכיתי להצלחה זו אני חושב שאני ייצגתי והצגתי ליהודים משהו מיוחד. ייצגתי שני דברים: את הקשר עם מה שהיה גם במולדת שלהם וגם במדינת ישראל בתור התגברות על השואה. הצגתי לפניהם את העיקרים על אחדות הגורל של עם ישראל. את המסר הזה הבאתי בכל מיני צורות.

היו כל מיני דמויות מן הוותיקים ומן החדשים. היו כאלה שבניהם נעשו ציונים ואף עלו ארצה. והיו כאלה שנטשו את עמם. לקומוניזם באותן שנים היה כוח משיכה חזק. צעיר בדרום אמריקה אינו רוצה לחיות בגטו. יתכן שהוא זוכר שאביו היה מבריח שעונים. הוא רוצה להיות משוחרר מזה. הוא מחפש דרך להצטרף לאלה שבונים חברה כלכלית צודקת, ודרכו לקומוניזם סלולה. גם מתוך הזדהות עם כל

תושבי המדינה. הקרע בין הדורות איננו נחלת היהודים בלבד. זה מתבטא בצורות שונות גם אצל עמים אחרים. אלא שאצלנו העניין קצת יותר מסובך. רובם של אלה שבאו ממזרח אירופה לדרום אמריקה לא הביא אתם מטען יהודי רב. נסיבות החיים גם הקלו עליהם לא לשמור שבת ולא לאכול מאכלות כשרים. וכתוצאה מכך לבני הדור הבוגר עוד היה זכרון כלשהו מה היתה היהדות במזרח אירופה. אבל בניהם לא ידעו מאומה. אז לא זו בלבד שחיים בעולם בו לא שומרים על דת ישראל, אלא שלהורים עצמם חסר היה המטען שיכלו להנחיל ממנו משהו לצאצאיהם. מעתה, אם רוצים בכך או שאין רוצים, כשילד יהודי הולך לבית הספר ואחר כך לאוניברסיטה הוא מושפע על ידי האווירה הכללית. והאווירה הכללית היא נגד ארצות הברית העשירה והכבירה, נגד הקפיטליזם. בעד שחרור לאומי„ גם שחרור כלכלי מעוני. כך הופך פידל קסטרו לדמות מופת בשביל נוער שרצה סוציאליזם וחירות לאומי, והנוער היהודי נגרר עם זה. כך נוסף אצל היהודים אלמנט נוסף לקרע שבין הדורות.

הייתי בצ'ילה ב־1950 ועוד פעם בראשית שנות התשעים. במעמד הפרידה הראשון ממני היתה חמימות. אמרתי בנאום שלי כי אני מבטיח שבעוד שלושים שנה יבוא עוד מישהו מן הארץ ויבקש תרומות ואתם תתנו. הבטיחו לי שילדיכם יבואו להאזין לו ולתרום. מתברר שאני את שלי קיימתי. באתי אחרי שלושים שנה, אבל הם לא קיימו. ילדיהם לא באו וחלקם גם לא נשארו אתם.

משבר החינוך

הבחירות לכנסת הראשונה נערכו ב־25.1.1949. היא נבחרה בעצם כאסיפה המכוננת, שיעודה הוא לתת חוקה למדינה. הכנסת הזאת לא הוציאה את שנותיה וכיהנה עד 30.7.51. פירושו של דבר כי כנסת שרוצה וצריכה לשבת ארבע שנים יושבת פחות משנתיים.

הסיבה להתפטרות הראשונה של הממשלה היתה על רקע החינוך במחנות העולים, בעיקר באותם שמאוכלסים ביוצאי "ארצות המזרח". באה העלייה הגדולה במרבד הקסמים. הגיעו יוצאי עירק ועולים מצפון אפריקה תוניס מרוקו אלג'יריה ולוב. מדובר בסוף 1950 וחורף 1951. אנחנו מקבלים ידיעות שבמחנות העולים מקצצים המדריכים, כולם מאנשי השמאל, פיאות של הילדים. התימנים מכנים את הפיאות סימנים, סימן שאתה יהודי. אך לא רק בתימנים פגעו, ולא בילדים בלבד. ניסו להעביר את כל העולים מארצות המזרח מטמורפוזה חברתית־תרבותית. את החינוך במחנות הפקיד משרד החינוך בראשותו של זלמן שזר בידי אנשי "המחלקה להנחלת הלשון וקליטה תרבותית בין העולים". דבר שמעיקרו לא היה נכון ולא היה נבון. רוב העולים היו שומרי מצוות וחיו במסגרת פטריארכלית. לא זה היה החזון של מדינת יהודים ומדינה יהודית, שכך ינהגו בשבים אליה. כשמעבירים אדם במטוס ממרוקו או מתימן, אז ב־X שעות אתה מעביר אותו מאתיים שנה. נניח אם אתה טס עשר שעות, כולל חניית ביניים, אז אתה מעביר את העולה בכל שעה עשרים שנה. אז לפתע מן המאה השמונה עשרה אתה מקפיץ אותו לתוככי המאה העשרים. אך במקום ליתן את הדעת שהמעבר יהיה הדרגתי ותואם את ארחות חייהם, באו וניסו למחוק את עברם והערכים שעליהם חיו ובהם האמינו. על דבר זה, דרך אגב, אנחנו משלמים עדיין כיום בעבריינות של צעירים ממשפחות מסויימות, שתהליכי הקליטה לא היו מוצלחים לגביהם.

עתה פרץ משבר ממשלתי ראשון בהיסטוריה הקצרה של מדינת ישראל. בתחילה ניסו לטשטש את המעשים שעשו ולהכחיש את הטענות. אך הדברים היו שקופים וגלויים מדי. בראש המאבק ניצבו אנשי החזית הדתית משה שפירא, דוד צבי פנקס הרב יצחק מאיר לווין. אך גם חוגים אחרים החלו להתערב בכך. כשהעמידו את העולים על כך שמדריכים אפיקורסים מתנכלים להוציא את ילדיהם לתרבות רעה התחוללו בכמה מחנות מהומות, היו כמה פצועים ואפילו

הרוג אחד. אנשי החזית הדתית העלו את העניין בכנסת ואיימו בנטישת הקואליציה. בן גוריון שנואש מצירופה של מפ"ם לקואליציה צריך היה להתפשר עם החזית הדתית. בעיות החינוך העסיקו את הכנסת במשך כל שנת 1950 ובשנת 1951. מפא"י נהגה כל העת בחוסר תום לב, בראותם ככל הנראה יהודים שומרי מצוות כפוטנציאל של בוחרים למפלגות דתיות.

בחודש ינואר 1950 הסכימה הממשלה להקים ועדת חקירה שתבדוק את כל הטענות על כפייה דתית במחנות העולים. בראש הוועדה עמד השופט בדימוס גד פרומקין וחבריה היו יצחק בן צבי, איש מפא"י ולימים הנשיא השני של מדינת ישראל, ח"כ הרב קלמן כהנא איש פועלי אגודת ישראל, ח"כ אברהם אלמאליח מן הספרדים, וח"כ הרב אברהם חיים שאג איש המזרחי. הוועדה פירסמה את מסקנותיה כעבור חמישה חודשים. הדו"ח שהגישה הוועדה אישר למעשה את כל ההאשמות נגד אלה שפעלו במחנות. הממשלה עיכבה את הדיון בדו"ח הוועדה בכנסת תשעה חודשים. דבר זה לא העיד על תום לב. ואכן הוויכוחים בין מפא"י והדתיים נמשכו כל הזמן. במפא"י רגזו על בן צבי שחתם על הדו"ח, והוא טען: "אמת אמרתי". סוכם על דעת כל המפלגות שחוק לימוד חובה איננו חל על מחנות העולים. על משרד החינוך מוטל לקיים בכל המחנות של עולי תימן כיתות מעבר דתיות. בשאר המחנות יש להניח לעולים לבחור בין כיתות מעבר דתיות לבין כיתות כלליות.

את המדינה כולה לא הטרידה שאלת החינוך כמו את החזית הדתית. בעיות כלכלה ומשטר הקיצוב הטרידו הרבה יותר. דב יוסף שר האספקה והקיצוב הפך מטרה לחיצי ביקורת ותלונות – שספק אם היו מוצדקות. מכל מקום חרד בן גוריון מפני אי אמון של הציבור שעתיד להשתקף בקלפי והציע לבטל את משרד האספקה והקיצוב ולחלק סמכויותיו בין משרד החקלאות לבין משרד חדש שעמד להקים, משרד המסחר והתעשיה. בהגישו את הצעתו למפלגות הקואליציה

ביקש תשובה מהירה. החזית הדתית שוב העלתה בצד הנושא הכלכלי גם שאלות דתיות ובעיקר החינוך. בן גוריון הגיש את התפטרותו. הנשיא חיים וייצמן הטיל עליו להרכיב ממשלה חדשה וכשלא מצא שותפים הביא לפני הכנסת ממשלת מיעוט, מורכבת משבעת שרי מפא"י בלבד. ביקש את אימון הכנסת ובפעם היחידה בקורות המדינה לא אישרה הכנסת ממשלה שהוצגה בפניה. עתה הטיל וייצמן על פנחס רוזן להרכיב ממשלה. ושוב הוקמה הממשלה הקודמת בראשות בן גוריון עם הבטחה לדתיים שלא יחול שינוי לרעה בענייני דת, ושתיבחר ועדת שרים קבועה לבירור הבעיות הדתיות.

חודש לאחר הקמת הממשלה כבר נתברר שההסכם החדש עם מפא"י בענייני חינוך אינו עשוי להאריך ימים. אנשי מפא"י קבעו שדין המעברות שקמו איננו כדין המחנות. שם יש לבצע רישום ולהקים בתי ספר על פי הנהלים שבישוב הוותיק. עתה עמד ופעל בראש משרד החינוך דוד רמז. שלא כקודמו זלמן שזר, עמד רמז עצמו בראש המערכת וקבע את הדרכים להשתלט על חינוכם של ילדי העולים. הוא גם המציא תת זרם חדש דתי למערכת החינוך של העובדים וכאהבתו לשמות סגוליים קרא לו פֶּשֶׁט. בינואר 1951 התפטר הרב מימון מן הממשלה. את התפטרותו נימק בטענה שהממשלה הפרה את ההסכם עם החזית הדתית שלפיו בענייני חינוך יהיה דין המעברות כדין מחנות העולים. בן גוריון, שיחסיו עם הרב מימון היו מיוחדים במינם נחפז אליו, אך לא הצליח להביא שינוי בעמדתו. הרב מימון ארז מזוודותיו ויצא לתקופה קצרה לארצות הברית. בפברואר הודיע רמז על הקמת הפשט הדתי־הסתדרותי. החזית הדתית הגיבה: הקואליציה במצב של אין מוצא. ב־14 בפברואר נוחלת הממשלה מפלה בכנסת, כשהיא דוחה את הודעתו של דוד רמז ב־49 קולות של כל האופוזיציה וכל החזית הדתית נגד 42 של מפא"י והספרדים, בהימנעותם של הפרוגרסיבים כולל שר המשפטים פנחס רוזן ונציגת ויצ"ו. בן גוריון הגיש התפטרותו לנשיא המדינה והוחלט על עריכת בחירות חדשות. זו היתה דעת הכל כמעט. קול בודד

נגד הבחירות נשמע מניו יורק דווקא, מפיו של הרב מימון, שבהתפטרותו האישית יצר את המשבר אך פטר את עצמו מלהכריע סופית בנושא על ידי נסיעתו לארצות הברית.

היה עוד פן מעניין להתפטרות זאת. בן גוריון רמז שהוא חותר לממשלת מעבר. הציונים הכלליים ומפ"ם התנגדו לכך, ונוצר מצב חוקתי מוזר. הממשלה הקיימת המשיכה בתפקידה ללא התייצבות חדשה לפני הכנסת, כלומר ללא "אחריות משותפת" של השרים על מדיניות הממשלה ופעולותיה עד לבחירות.

אם לסכם פרק עגום זה בתולדות המדינה הצעירה ניתן לומר קודם לכל כי הממשלה לא נפלה על נושא כלכלי אלא על נושא רוחני רעיוני. לדידנו לא זה היה החזון של מדינה יהודית, שבה יתרחשו מעשים מעין אלה. מדהים במיוחד הדבר שמקרב אנשי החינוך החילוני במדינה לא נשמע שום קול זעקה על המתרחש, ואיש לא העמיד על כך שהתפוררות המסגרות המשפחתיות הפטריארכליות עלול להביא לתוצאות חמורות, שקשה יהיה לתקנן. לא היה צריך להיות נביא כדי לחזות בתוצאות של הכפייה האנטי דתית, ומדהים יותר שבראש הפעילים היו אנשי המרכז לתרבות וחינוך של ההסתדרות שהעדיפו את תרבות הבידור והקולנוע על פני בית הכנסת והרצף התרבותי היהודי. וכמי ששימש שנים הרבה שר הסעד ושר המשטרה אני יכול להעיד שאת פירות הבאושים של המעשים שנעשו אותם ימים אנו אוכלים עד עצם ימינו אלה.

חזית דתית – בעד ונגד

ההחלטה ללכת לבחירות חייבה את המפלגות הדתיות לעשות חשבון נפש ולבדוק את הישגיהן בכנסת הראשונה. שנתיים הן פרק זמן קצר לעשות מאזן של החיוב והשלילה. מכל מקום היה זה פרק זמן סביר להעמיד על השווה והשונה, על גישות לבעיות ממלכתיות ועל יעודה של המדינה היהודית. אותם

שהתנגדו להליכה לבחירות בחזית דתית משותפת לא שינו את דעתם לאחר שתי שנות נסיון.

סיעת למפנה, שמטעמה נבחרתי לכנסת הראשונה, הוסיפה להתנגד להליכה משותפת להבא. התברר לנו כי החזית הדתית היא תזמורת של סוליסטים. אגודת ישראל ופועלי אגודת ישראל לא היו תנועות בעלות זהות אידיאולוגית וחברתית אחת. גם אצלנו היו הדעות חלוקות בשאלת חינוך ממלכתי דתי. ד"צ פנקס מן המזרחי ואנחנו היינו בעד החינוך הממלכתי הדתי. טענתנו היתה שעידן החינוך המפלגתי תם. נוסף לכך הבינונו כי לנוכח המציאות של רבבות רבות של תלמידים לא תוכלנה המפלגות לבדן לשאת בעומס, והמדינה היא שצריכה להיות הגוף הנושא בהוצאות החינוך. מפעם לפעם היו לנו ויכוחים עם מצדדי החינוך הממלכתי האחיד. אפילו שושנה פרסיץ, שהיתה אשה דתית, שבארץ היתה חברת הציונים הכלליים ובגרמניה חברת המזרחי, היתה בעד הנהגת חינוך ממלכתי אחיד. כבר אינני בטוח כיום אם אסתר רזיאל נאור, שגם היא היתה אשה דתית, לא הצטרפה לדעה זו מתוך פרספקטיבה לאומית.

אנחנו לא יכולנו להסכים להנהגת חינוך ממלכתי אחיד. רצינו שהמורה ישמש דמות מחנכת ודוגמא בקיום מצוות. אנחנו חברי למפנה והקיבוץ הדתי לא רצינו בהקמתה מחדש של החזית הדתית. אני נסעתי לארצות הברית למסע הסברה בין חברינו שם, כדי שאלה יטלגרפו ארצה שאחדות התנועה והתחשבות בסקטור החלוצי חשובה יותר מכל ברית בלתי טבעית, טכנית במהותה וביסודותיה, של מ' שפירא והרב י"מ לוין. התברר שישנן שאלות מהותיות שבהן אנו חלוקים עם אגודת ישראל: גיוס בנות, החוקה למדינה ועוד. אין זה מספיק שאתה מתפלל מתוך אותו סידור, כי השאלה של יחסך למדינה היא בשורש הדברים. האם אתה אוהב את המדינה כמו את אמא או כמו את החותנת. האם לחפש את המאחד באומה או במודע ובמכוון לחשוף ולחדד את הפערים שבין תפישותיה של ההלכה ובין החוק החילוני. גם היה קשה לקבל

בחיים דמוקרטיים את הכרעתה של מועצת גדולי התורה, גוף חוץ פרלמנטרי, בהכרעות פרלמנטריות, ואתם אין אפשרות להתווכח, שכן אין לך שום פורום משותף לדיונים. אינך יודע כיצד הוצגה לפניהם השאלה, ואם ההכרעה שקיבלו היא באמת זו שהוצגה לפניך. המצב לא היה נוח בשני המחנות. הישיבה אל שולחן הדיונים בכל שאלה היתה תמיד מתוך גישות שונות. היא הגיעה לכלל ביטוי באופן חד וחריף בדבריו של מ"ד לוונשטיין, איש אגודת ישראל, בוויכוח על חוקת המדינה. אותו מ"ד לוונשטיין אף פרש מן החזית הדתית בניסן תשי"א, בעיצומם של המשברים שהביאו להקדמת הבחירות.

התפרקות החזית הדתית

לבחירות לכנסת השנייה הלך הפועל המזרחי ברשימה עצמאית. קדמו לכך דיונים רבים, חריפים ומעמיקים. סיעת "למפנה" ואני הייתי חבר בה, התנגדה נמרצות להמשך ההליכה המשותפת, עד כדי העמדת אולטימטום שאם תוקם חזית דתית נצא אנו ברשימה נפרדת. קדם להליכתנו בנפרד מאבק קשה. שפירא דבק בגישה ה"בעלבתית" שלו. הגל שהוא שידר עליו היה גם זה של הבעלבתים של המזרחי בארצות הברית. בנו – אנשי למפנה – דבק התו של "שקוצים", מהפכנים, רפורמים וכדומה. היינו יותר מדי מתקדמים, לדעתם. אני הייתי נגד המשך קיומה של החזית הדתית. אבל העמדתי את כל חברי על כך שלא אתן ידי לפילוג התנועה, ואם הרוב יחליט על פילוג אני לא אהיה שותף למעשה כזה, ואפרוש.

היהדות הדתית הלכה איפוא בארבע רשימות נפרדות. הפועל המזרחי שזכה ב־8 מנדטים, אגודת ישראל – 3 מנדטים, פועלי אגודת ישראל – 2 מנדטים והמזרחי אף הוא 2 מנדטים. הפועל המזרחי שקיבל ברשימה המאוחדת עם אגודת ישראל 6 מנדטים עלה בשניים. כל המפלגות הדתיות כאחד זכו במנדט אחד פחות מאשר כשהלכו במשותף.

החברים החדשים שנבחרו היו מיכאל חזני ויצחק רפאל. יעקב גרינברג, שהיה חבר הכנסת הראשונה לא נבחר, וחזר לכנסת רק בקדנציה הבאה.

בראש רשימת המזרחי שהלך כאמור לעצמו, עמד דוד צבי פנקס שנתגלה כפרלמנטר מעולה ובעל כישורים, איש מעשה בתחומי הכלכלה ובעל אופקים רחבים לגבי ההתפתחויות החברתיות במדינה. בזכותו זכה המזרחי בשני המנדטים והוא אף צורף לממשלה בגלל סגולותיו ולא בגלל שני המנדטים שתרם לקואליציה. פנקס נתמנה לשר התחבורה ונפטר באופן פתאומי במהלך הקדנציה. פנקס נטל על עצמו משרד בעייתי במיוחד לשר שומר מצוות, בהיותו מופקד על נמלי הים והאוויר וכל בעיות התעבורה במדינה. הוא השכיל להורות דרך וגם להתחיל במפעלי פיתוח שעתידים היו להכניס למדינה הרבה מטבע זר. כשהוחלט על קיצוב בדלק, ועל השבתת כלי רכב – כולל מוניות – יומיים בשבוע, ביקש פנקס לקבוע את יום השבת כיום שבתון רכב. הצעתו נתקלה כמובן במתקפה כללית, ולהזכיר לעצמנו: מתנגדיו – שלא מן הימין הדתי – הטילו פצצה לעבר ביתו אם כדי להתנקש בחייו או לאיים עליו. מכל מקום כדאי להזכיר שהקופירייט על שימוש בדרכים אלימות איננו של המחנה הדתי.

פרק שנים־עשר: בממשלה

מעשה המרכבה של הממשלה החדשה נתמשך. רק ב־7 באוקטובר 1951, תשעה שבועות לאחר הבחירות עלה בידי דוד בן גוריון להרכיב ממשלה. היתה זו ממשלה שבסיסה הפרלמנטרי צר הרבה מקודמתה. השתתפו בה רק מפא"י והמפלגות הדתיות, בסך הכל 60 חברי כנסת. סמכו גם על 5 הקולות של הרשימות הערביות, סך הכל 65. לפועל המזרחי הוקצו שני תיקים. השר האחד היה כמובן משה שפירא. התיק השני נועד לנציג סיעת "למפנה", הסיעה השנייה בגודלה בתנועה מבחינה מספרית, אבל לבד מזה היה לה גם משקל סגולי. הקיבוץ הדתי היה אתה. הפרופסורים לימים אפרים אלימלך אורבך וחיים הלל בן ששון היו חברים בה. לאורבך הוצע מקום ריאלי ברשימה, אבל הוא השיב נחרצות כי הוא מעדיף לעסוק במדע ולא בפוליטיקה. שנים רבות אחר כך כשהתבסס באקדמיה ושמו הלך לפניו, ניסה להקים "תנועה ליהדות של תורה", שלא צלחה הרבה.

המועמדים הטבעיים מטעם למפנה לשירות בממשלה היו משה אונא ואנוכי. אנחנו היינו ביחסים טובים ואני הסתכלתי עליו כעל מורה דרך. זכרתי שמקדמת דנא היה שליח בגרמניה כשאני הייתי פעיל. היינו יחד גם בלייפציג וגם בברלין. היתה לו לאונא זכות ראשונים בהקמת חוות ההכשרה הראשונות בגרמניה וייסוד הקיבוץ הדתי בארץ. הערכתי תמיד את כושר הניתוח שלו. הוא לא שבה את הלב בכוח הרטוריקה שלו, אלא בניתוחיו לעומק של השאלות שעל הפרק. דבריו ניחנו במבנה סיסטימטי ואנאליזה הגיונית של הבעיות.

נפגשנו ושקלנו את מי אנו מציעים. אונא, שהיה המועמד

הטבעי, אמר כי אותו מעניינים שני עניינים, אם נוכל לקבל אותם כי אז ילך לממשלה. הוא דיבר על תיק החינוך או תיק החקלאות. באלה הוא רוצה לעסוק כי אלה הם שתי האהבות הגדולות שלו.

את המשא ומתן מטעמנו ניהל משה שפירא לבדו, שהיה לו מעמד מיוחד בתנועה. הוא היה גם אינסטיטוציה וגם קונסטיטוציה. ארחיב קימעא בכך. הוא עם בן גוריון ניהלו את המשא ומתן הקואליציוני. באותה תקופה הוא כבר היה ותיק. הוא קיבל את תיק הפנים והדתות. בממשלה הקודמת כיהן כשר העלייה, ועתה נכלל נושא העלייה בתיק הפנים. התיק השני שהוצע לנו היה הבריאות. לאונא, כאמור, לא היה עניין בו ואני הסכמתי לקבלו והצטרפתי בנובמבר 1951 בגיל ארבעים ושתיים לשר בממשלת ישראל. שימשתי שר הבריאות עד דצמבר 1952, תקופה קצרה ביותר. מה לי ולבריאות חוץ מזה שכל יהודי הוא קצת היפוכונדר ושאני גם יודע לטינית ויוונית, כך שאני יותר בקי בטרמינולוגיה הרפואית מרבים רבים אחרים? אך כשקיבלתי את התפקיד נזכרתי במה שכבר סיפרתי שאת עשרים וחמשת המרקים הראשונים שלי השתכרתי בכתיבת מאמר על "מצב הבריאות של היהודים בפלשתינא". בדרזדן עיר מולדתי נערכה בשנת 1930 תערוכת היגיינה. ולרגל התערוכה הזאת הופיע בגרמנית ספר בשם "היגיינה ויהדות", ובו כמה מאמרים בעלי עניין רב. בספר זה התעניין במיוחד הנס גוסלר, שהיה מנהל מחלקת העיתונות של ממשלת פרוסיה ברפובליקה של ויימר. היה בעל תשובה ונעשה ממנהיגי המזרחי. עם עליית הנאצים ברח להולנד ונספה בשואה. הוא חיבר ספרים על השאלה כיצד פותרים בעיות סוציאליות על יסוד התנ"ך. כתב גם על אתיקה חברותית של היהדות. הוא גם יזם כתיבת המאמרים על בריאותם של היהודים בפלשתינא.

הצגת הממשלה והצבעת האמון נערכו יומיים לפני יום כיפור. אותו יום ישבתי עם ד"צ פנקס במזנון הכנסת. פנקס היה אדם שנועד לגדולות. פטירתו בטרם עת היתה מכה קשה

למזרחי בישראל וליהדות הדתית כולה. היה רשום בפנקס השחור הבלתי קיים של מפא"י מימי היותו מוביל בגוש הימני בעיריית תל־אביב. בן גוריון למד להעריכו ולהוקירו. אילו נשאר בחיים לא היה בא המיזוג בין המזרחי והפועל המזרחי, כי הוא היה תופש מקום ראשון. ישבנו ליד שולחן במזנון הכנסת והוא שאל אותי: "בן כמה אתה?" "בן ארבעים ושתיים" עניתי. "אני בן חמישים ושש" אמר. "הייתי צריך לחכות ארבע עשרה שנה יותר". אמרתי: "מה זה משנה, הרי יחד חיכינו והמתנו אלפיים שנה".

קיבלתי את המשרד מידי השר הקודם חברי למפלגה משה שפירא. הוא קבע שאנחנו ניפגש במותב תלתא עם דוקטור שיבא מנכ"ל המשרד רק לאחר חג הסוכות, על מנת להכיר זה את זה. שפירא ואני הלכנו למשרד הבריאות. לפי מצב השיכון של משרד יכולת לדעת את הדירוג שלו בסולם החשיבות. משרד הבריאות היה ברחוב המלך דוד בשני מבנים. גם משרד הדתות היה באותו רחוב עד שהתגלגל אחר כך למגרש הרוסים לאיזה מרתף השואה הדתית. שנים אחר כך אני הצלחתי להעבירו לבניין סמוך לתחנה המרכזית בכניסה לעיר, שגם זה לא היה פיתרון נכון. שכן אי אפשר לקיים משרד ממשלתי בקומה חמישית, שישית ושביעית בבניין שלמטה ממנו שתיים שלוש קומות של בזק. ובכן הגענו למשרד הבריאות.

את ד"ר שיבא כבר הכרתי. אינך יכול להיות שנתיים חבר כנסת מבלי להכיר את המנכ"לים של משרדי הממשלה. אנו נכנסים. שיבא קם בשמחה גדולה ואומר לשפירא "כבוד השר טוב לראות אותך, מאז פורים לא ראיתי אותך". מיד הבינותי שהרבה לא יהיה לומר כאן. כי לבד מזה שאינני רופא, אם הוא יכול לחיות בלי שר מפורים עד יום כיפורים, משמע שהוא יכול לחיות בלי שר. תחושה ראשונית זאת נתאמתה במשך כל השנה. רציתי משהו ולא יכולתי להעביר זאת. ואין זאת מפני ששיבא היה שתלטן, הוא היה איש חרוץ ומסור עד מאוד אבל לא היה צריך שר. ברטרוספקט אני יכול עכשיו לומר שהיתה תקופה שהיה מובן שכל השלטון הוא

בידי מפא"י. אלא שהמפא"יניק לא חש בכך. הוא חשב שהוא המדינה. זה באופן דמוקרטי סוציאליסטי כדברי לואי ה־14 שאמר: "המדינה זה אני". וכן הם אמרו: אני המדינה, לא אני מפא"י. במקרה יוצא אחר כך שהאיוש של כל המשרות הוא כזה. הערכתי זאת אינה גורעת מהכרתי שהם מניחי התשתית למדינה ועמוד השדרה במערכות המנהליות שלה.

הצטרפותי לממשלה העמידה לפני שאלות לא פשוטות. כאן ניצבתי לראשונה באופן מעשי בבעיות של ניהול מדינה מודרנית על פי התורה. עניינים שעסקנו בהם באופן תיאורטי הפכו עתה בשבילי לבעיות של יום יום. והבעיה המרכזית העומדת מאחרי כל אלה היא כיצד אתה חי ומנהל מדינה מודרנית על פי ההלכה. אתה אינך יכול לעצור את מערכת החשמל במדינה בשבת. והכל יודעים שישנם יהודים שעובדים בשבת בפיקוח על מערכות החשמל. ואפילו כשאנו מתקדמים על ידי הפעלת מחשבים וכל כיוצא באלה, הרי שבסופה של הפירמידה לעולם עומד האדם. אז יכולים יהודים בודדים להתקין בביתם גנרטור משלהם ולהתנתק מן המערכת הכללית, או למלא גיגיות של מים כדי שלא לפתוח ברזים המספקים מים מן הרשת הכללית. זה פותר אולי את הבעיה לאדם ברשות היחיד שלו, אך מה יעשה בלכתו בלילה ברחוב בחשיכה, או חלילה כשיזדקק לאישפוז? על פי ההלכה שפיקוח נפש דוחה שבת אתה יכול לקיים את המערכות השונות חשמל, מים, משטרה וכל כיוצא באלה. בתור שר דתי המופקד על המערכות הללו אתה משתדל לצמצם ככל שאפשר את חילול השבת, אבל אתה חייב להיות מודע לכך שאתה מופקד ואחראי על מערכות שבהן לא לחלוטין מתנהלים הדברים על פי ההלכה.

נתקלתי לראשונה בשאלה כזאת בהיותי שר הבריאות. עלתה השאלה של נתיחת גופות לצורך לימודים באוניברסיטה. זו עדיין לא השאלה של ניתוחי מתים לשם קביעת גורמי המוות או הוצאת איברים לשם השתלות. וזו בעיה אמיתית, שכידוע בלתי אפשרי לקיים פקולטה לרפואה

מבלי שיהיו בידי הסטודנטים גופות לביתור. אז כמובן נוח מאוד לטעון כי יש לא יהודים שיכולים להשתמש בגופותיהם, אך זה טיעון לא סימפטי. טיעון נוסף – לא סימפטי אף הוא – לקנות ולייבא גופות כאלה מחוץ לארץ. אני העליתי הצעה שכל גופה שנמצאת בלא שימצא מי שידרוש אותה, תוכל להימסר לאוניברסיטה, ומדובר בתקופה שהיתה פקולטה אחת לרפואה בארץ.

נפגשתי עם הרבנים הראשיים דאז הרב הרצוג והרב עוזיאל. נמלכתי גם ברב משולם ראטה בעל ספר "קול מבשר". תלמיד חכם אדיר ששימש קודם עלייתו ארצה רב בצ'רנוביץ. הוא לא נודע ברבים וחוגי הישיבות התעלמו ממנו משום שהיה איש המזרחי. אני טענתי את טענותי. אמרתי כי מדובר בפיקוח נפש של החיים, ולכן חייבים ללכת לקראת האוניברסיטה בעניין זה. עוד לפני שקיבלתי את חוות דעת הרבנים על ההצעה, היה זה דוד בן גוריון שהטיל עליה וטו. הוא טען כלפי: מה אתה מערב כאן את החברה קדישא, חברה קדישא איננה יכולה להיות בעל בית על גוף של יהודי או של מישהו אחר. לדעתי אצל בן גוריון נצטרף לשיקול העניני גם צד רגשי, הרצון להתעלם מן המוות. לא העליתי על הדעת וכמוני בוודאי גם הרבנים הראשיים דאז הרצוג ועוזיאל שלא ילמדו רפואה באוניברסיטה במדינת ישראל ולא יכשירו רופאים. כאן גם נדרש אומץ לב לפסוק גם אם יש התנגדות מצד קיצוניים דתיים. כאמור היתה תקופתי במשרד הבריאות קצרה ובסופו של דבר נטל ההכרעה לא נפל עלי אישית. ענייני הפקולטה לרפואה וצרכיה נבע מתפקודי כשר הבריאות. בזכות תפקידי נתכבדתי לחלק את התעודות לקבוצה הראשונה של תלמידי הפקולטה. בית הספר לרפואה נפתח ב־1949. התלמידים הראשונים היו צעירים ישראלים שלמדו רפואה בחוץ לארץ וקטעו את לימודיהם כדי לשרת בצה"ל ולהשתתף במלחמת השחרור. בין העולים היו כאלה שהחלו לימודיהם באוניברסיטאות שבארצות מוצאם. כך נוצר מצב שבשנת 1952, בהיותי שר הבריאות, סיימה הקבוצה הראשונה את לימודיה.

המנכ"ל ד"ר חיים שיבא

בכל מהותו היה ד"ר שיבא אדם בר דעת, אופק ראייתו היה רחב וידע להתעלות מעל תפישות מפלגתיות, המשבשות את מערכת הרפואה. הוא עצמו היה רופא מעולה, ושימש במשך תקופה מסויימת היועץ הרפואי של בן־גוריון, אם לא רופאו האישי. ד"ר שיבא היה דמות ייחודית של רופא שנשאר כל ימיו חלוץ. שמו מעיקרו היה שיבר. נולד בפראסין שבבוקובינה והלך ללמוד רפואה בווינה. הצטרף לבלאו־וייס. עלה ארצה בשנת 1932 עם חברי הגרעין שהקים את קיבוץ גבעת חיים בעמק חפר. ממקימי בית החולים המרכזי של קופת חולים בעפולה ובילינסון בפתח תקוה. שירת בצבא הבריטי כרופא בחזיתות המזרח התיכון ואירגן שירותי הרפואה במחנות בקפריסין. מ־1947 עמד בראש השירות הרפואי של ההגנה ועם הקמת המדינה הקים את השירות הרפואי בצה"ל. במסגרת זו הקים את בית החולים "תל השומר" שבראשו עמד עד יום מותו.

היה אדם נבון ביותר וחרוץ מאין כמוהו. את עבודתו התחיל בארבע וחצי בבוקר. מגיע למשרד ונותן הוראות והנחיות על גבי פתקים צהובים. היתה לו תפישה ממלכתית לגבי מערכת הבריאות. ואף שהיה איש תנועת העבודה לא הכיר במונופול ובזכויות היתר של קופת חולים. מראשית דרכו לא השלים עם השכר המשפחתי שהיה נהוג במוסדות ההסתדרות. מערכת שכר זו יסודה בתפישת עולם סוציאליסטית האומרת שיש לשלם לעובד לפי מספר הנפשות במשפחתו ולא לפי העבודה שהוא מבצע וערכה. לפי חישוב זה השתכרה האחות בבית החולים בעפולה חמש לירות והוא רופא צעיר אמנם, אבל רופא, קיבל ארבע לירות בחודש. שיבא לא תבע לפרק את קופת חולים. לא היה תמים עד כדי כך. אבל נאבק נגד אפלייתם של שירותי הבריאות הממשלתיים לעומת אלה של קופת חולים. הדבר התבטא במיוחד במצבם של בתי החולים. התיזה שלו היתה שלא יתכן שבתל השומר, שהפך לבית חולים

ממשלתי, יתרוצצו עכברושים בין צריפי החולים, ובילינסון יהיה מצופה שיש. הוא ביצר את מעמדו של "תל השומר" והפך אותו לבית חולים מעולה וכל זאת במסירות נפש ובכוח שיכנוע להביא לשם את טובי הרופאים שבאו לעבוד אתו. ועל ידי המסירות האנושית והאישית שלהם תיקנו את הפגמים שבחוסר הנוחיות של המבנים שם. שיבא רצה שנקיים רשות אישפוז, שאפילו כיום עם החלת חוק בריאות ממלכתי לא קמה במאה אחוז.

שותף למאבקו היה פרופסור הלר. הכינו יחד תוכנית למערכת רפואה ציבורית בישראל. ראש לכל רצו שיוויון בין שתי מערכות הרפואה, זו הממשלתית וזו של קופת חולים. תבעו שתהיה הגדרה ברורה לאיזה בית חולים מופנה חולה הגר במקום כלשהו במדינה. כלומר להכניס גם את הגאוגרפיה בשיקולי הקמת המערכות הרפואיות. או בלשון אחר כמה מיטות ישנן בתל אביב ובירושלים וכמה בחיפה ובצפון וכמה בדרום הארץ. שיבא שאף להביא רציונליזציה במערכת הרפואית במדינה. המצב הכלכלי בארץ בשנת 1952 היה חמור. חלוקת המשאבים באופן נכון היתה צו השעה גם אז וגם לעתיד לבוא, שלעולם לא יספיק התקציב למלא את כל הצרכים. כפילות המערכות היא בזבוז, ויתירה מזו – במערכת הבריאות היא עלולה להביא לאובדן חיים מיותר.

שיבא חס על כל פרוטה, כשם שראה לנגד עיניו את צורכי המדינה בתחומים אחרים. כך, דרך משל, כשהפנצילין היה להיט ברפואה הציעו שנקים כאן בית חרושת לייצור פנצילין. הוא בדק את הנושא והכריע נגד. המתקן בבית חרושת כזה ועצם הייצור צורכים כמות אדירה של מים, ולנו אין מספיק מים. במצבנו כדאי לנו לייבא את התרופה מחוץ לארץ.

היתה בעיה של הקצבת מטבע זר להתרפא בחוץ לארץ. הוא בדק כל מקרה והחליט אם לאשר את הטיפול בחוץ לארץ או לא. והיו לי ויכוחים אתו. מעשה בדוד תדהר, איש המשטרה והבלש הנודע. הוא היה זקוק לניתוח לב ברמה של אותם ימים. היה זקוק להקצבה של חמש מאות דולר כדי לעבור את

הטיפול בחוץ לארץ. שיבא סירב לאשר הקצבת מטבע זר. אני העליתי שני ארגומנטים לא רפואיים אבל משכנעים. קודם כל אינני רוצה שאדם כשהוא עולה על שולחן הניתוחים בארץ ישראל יחשוב שאם היה מקבל אישור מד"ר בורג על חמש מאות דולר חייו לא היו בסכנה. ונוסף לכך, הרי לא כאן ולא בחוץ לארץ אין לך ביטחון שהניתוח יצליח. מכל מקום אם זה יקרה חלילה כאן תחיה המשפחה בתחושה שבגלל חמש מאות הדולרים שסירבו להעניק לחולה נקפדו חייו. "אני אינני רוצה להיות אחראי לכל אלה" אמרתי ושיכנעתי.

הקורטיזון כתרופה הופיע אז ככוכב חדש בשדה הרפואה. כל אחד רוצה להראות שהוא מתקדם והוא על הגובה ומוציא מירשם לקבלת קורטיזון. שיבא הודיע שקורטיזון יקבל החולה באישורו בלבד. אירע מקרה שאשתו של חבר עיריית תל אביב קיבלה איזושהי מחלה שנקראת פמפיגוס עם בועות ומשהו בפה. לא היתה תרופה למחלה ואז התחילו לייצר את הקורטיזון. באתי אל שיבא. הסתכל ואמר "כן, זה מקרה שבכל זאת מצדיק שיתנו לה קורטיזון". זו גם תמונת מצב של אותם ימים וגם תמונת האיש.

פעילותי כשר

התקיימה ישיבת ממשלה ראשונה שבה נטלתי חלק. לפתע הרגשתי את כובד האחריות שמוטלת עלינו. דב יוסף הודיע לממשלה כי מלאי החיטה שבמחסני הממשלה מספיק לעוד שבועיים. היתה זו תחושה קשה קודם כל לשמוע ידיעה כזאת, ולאחר מכן שעליך לשמור אותה בקרבך ואין לך עם מי להתחלק בה.

היה עלי גם לנווט את עצמי כשר שאיננו בעל המקצוע הספציפי במשרד שהוא ספציפי. לנוכח נסיוני העשיר כשר בממשלות ישראל הייתי משיב למי שהיה בא להימלך בי, כי כדי לשמש בתפקיד צריך שתהיה לאדם השכלה ככל האפשר גבוהה יותר. ידיעת לשונות זרות חשובה בשביל

הקשרים עם מדינות זרות. אבל אין זה מחוייב המציאות ששר הבריאות, דרך משל, יהיה דווקא רופא. כי חלק גדול של הבעיות הם עניינים שבתקציב ובאדמיניסטרציה, Management and human relations. תמיד עמדה על הפרק שאלת השכר. ואלה עניינים שלא באו על סידורם עד היום. ואם נניח שמזכירת איגוד האחיות היא חברת מפ"ם, שהיתה באופוזיציה לממשלה, אז ברור שהיא תוביל את האירגון לאופוזיציה נגד מי שלא יהיה: מפא"י, הפועל המזרחי, פרוגרסיבי או ציוני כללי, אך לעולם לא נגד השר המייצג את המפלגה שלה. והניגוח הוא בשר ולא במנכ"ל שאינו יכול לומר הן על כל תביעה כספית במערכת השכר.

היה עיוות מיניה וביה בתוך אירגון האחיות עצמן. הן נאבקו על שכר שווה וגבוה יותר לכולן. אך כל בר דעת מבין שאינה דומה אחות בית ספר לאחות במרפאת קופת חולים. ולא אחות בבית חולים העובדת משמרות בלילות ובשבתות וחגים גם במחלקות וגם בחדרי ניתוח ובחדרי לידה. היו בעיות של צדק ושיוויון. לא צריך להיות מלומד גדול כדי להבין שיש להביא סדר בדברים ולשלם לפי העבודה והמאמץ ולא בשל התלבושת הלבנה של האחות המוסמכת. גם לא צריך להיות רופא כדי להבין שאם פותחים מכון רנטגן או מאוחר יותר מכוני אולטרה סאונד וסי.טי., שמדינה ענייה כשלנו אינה יכולה להתיר לעצמה שבעיר אחת יפעלו מכונים כאלה בשלוש קופות חולים וגם בבתי חולים. העלות של המיכשור יקרה ויש להביא לרציונליזציה בשימוש. אבל כאן כשאתה מנסה לעשות משהו שנוגע לקופת חולים הכללית, שהיתה דומיננטית במדינה עד זה מקרוב, אתה פוגע בציפור הנפש של ההסתדרות. שלא לדבר על חוסר ביקורת ממשלתית בנעשה במערכת הזאת.

שר יכול ללמוד את הצרכים ולדעת לחלק את המדינה לאזורים, כדי לספק את מספר המיטות הנדרשות בממוצע לכל אזור ואזור. לאמור: הוא יכול וחייב להיות שותף למדיניות האישפוז, כי הוא הוא שנלחם על תקציב משרדו עם שר

האוצר ועובדיו. ההקצבות של משרד הבריאות לקופות חולים השונות לא היו שוות, והוא הדין לבתי החולים. תבעתי שההקצבה לכל קופת חולים תהיה לפי מספר החברים בה, וזה עבר.

בא אלי ד"ר פלק שלזינגר, מנהל בית חולים שערי צדק בירושלים, והעמיד אותי על כך שההקצבה למיטה בקופת חולים גבוהה יותר מאשר למיטה בשערי צדק. את ד"ר שלזינגר הכרתי עוד מברלין. כיהן כיושב ראש ברית סטודנטים ואקדמאים יהודים דתיים. אני עצמי לא השתתפתי באירגון זה. גרסתי שיש לפעול בקרב תנועות הנוער ולא בקרב הסטודנטים. ההיכרות בינינו התחזקה כשלקיתי בדלקת אזניים ושכבתי בקליניקה שלו בברלין.

עתה אני שר הבריאות וד"ר שלזינגר יושב לפני ומתנה לפני את צרות בית החולים. אמרתי לו: בית החולים שערי צדק בירושלים נוסד בידי יהודים עשירים בגרמניה למען עניי ירושלים. עתה שוב אין יותר יהודים עשירים בגרמניה אך כנגד זה יש הרבה עניים בירושלים. לפניך שלוש דרכים: להפוך להיות בית חולים ממשלתי, או להיות בית חולים עירוני או להשתייך לקופת חולים. במרוצת השנים התגשמה הדרך השלישית.

פרק שלושה־עשר: שילומים מגרמניה

בראשית ימיה של הכנסת השנייה עלתה על סדר יומה שאלה שהסעירה מאוד את הרוחות בעם כולו וממילא גם בכנסת, האם לחתום על הסכם השילומים עם ממשלת גרמניה. הסכם זה נחתם בסופו של דבר ב־10 בספטמבר 1952 בלוכסמבורג בין ממשלת ישראל ו"ועידת האירגונים היהודים" לבין ממשלת גרמניה המערבית (הרפובליקה הגרמנית הפדראלית). הוא נרשם במזכירות האו"מ ב־27 במארס 1953. את מתן השילומים מצד הגרמנים הוביל הקאנצלר קונראד אדנאואר, שעמד בראש ממשלת גרמניה מ־1949 ועד 1963, בתקופת הנס הכלכלי של שיקום גרמניה מהריסותיה והפיכתה למדינה עשירה ובלתי תלויה. מן הצד היהודי היה הדוחף דוד בן גוריון שטבע את המונח "גרמניה האחרת", ומנהל המשא ומתן עם הגרמנים היה נחום גולדמן, יו"ר הנהלת ההסתדרות הציונית. לפי ההסכם הזה התחייבה גרמניה לשלם למדינת ישראל ולאירגונים היהודיים כשמונה מאות מיליון דולארים כדי לכסות בחלקם את הוצאות שיקום היהודים שנפגעו מרדיפות הנאצים, לפצותם ולסייע בקליטתם הקונסטרוקטיבית בישראל. להסכם הזה היה ערך של תקדים במשפט הבינלאומי בהיותו מושתת על ההכרה בישראל כמייצגת העם היהודי בתפוצות הגולה. נוסף לכך קיבלו נפגעי הנאצים היהודים פיצויים אישיים, שלרבים מהם הבטיחו קיום הוגן ולרבים אחרים שיפרו הרבה את מצבם הכלכלי. במבוא להסכם נאמר במפורש כי בימי המשטר הנאצי נעשו מעשי פשע לא ישוערו וכי גרמניה מביעה את רצונה לתקן את הנזק שגרמה, ולו גם באורח חלקי בלבד.

עצם העלאת ההצעה וניהול המשא ומתן עם הגרמנים גרמו לחיכוחים חריפים בעם בישראל, שהיה מפולג בדעתו האם לקבל כסף מידי הגרמנים אם לאו. גם אנו בתוך הסיעה שלנו היינו מפולגים. הרב נורוק היה נחרץ בדעתו נגד. כמוהו גם ד"ר זרח ורהפטיג וא"מ גנחובסקי. שפירא ושאר החברים תמכו בהסכם. אנחנו העלינו נגדם את הטענה של "הרצחת וגם ירשת?" הרי לכל יהודי יוצא אירופה, כמעט ללא יוצא מן הכלל, היה מישהו או מישהם באירופה, קרובים בדרגות שונות של קרבה משפחתית מהורים, אחים ואחיות ועד קרובים רחוקים, שנהרגו בשואה.

פעם אחת נזדמן לי להסביר את מהותה של החברה בישראל בבגדוגו שבוולטה עילית לאשת השגריר האמריקאי שם, בארוחה רשמית. ראתה שאיני טועם מן האוכל והסברתי לה שאני יהודי אורתודוכסי ולא כל דבר אני אוכל. תוך כדי שיחה העמדתי אותה על כך שאני יהודי מישראל. ואז היא מספרת לי שממש עכשיו היא קוראת את אקסודוס של יוריס "והאם זה אמת?" אמרתי לה כי זו אמת בהבדל קטן. כשם שאשה היא תמיד אשה אבל לפעמים היא מאופרת או מצטבעת. אז הסופר שם את הרוז' ואת הליפסטיק. והוספתי ואמרתי כי אצלנו כמעט לכל יהודי שבא מאירופה יש לו פחות או יותר אותו סיפור כמו האקסודוס. לפיכך הסיפור בעיקרו אמיתי.

כבר עמדנו בכנסת בפני הצבעות מצפוניות. היתה שאלה אם לקיים עונש מוות בחוק הישראלי. השאלה הזאת לא הטרידה אותי מפני שאני באופן עקרוני נגד דין מוות עוד מימי נעורי בתנועת הנוער. אבל שאלת קבלת או אי־קבלת השילומים מגרמניה גלשה הרבה מעבר לשאלה המצפונית מה אתה אישית עושה. אמך מתה בטרזינשטאט. סבתך נורתה בגטו סטאניסלאב. דוד ובן דוד נלקחו ואינך יודע לאן. מעולם לא שמעת עליהם יותר. את אחותי ואת גיסי גירשו בגירוש זבונשין. למזלם דאגו להם מכרים בפולין והם הצליחו להגר לארצות הברית. הלבטים היו קשים. קודם כל דבר אתה

עם עצמך. אתה שוקל שיקולים רגשיים ואתה אינך רוצה בשום יחסים עם גרמניה, שאז עדיין היתה מודחת ממשפחת העמים. וכלום אין זה מצדה גם רצון לכפר באתנן כדי להיקלט במשפחת העמים? אדנאואר הלך מיד לאחר חתימת ההסכם לכנסייה להודות לאלוהים על שניתן לו להחזיר את עמו לחבר העמים.

היה שיקול מטריאלי. היה צריך לקלוט מיליון עולים ויותר שבאו ארצה. מן התרומות של העם היהודי לבדו זה היה בלתי אפשרי. היה צריך לקנות ציוד לצה"ל ולחמש אותו כדבעי. כל זה לא ניתן היה להיעשות בלי השילומים. היו שטענו שגם המשק שלנו וגם המוסר שלנו יתעוותו עקב השילומים.

בלילה שקודם ההצבעה עשיתי שני דברים. נגשתי לארון הספרים שלי והוצאתי את ספרו של רנה דקרט וקראתי אצלו קצת על דרכי החשיבה והמחשבה. רציתי להגיע לקצת בהירות. לברוח לחצי שעה מעולם הרגשות, דווקא מפני שאני אדם סנטימנטאלי, על אף שאיני אוהב לגלות זאת. בשאלה כזאת סברתי ביני לבין עצמי צריך קודם לכל מחשבה צלולה. מה שלא תחליט אל תעשה זאת בסערת רגשות. סגרתי את דקרט. עתה, כדבר שני, התייצבתי מחדש לפני ארון הספרים, שם עמד הש"ס שנדפס בשנת 1947 בגרמניה בעזרת הצבא האמריקאי ואני קיבלתי אותו מהג'וינט. עמד שם התנ"ך עם הפירושים שאני מאוד קרוב אליהם. עמדתי והרהרתי בנושא בעומדי לפני ארון הספרים. חשבתי מה היה אבא ז"ל אומר. הוא נפטר בשנת 1937. מה היתה אמא אומרת. מה היה אומר רש"י ומה היו אומרים בעלי התוספות? הרהרתי מה היו הם מצווים עלי, והגעתי למסקנה שהם היו רוצים שאנחנו נשאר בחיים. הנחמה שלנו והנקמה שלנו היא שהנשמה שלנו נשארת בחיים. שום נשמה אינה יכולה להישאר בחיים אם אין הגוף חי. לפיכך בגלל הנחמה ובגלל הנקמה שלמרות השואה ולמרות השנאה אנו קיימים, החלטתי להצביע בעד ההסכם.

הולכים לכנסת להצביע. בניין הכנסת היה כידוע ברחוב

המלך ג'ורג'. תנועת החרות אירגנה הפגנת המונים בכיכר ציון. הרחוב מעין רולטה קטנה, הופכים מכוניות, מציתים ומדליקים. התחילו לזרוק אבנים מרחוב המלך ג'ורג' לתוך האולם. האולם נתמלא עשן ואידי גאזים. שפרינצק, שישב ראש בישיבה זו, ביקש להמשיך בה על אף הריחות וההמולה הגדולה. אך לבסוף הבין שלא ניתן יותר להמשיך והישיבה נפסקה לשעה ארוכה. הדבר נתרחש באמצע נאומו של יצחק רפאל, שהיה מן המחייבים את ההסכם. במצח של חנן רובין פגעה אבן. רוב החברים עזבו את האולם. בן גוריון נשאר יושב. אני על ידו. בן גוריון אמר: "אם אני אעזוב זה הסוף של הפרלמנט הישראלי. אסור לזוז". אחר כך נעלו את הישיבה. אם אומר שלא פחדתי יהיה זה שקר. אבל לא רציתי לקום כשבן גוריון יושב. ובעומק נפשי הרגשתי שהוא צודק. זה היה לילה אכזרי. אינני יודע אם מי מהאחראים לו עדיין חי היום, מכל מקום האירוע הזה מחייב הרבה חשבון נפש.

המובילה היתה תנועת החרות שלא הכחישה זאת. אגב כקוריוז לכל הפרשה. הבחירות לכנסת השנייה נערכו ב־30.7.51. מנחם בגין שקל אם לפרוש מן החיים הפוליטיים עקב תבוסתה של תנועתו שקיבלה שמונה מנדאטים בלבד במקום ארבעה עשר שהיו לה בכנסת הקודמת. הוא מצא פיתרון מקורי. לא התפטר ולא הצהיר אמונים. רק ב־7 בינואר 1952 עלה על הבמה ואמר "אני מתחייב". מאה ושישים יום לאחר הבחירות. ובכן תנועת החרות אירגנה עצרת בכיכר ציון. בגין ופרופ' יוסף קלוזנר נאמו בה. בגין לא ברר במילים. הוא השתלח בבן גוריון וכינה אותו "מניק" שעתה הוא ראש ממשלת ישראל, שביקש מאת הגרמנים הרוצחים לשלם כסף בעד דם הנרצחים. "לא יקום ולא יהיה כדבר הזה. אנו מוכנים לכל, להיפרד שוב ממשפחותינו, ללכת לבית סוהר, לעמוד בעינויים כדי למנוע את החרפה הזאת". המשטרה התכוננה כדבעי לעצור בעד המפגינים. הדברים יצאו מכלל שליטה והיה זה יום עצוב. ההצבעה בכנסת היתה שמית. 61 הצביעו בעד ההצעה שהביא עקיבא גוברין: "הכנסת שמעה

את הודעת הממשלה ומסמיכה את ועדת החוץ והביטחון לקבוע סופית את הפעולה בהתאם לנסיבות ולתנאים". 50 התנגדו. על אף שבשאלה כזאת ראוי היה שכל חבר יוכל להצביע על פי שיקוליו ומצפונו, ניתנה רק לרב נורוק רשות להצביע נגד. המשמעת הסיעתית נשמרה. בתחילת ספטמבר החליטה ועדת החוץ והביטחון ברוב של 8 נגד 7 להסמיך את הממשלה לחתום על הסכם השילומים ולהגיש את ההסכם אחרי שייחתם לאישורה הסופי של הוועדה.

כאמור, נחתם ההסכם בלוכסמבורג ב־10 בספטמבר 1957, בימי הפגרה של הכנסת. ועדת חוץ וביטחון נתכנסה לשמוע את דברי משה שרת, שחתם על ההסכם. קשה לומר שכל המהלך הזה לא עבר בלי משקעים בלב של חותמי ההסכם. אבל אי אפשר היה לעצור את גלגל החיים.

יחסי ישראל גרמניה

הסכם השילומים הביא בהכרח ליצירת קשרים עם גרמניה, בקלן ישבה משלחת כלכלית גדולה. ואם שכספי השילומים הביאו תועלת גדולה לכלכלת ישראל ולפיתוחה, הרי שהמשקעים לגבי גרמניה נותרו בעינם. אף שהכירו בישראל בערך החומרי של ההסכם ובכך שהוא סייע ליכולתה לעמוד בנטל העצום של קליטת כמיליון עולים ובצורכי הביטחון שלה, עדיין היו רבים ששללו או פיקפקו בכשרותו המוסרית. מכל מקום לכלל יחסים דיפלומטיים תקינים עם גרמניה לא הגענו אלא בשנת 1965.

במארס 1960 נפגשו בן גוריון ואדנאואר בארצות הברית. בן גוריון נפגש קודם עם הנשיא אייזנהאור וקיים עמו שיחה מוצלחת על צורכי הביטחון של ישראל. לאחר מכן נפגש עם אדנאואר במלון וולדורף־אסטוריה. לשני המנהיגים הקשישים שימשה פגישה זו חיזוק לתפישותיהם. בן גוריון התחזק בדעתו לגבי גרמניה האחרת, שקמה על חורבות גרמניה הנאצית, וכי היא נחרצת בתחושתה למלא את חובותיה המוסריות כלפי

מדינת ישראל. אצל אדנאואר היתה אמונתו הדתית מניע חשוב לגבי קשריו עם ישראל. הוא היה בטוח בצורך המוחלט של אירופה מאוחדת, והכיר במובהק שבלא התפייסות עם העם היהודי לא תצורף גרמניה כחברה מכובדת וראויה לאמון במשפחת העמים. בן גוריון חתר להתפייסות עם גרמניה.

פרשת היחסים עם גרמניה עלו על מהמורה שהיתה לה השלכה גם על החיים הפוליטיים אצלנו. בראשית 1963 טען איסר הראל ראש "המוסד" כי במצרים עובדים מדענים גרמנים בפיתוח טילים גרעיניים, שבבוא יום יהוו סיכון ביטחוני לישראל. איסר הדליק בחרדתו את גולדה מאיר, שרת החוץ. זו מסרה הודעה תקיפה מעל בימת הכנסת והביכה את ממשלת בון ואת בן־גוריון עצמו, שנפש אז בטבריה, ולא הובא בסוד העניין. הוטל סימן שאלה גדול על רעיון "גרמניה האחרת". היו לפרשה אז השלכות פנימיות בפוליטיקה הישראלית ובמערכת היחסים הסבוכה בתוך מפלגת השלטון. בסופם התפטר בן־גוריון מראשות הממשלה, והחלה היריבות הממושכת בינו לבין גולדה מאיר. ב־1965 כוננו יחסים דיפלומטיים עם גרמניה. הגיע השגריר הראשון רולף פאולס, שנתקבל כמובן גם הוא בהפגנות. ב־1970 היה אבא אבן שר החוץ הישראלי הראשון שערך ביקור רשמי בגרמניה. שנה לאחר מכאן ביקר שר החוץ הגרמני ולטר של בארץ. ביקורו של אבן החל בדאכאו ושל ולטר של ב"יד ושם". וכשתים עשרה שנה אחרי כן היה זה מנחם בגין ראש ממשלת ישראל שקידם בברכה את פניו של שגריר גרמני חדש קלאוס שיץ, לשעבר ראש עיריית ברלין. כך חלה ההתפייסות מכורח הנסיבות, וספק רב אם אי קבלת השילומים היתה עוצרת זאת.

בשנת 1966 ביקר אדנאואר בארץ. הזמין אותו דוד בן־גוריון שכבר היה כמוהו כאדנאואר "אקס" ראש הממשלה. כבר עם נחיתתו בלוד נערכה הפגנה נגד ביקורו. בימי שהותו בירושלים ביקר גם בקאמפוס של האוניברסיטה. שם נערכה הפגנה סוערת נגדו והמשטרה התערבה. פרצה התנגשות אלימה בין

המשטרה לבין הסטודנטים. האשמות כבדות הוטחו כלפי המשטרה על פגיעות גוף רציניות בסטודנטים. היחסים עם גרמניה עדיין היו באותו פרק נושא מסעיר. הוקמה ועדת חקירה בראשותו של עורך דין יעקב סלומון מחיפה וחברי הכנסת משה אונא וגבי כהן.

בארוחת צהריים רשמית במלון המלך דוד ישבתי לצדו של אדנאואר, כשמן הצד האחר יושבת הגברת אבן, רעייתו של שר החוץ אבא אבן. דיברנו בגרמנית. הוא שאל אותי אם הייתי רוצה לחזור לגרמניה של היום. השיבותי לו כי הגשרים הביולוגיים שלי לגרמניה נשרפו. אני נכון לבנות גשרים לעתיד. התפתחה שיחה מעניינת.

הגישו יין. הוא הרים את היין, טעם וקבע "לא רע". והוסיף "אמרו לי שבישראל היינות די טובים". אמרתי "אני שמח לשמוע זאת, בייחוד שאבי ז"ל היה סוחר יין בסיטונות בדרזדן עיר מולדתי". כך גם הגשתי כרטיס ביקור – "ואנו משתדלים שהמוצרים שלנו יהיו טובים ועוד ישביחו". הוא סיפר לי כי כאשר נעשה ראש העיר קלן גילה שאין בעיריה ראטסקלר – מרתף השייך לבית העירייה. זה היה לדידו חיסרון גדול, שכן לדעתו על יד כוס יין אפשר לפתור בעיות שלמעלה באולם של המועצה לא ניתן לפתור אותן, אך בלבד שיהיה היין חזק. אמרתי שזה רעיון טוב, אך ספק אם יאמצו אותו אצלנו. גם סיפר שליום הולדתו השמונים נתנו לו שני בקבוקי יין שיוצרו בשנת הולדתו.

אמרתי לו שאצלנו במקורות כתוב שיין ישן דעת זקנים נוחה הימנו. יוסף שלח ליעקב אביו מטוב מצרים. אומרת הגמרא (מגילה טז ע"א) ומביא זאת רש"י על אתר, ששלח לו יין ישן שדעת זקנים נוחה הימנו. השתומם. זה כתוב אצלכם? ושאל מה משמעות הדבר. אמרתי לו שישנם שני הסברים. האחד פיזי. ככל שהיין מיושן מתחזק בו האלכוהול וזה מחמם את גופו של השותה אותו. לכן זה משמח אותו. אך אמרתי לו שיש גם פירוש נוסף. בכל מקום, בפוליטיקה כמו בחיים, לעולם קם דור צעיר שאומר שהזקנים אינם שווים כלום.

והרי לך דבר שככל שהוא מזקין הוא משביח, וזה מהנה את הזקן הרואה שיש דבר שככל שהוא מזקין הוא משביח. הוא הדין בכינור, אם זה כינור טוב, סטרביווריוס, ככל שהוא ישן יותר הוא טוב יותר. הדברים מצאו חן בעיניו עד מאוד. והוא הדין, כמובן, בפוליטיקאי טוב.

פתאום קפץ לנושא אחר ושאל: "מהו שיעור הילודה בישראל?" אני עצמי תמיד התעניינתי גם בנושאים אלה מטעמים דמוגרפיים לאומיים, אבל הופתעתי מן השאלה ומן המעבר החד. שאלתיו לפשר השאלה. אמר לי שיש לו בן אחד שהוא כומר קתולי והוא מתעניין בענייני לידות והפלות, ולפיכך גם הוא אדנאואר סיניור מעוניין בכך.

לסיכומו של פרק ראשון זה במסכת יחסינו עם גרמניה שלאחר המלחמה אני חייב לומר דבר. כל השנים לא גרסתי את ההסתה נגד גרמניה. לא נתקבל על דעתי שכותבים על מכונת כתיבה גרמנית מאמרים נגד ההכרה בגרמניה, או שנוסעים במכונית פולקסווגן לאסיפת מפ"ם נגד היחסים עם גרמניה. לא גרסתי את הצביעות בנוגע לגרמניה.

אני גם נגד הכללות. למדתי לשנוא הכללות כששמעתי אומרים Die Juden ־היהודים: היהודים קפיטליסטים היהודים מנצלים וכדומה. כך אינני מקבל משפטי הכללה האומרים "הגרמנים" ו"הערבים".

בראשית שנות השמונים מגיע ראש ממשלת גרמניה. סעודה במלון המלך דוד. הוא נואם ומצטט בסיום דבריו את מרטין בובר: קתדרלה וסינגוגה ושם בית קברות. אני יושב עם פקיד גרמני גבוה שכתב את הנאום. אמרתי לו שאני חושב מניין לקח את הציטוט שלו מבובר.

סיפר לי שהיה בסטלינגרד וקרא יום יום שלושה פסוקים מפרק קיט.

עם גרמנים בישראל ובגרמניה

בתקופת הדיון על השילומים היו לי מגעים ראשונים עם

אישים מגרמניה. היו לי שיחות עם פרלט האס, כומר פרוטסטנטי ועם פרופסור בהם, שהיה מומחה חשוב מצד אדנאואר בעניין השילומים. זכורה לי שיחה במלון המלך דוד בארוחת הצהריים. פרופסור בהם חבש כיפה לכבודי בזמן הסעודה ואיש משרד החוץ לא. שאלתי מדוע אתה אינך חובש כיפה, והוא השיב: לא. דיברנו מסביב לנושא של "וידר גוט מאכונג"... זה היה אז המושג בגרמנית. תוך כדי שיחה הוא שאל אותי: "אין לך רגשי נקם?" אמרתי: אינני צריך רגשי נקמה. לא רק מפני שלדעתי כשם שמצוה עלינו ואסור לנו לשכוח את העבר כך יש מצוה לבנות את העתיד. אבל, הוספתי, יש לי חלק מן הספרים שהצלחתי להוציא מגרמניה, ספרי הקלאסיקונים גטה, שילר ואחרים. מניתי כמה משוררים. קיבלתי לבר מצוה את הספרים שיצאו לאור במהדורה עממית, זה עלה שני מרק או שלושה מרק. הם עומדים עדיין בספרייתי. ילדי אינם יודעים לקרוא אותם. אז אני אינני צריך רגשי נקמה. הפרק הזה נגמר. ילדי כבר מנותקים.

בקשר לכך אזכיר שאלה מעין זו שנשאלה אשתי. היא הוזמנה לחברון לחנוך גן ילדים של "אמונה". עיתונאי שנכח שם שאל אותה אם אינה נושאת בלבה רגשי נקמה. והיא השיבה: "אינני צריכה לטפח רגשי נקמה. אם אני בתור אשת שר במדינת היהודים נמצאת היום בקרית ארבע שבחברון, ואני באה לחנוך גן ילדים דתי לאומי אין לי שום צורך ברגשי נקם". וכל פירוש לדברים מיותר.

בשיחה עם פרלט האס אמר לי: "עליכם לראות שלא לאבד את תחושת־אפרים – Efraim Gefühl". לא תפשתי למה הוא מתכוון, ושאלתי אותו מה זה? והוא אמר לי. ליוסף היו שני בנים מנשה – "כי נשני אלוקים את כל עמלי ואת כל בית אבי... ושם השני אפרים, כי הפרני אלוקים בארץ עניי". אל לכם לשכוח את כל אותן השנים שבהן פריתם ופרחתם בארץ עונייכם.

אני חוזר לעניין הפגישות עם שגרירים ולא עם גרמנים

בלבד. קיימתי אותן ברצון גם לגופן, תמיד גיליתי עניין להכיר בריות חדשות. אך עם השנים הוקרתי רגלי יותר ויותר מקבלות פנים שהם ערכו. כאן יכולתי מצד אחד לתת דרור ליחסי אל אותה מדינה. כשהרוסים עדיין היו כאן לא החמצתי קבלת פנים שלהם מפני העניין שגיליתי במדיניות שלהם באזורנו וביהודים שנמצאו שם עדיין. אבל מה שהכביד עלי בקבלות הפנים הללו היתה ההתנפלות של חלק מן האורחים הישראלים על המאכלות והמשקאות, כאילו היו בצום ארבעים יום וארבעים לילה. קשה לראות מפגן כזה של חוסר תרבות. מן הצד האחר פגע בי גם חוסר היחס של המזמינים שיהיו מאכלים כשרים למי שמקפידים על כך. ואפילו אם לעיתים הכינו כאלה זאת איננה חגיגה גדולה לראות יהודים זוללים מאכלות לא כשרים בבית שגריר למדינת היהודים. זה אמנם הולך בקו ישר מאיש משרד החוץ בעל העקרונות שאיננו מוכן לחבוש כיפה לראשו. לא הייתי רואה בכך שום כפייה דתית עם כל צמרת המדינה ואישי ציבור גם היו מקפידים על כך שבמעמדים מעין אלה יוגש אוכל כשר.

השגריר הגרמני הראשון בישראל היה ד"ר רולף פאולס. כרגיל כשמגיע שגריר חדש ממדינה כלשהי הוא עורך סבב פגישות עם שרי הממשלה כדי להתוודע להם ולהכירם. יש שמתפתחת שיחה רצינית, ולעיתים מדברים דברים שטחיים, הכל לפי העניין, לפי השגריר או לפי משקל היחסים עם המדינה שהוא מייצג. פאולס היה אדם בעל משקל. היה אדם סבלני בעל טאקט ומודע לבעייתיות שיש לעם בישראל עם גרמניה. למד עברית ובפעילות שקטה וצנועה קנה לעצמו מעמד בקהילייה הדיפלומטית והצליח לרכוש את אמון העם בישראל ולהחדיר בתודעתם כי כוונותיה של גרמניה אכן כנות וישרות. בשיחתנו הראשונה אמרתי מה שאמרתי. כשהוא אמר לי "הרי אנחנו נותנים שילומים" הגבתי: "כמה אתה צריך לשלם לי שאני אסכים שאתה תהרוג את אמא שלי?"

כל שנותי בממשלה נמנעתי מלבקר בגרמניה. פעם אחת

בלבד עשיתי חניית לילה בקלן בשובי מארצות הברית. לא יכולתי לסבול את האנשים. בכל נהג ראיתי איש אס־אס לשעבר. סירבתי לנסוע מטעם המגבית או מטעם הבונדס. אין זאת אומרת שלא הייתי בגרמניה אחרי המלחמה. בשנות פעילותי באירופה אחרי המלחמה עבדתי הרבה במחנות הפליטים בגרמניה, באיטליה ובאוסטריה. זה היה חלק מתפקידי כשליח. אך עתה כשר בממשלה לא רציתי לבוא לשם.

יום אחד טלפנה אלי גולדה מאיר ואמרה: "דוקטור בורג אתה צריך לנסוע לגרמניה". זה היה ב־1972. השיבותי "לא" בנחרצות. אמרתי לה: "הייתי אמנם מפעם לפעם בגרמניה בשנים 1946–1949, כדי לארגן בני עקיבא. עד היום אני צרוד מן הוועידה של בני עקיבא בלנצברג. פעלתי במחנות ובעלייה ב. אך עד כאן ולא יותר". והיא: "אתה חייב. אנחנו צריכים את הכסף ואין לנו מי שיכול לנסוע". אמרתי: "זה נכון. אמלך ברבקה ועוד תשמעי ממני". התייעצתי עם רבקה. גולדה מבקשת, המדינה זקוקה לכסף. אחרי לבטים השיבותי בחיוב.

נסעתי קודם לפינלנד מטעם קרן היסוד. עדיין זכור לי שבבוקר עזבנו את פינלנד המושלגת ונחתנו בפרנקפורט־אמיין בכמעין חמסין. אני רואה את השוטרים הגרמנים במדים שלהם, וכל דבר מעורר זכרונות. ההצדעה במועל יד עם נקישת העקבים, והזכרונות צפים. ואני אמרתי לרבקה באידיש "איך מוז געהן אין מקווה" (עלי ללכת לטבול במקווה). זוהי ההרגשה לא רק הראשונה אלא הראשונית כשיצאתי מן המטוס וכל הפמליה המתינה לי. השעה היתה שתים עשרה. מהי המקווה? אני רוצה לבית הקברות היהודי של פרנקפורט. שומר בית הקברות, יורד מישראל, הכיר אותי. היתה שם אשה ששמעה אותי כמה ימים קודם בחידון התנ"ך וגם היא הכירה אותי. הלכתי אל קברו של ר' שמשון רפאל הירש. בסמוך אליו אני רואה קבר של רבי מפולין שנפטר בגרמניה. ואני רואה שלטים קטנטנים – אינני יודע אם ממתכת או מפלסטיק – ועליהם שמות של יהודים פולנים קובסקי או משהו שמתו

בשנים 1941, 1942. ככל הנראה היו אלה יהודים שעבדו בעבודות כפייה בגרמניה והם עדיין הובאו לקבורה בקבר ישראל כשמתו שם. כאן יש לך סרט כמו בבמה מודרנית, שלושה דברים שונים ושלושה סרטים שונים, הרב הירש, הרבי מפולין ועובד כפייה שנקבר כיהודי, מבית החרושת לבית הקברות היהודי. זה היה המקווה שאני רציתי בו.

היה לנו מלווה רשמי צמוד, זיברט שמו. היה בשעתו טייס – היה מאסטר בקרטה. הוא סיפר שיש להם שלושה סוגי "אלארם שטופה" לשמירה מיוחדת. אחד זה נשיא וראש ממשלה, שתיים זה שר החוץ ושר הפנים של מדינה והשלישי ליתר. פעם אחרי שנים נסעתי בקאהיר עם בוטרוס גאלי לשדה התעופה, סיפרתי לו את הדבר ואמרתי שאני "אלארם שטופה צוואי". הוא הגיב ואמר "אני אלארם שטופה איינץ". לתמיהתי השיב לי "לפי האיומים שמאיימים עלי אני 'אלארם שטופה איינץ'".

בפרנקפורט היה הרב ידיד שלי, אורתודוכסי. הצליח לצאת לאמריקה ונעתר לחזור לפרנקפורט. ביקרתי בבית הכנסת, ברובע עשיר. בית הכנסת היה מלא. ואני לא יכולתי לדבר. התרגשתי. בפעם הראשונה בא שר ישראלי לבית הכנסת. בלעתי את הדמעות. התחלתי לדבר. אשתי סיפרה לי שבעזרת הנשים ישבו האחיות הלא יהודיות של בית האבות היהודי. היא שמעה אותן מתלחשות בינן לבין עצמן: "סוף סוף אחד שמדבר כמונו". היהודים האחרים שהכירו היו קוסמו פולניים או קוסמו פוליטיים.

בברלין נאספו היהודים בבית הקהילה היהודית. מעמד רב משמעות בשבילי. ב־10 בנובמבר 1938, למחרת ליל הבדולח ניצבתי ליד החורבה של בית הכנסת. קצת עשן עוד עלה מן הבניין. הגעתי לשם כי זה היה סמוך למשרד שלנו, שנשאר סגור. השעה שלוש שעות אחר הצהריים. אני עומד שם לבדי. מה אני עושה? אני עומד ומתפלל מנחה. מבית הכנסת נותרו שני בניינים, והם עומדים היום מול הבניין המשמש בית הקהילה היהודית. עתה בשנת 1972 ואני נואם בפני עדת

יהודי ברלין כאורח, שר בממשלת ישראל, במקום שבו ניצבתי אז בשעת צהריים והתפללתי מנחה.

פתחתי ואמרתי שאני מודה לאלוקים שאני כאן, ואני מודה לו שאתם כאן, ואינני יודע למה האחרים לא זכו ואינם כאן. באולם נכחו כמה מאות איש. הזמנתי לערוך עמי טיול בברלין שלי מלפני כשלושים וחמש שנה. הולכתי אותם בגרנדיר שטראסה עם כל החוויות דאז ועם החוויות הקשורות אליו בדרכי מסעותי. אחד הנוכחים קם ואמר שהוא זוכר אותי ואת אבי ז"ל. הזכיר שפעם אחת יצא מבית הכנסת הצ'ורטקובי, לאחר לימוד סוגיה מסויימת שהתקשינו בה בדברי התוספות. כצאתו את בית הכנסת נפל תירוץ במוחו והוא חזר והרצה אותו לפנינו. למחרת בבוקר אומר לי המלווה שלי כי לא עצם עין כל הלילה. לשאלתי: מדוע, השיב כי הטרידה אותו השאלה: "מה עשתה גרמניה לעצמה שאנשים כמוך היו צריכים לעזוב אותה?"

אנשי משרד החוץ טיפלו בכך שאוזמן אל הנס דיטריך גנשר שר הפנים. העמידו לרשותנו הליקופטר של משטרת הגבולות שטס מפרנקפורט לאורך הריינוס עד בון. ליווה אותי נחמן יושב ראש יהודי גרמניה. ידוע עד סופו המר. אשתו היתה מתל אביב מיוצאי עדות המזרח, שאמה היתה חברה ב'נשי מזרחי'. חבל שקרה מה שקרה.

אנו מגיעים ללשכתו של גנשר. אנו ממתינים לו והוא נכנס באיחור של כחמש־שבע דקות, מאוד לא גרמני ולא דיפלומטי. הוא התנצל ואמר: "הקולגה שלי עליך לסלוח, אני בא מישיבה ואתה יודע איך ישיבות סיעה מתמשכות". אמרתי יש לי אותן צרות עם הסיעה. "אתה יודע" הוסיף ואמר: "היה ויכוח על האוסט־פרובלם, בעיית המזרח, היחס עם רוסיה ועוד". גישתו של גנשר היתה חיובית מבחינתם. אני אומר לו: "טוב לך, אתה יש לך אוסט פרובלם ולי יש 'אוסט אונד וסט נורט אונד סיד. בכל מקום שאני פונה יש לי פרובלמה". "אה, זהו" אמר ומאוד נהנה. אחר כך שאלתי אותו: "האם אני יכול לגלות איזה צליל סכסוני בדיבורך?" השיב: "כן,

אני מהאלה". "אם כן, אנו שכנים", אמרתי. "אני סיימתי את לימודי באוניברסיטה בלייפציג". והוא: "גם אנוכי". "אז אנחנו קומיליטונים" כך זה נקרא, סטודנטים של אותה אוניברסיטה. אבל הוספתי "בהבדל אחד, אני סיימתי ב־1933". מאז אנחנו בקשרים טובים.

פעם אחרת בשיחה אינטימית סיפר כי כשעלה היטלר לשלטון אמרה לו אמו: "טוב שאתה כל כך צעיר. האיש הזה משמעותו מלחמה. אתה צעיר לא תצטרך לשרת בצבא". עוד פעם אחת כשביקר בארץ ביקור אחרון ואני עדיין חבר כנסת הכינו את סדר הפגישות שלו ואת נושאי הפגישות. כשהגיעו אלי אמר: "עם בורג לא צריך סדר יום אנו מדברים מה שאנחנו רוצים".

פרק ארבעה־עשר: שר הדואר

בסיסה הפרלמנטרי של הממשלה שקמה אחרי הבחירות לכנסת השנייה היה צר. היא נשענה על שישים חברי מפא"י והמפלגות הדתיות, ונתמכה על ידי הסיעות הערביות. סך הכל 65 חברי כנסת. את הרחוב הדתי התסיסה שאלת גיוס הבנות. הלחץ על הרב י"מ לוין לפרוש מן הממשלה היה גדול. ואכן בכ"ח אלול תשי"א (23.9.52) התפטר הרב לוין מן הממשלה ועמו יחד גם הרב קלמן כהנא, ששימש סגן שר החינוך. בן גוריון הביא את דבר ההתפטרות לפני הכנסת רק כתום הפגרא כ"א בחשוון תשי"ג (3.11.52). בן גוריון היה מעוניין בממשלה בעלת בסיס פרלמנטרי רחב ככל האפשר. הוא ניהל איפוא משא ומתן עם הציונים הכלליים והפרוגרסיבים. מבחינתנו היה הצעד המזיק ביותר פרישתה של סיעת המזרחי – הרב נורוק והרב בן מאיר – מן הממשלה בגלל המצב בחינוך. הרב נורוק היה שר הדואר בממשלה. למענו חולק לשניים משרד התחבורה שהיה בידי ד"צ פנקס המנוח. משה אונא טוען שבן מאיר ביקש להפגין את השינוי שחל במזרחי עם כניסתו לכנסת. ככל הנראה היה במהלכו גם חישוב של קידום אישי וכניסה לממשלה, דבר שלא זכה לו כל ימי כהונתו בכנסת ואשר תיסכל אותו. מכל מקום ברור שהוא עשה מעשה שהזיק גם לו עצמו אך בעיקר למפלגות הדתיות, שכן הוא החליש את מעמדן בקואליציה. לציונים הכלליים לא היה נוח לשבת באופוזיציה, הגישות של מפא"י בתחומי הכלכלה נשתנו, והדבר איפשר להם להצטרף לממשלה. הצטרפותם סימלה אוריינטציה חזקה יותר כלפי ארצות הברית. כך נסגרה הדלת בפני מפ"ם, שהיתה שרויה במבוכתה. בהסכם עם הציונים

הכלליים נקבע אחוז חסימה של עשרה אחוז בבחירות לכנסת. הפרוגרסיבים לא יכלו להשלים עם סעיף זה, שממנו ובו היה גלום גם סופם של הציונים הכלליים, שבבחירות לכנסת הרביעית קיבלו 8 מנדאטים. סעיף זה שונה ובמקומו נאמרו דברים מופשטים לגבי הצורך במציאת דרך לצימצום ייצוגן של סיעות קטנות. שני הפרטנרים החדשים לא היו מעוניינים במיוחד בהצטרפותנו לממשלה. מפא"י היתה פחות קיצונית, הן כדי לתת צביון בלתי דתי לחלוטין לממשלה והן כדי לחזק את האגף הפועלי בה. כך נוצר מצב שהממשלה הוצגה בלעדינו. את תיק הפנים קיבל ישראל רוקח ואת תיק הבריאות יוסף סרלין. אנו הצטרפנו למחרת היום כשמשה שפירא היה שר הדתות והסעד ואני שר הדואר, תפקיד בו שימשתי עד שנת 1958.

כשקיבלתי את תיק הדואר ביקשני בן גוריון להשאיר את המנהל הכללי חיים בן מנחם בתפקידו. הוא אמר לי כי עלי לדעת שענייני צנזורה והאזנות סתר הם על גבול הביטחון, ומנהל המשרד חייב להיות איש ההגנה. עד מהרה נתברר לי שלהסכמתי לא להביא שינויים פרסונאליים היה אספקט עמוק יותר. כשקמה המדינה והוקמו משרדי הממשלה נותרו על כנם סמכויותיהם של ראשי מחלקות בממשלת הנציב העליון. זה היה המצב במשרד המשפטים, וכתוצאה מכך קמה משרת היועץ המשפטי לממשלה, וניתנו בידי אדם יחיד שמחוץ למערכת הנבחרת סמכויות בלתי מוגבלות כמעט. כך היה במשרד המשטרה. גם בידי המנהל הכללי של הדואר נותרו סמכויות ביצוע רבות, והוא היה יכול לפעול בהתאם להן מכוח פקודת הדואר. עד שלא היה משרד דואר מיוחד עם שר דואר לא היו בעיות. אך, כאמור, לאחר מותו של פנקס נשלף הדואר מתוך משרד התחבורה וכך ירש הרב נורוק את כסאו של ד"צ פנקס בממשלה. כשהופקד המשרד בידי למדתי חיש מהר שכאן השר הוא אדם נטול סמכויות, הסמכויות כולן בתחום הדואר נתונות על פי החוק בידי מנכ"ל המשרד. כשהבטחתי לבן גוריון להשאיר את בן מנחם

לא הייתי מודע לכך שלא אוכל להביא שינויים מופלגים בתחום המהותי של המנכ"לות. דבר מעין זה אירע גם לדב יוסף בבואו למשרד המשפטים, וכך לאליהו ששון בבואו אחרי למשרד הדואר. אלא שששון היה איש מפא"י, ושנתיים לאחר שישב במשרד הביא לשינוי בחוק, שקבע כי כל הסמכויות הסטאטוטריות המוזכרות בפקודת בתי הדואר כנתונים ביד המנכ"ל עוברות עתה לשר. אני לא הייתי איש מפא"י ולא היה בידי לזכות בתמיכה להביא לשינויים בחוק ובמעמדו של בן מנחם. אדרבה. למפא"י היה זה מצב נוח, שאיש שלהם יעמוד בראש המשרד.

היו כמה נושאים שהעסיקוני. קודם לכל הצד התקציבי. זה עניין שתמיד מוטל על השר בהיותו חבר הממשלה העוסקת בתקציב. היתה בעייה של הרחבת מערכת הטלפונים, והמעבר לחיוג אוטומטי, וזו שוב כרוכה בתקציב. בנק הדואר היה נושא למאבקים ולדיונים. היו הבולים ונושאיהם, ועוד כהנה וכהנה עניינים. לי כשר דתי המופקד על מערכת הפועלת שבעה ימים בשבוע, ובמשך כל השנה, היה עניין לצמצם ככל האפשר את העבודה בשבתות ובמועדי ישראל. גם כשרותם של המזנונים לעובדים עמדה לנגד עיני.

בנק הדואר

בנק דואר איננו המצאה שלנו, הוא קיים בכמה מדינות בעולם. ההגיון שבהקמתו הוא פשוט. סניפי דואר פזורים בכל רחבי הארץ, וגם במקומות המרוחקים ביותר. למקום שאין סניף דואר מגיע הדואר הנע, שכמוהו כסניף דואר. כשאדם צריך לבנק לשם ביצוע תשלומים ופעולות בנקאיות אחרות, נוח לו שיוכל לעשות זאת מבלי להטריח את עצמו ליישוב גדול שבו מצוי בנק כלשהו.

החוק נתקבל עוד בימי דוד רמז כששימש שר התחבורה אולם הפעלתו נתעכבה. דב יוסף, בהיותו שר התחבורה, הזמין את סר לאון סיימון, שבשעתו היה אחראי על בנק הדואר

בבריטניה. סיימון היה מידידיו של חיים וייצמן. חבר ועד הצירים ב־1917. בשנים 1946–1953 עשה בארץ ישראל. היה יושב ראש חבר המנהלים של האוניברסיטה העברית, ועתה נתבקש לסייע בהקמתו של בנק הדואר. כשאני הגעתי למשרד, ראיתי שמזה שנה־שנתיים כמעט שלא נעשה דבר לקדם את הנושא. הכנסתי לעניין את אהרן עפרי, בניגוד לרצונו של סיימון. סיימון הלך אל בן־גוריון והתלונן. בן־גוריון קרא לי. אמרתי לו: אני אינני מוכן לקבל זאת. קודם כל דבר אם נתקבל חוק יש לבצע אותו, אחרת יכולים תמיד להתקיף אותי: מדוע לא ביצעת? אך לגופו של דבר אני מחייב בהחלט את הקמתו של בנק דואר. זכור לי יפה יפה בנק הדואר בגרמניה, שעל ידו אתה עושה את העסקים שלך ולא בבנק פרטי, שלא נועד לשימוש היומיומי.

אני סברתי שיש לרכז את כל התשלומים של כל מוסדות המדינה על ידי גוף אחד, והוא בנק הדואר, שלו יש סניפים בכל מקום ומקום. נניח שאדם מקבל שכר מאת רשות השידור. משלמים לו את הסכום נטו, אחרי ניכוי מס הכנסה. הוא מקבל זאת בצ'ק לאחד הבנקים המסחריים ולא דרך בנק הדואר. ויכולה להיות מציאות, שנניח משרד הסעד משלם לספקים באמצעות בנק אחד ואת המשכורת מקבלים מבנק שני. תוספות כאלו וכאלו, וזה אינו מצב בריא. גם היתה לי מגמה שתהיה ביקורת על מוסדות המדינה פרופר, במובן כזה.

דבר שני שלאשכול לקח שתיים שלוש ישיבות להבין אותו, אף שהיה לו ראש מצויין. לא כל הצ'קים שבני אדם מקבלים אותם לתאריך מסויים נגבים בו ביום. סכומים אדירים מונחים יום יומיים ויותר. כך נשמרים לזכות הממשלה מיליונים חשובים, כלומר שלמדינה יש באופן כזה קפיטל, כדי לשלם במקום אחר.

נגד בנק הדואר היו גם הבנקים המסחריים וגם להפתעתי חלק מן האזרחים. בא אלי בטענות גזבר של אחד הקיבוצים. אמר לי שהם נגד בנק הדואר. מדוע? שאלתי. כי לבנק זה תהיה מיסלקה ומדי ערב יעודכנו כל החשבונות, וידעו מי

מעביר לשם ומי לשם. מה שאין כן עתה. הוא נותן צ'ק, נניח להלוואה וחיסכון בצפת. ושם אין משלמים. אחר כך הצ'ק חוזר ובינתיים הוא הרוויח שבוע.

כאמור, כשאני הגעתי למשרד מצאתי חוק שנתקבל ותוכניות הקמה. לא הייתי שותף לדיונים אם צריך להקימו או לא, עם שמנסיוני האישי בגרמניה ולפי תפישותי הייתי בהחלט בעד הקמתו. דיון נוסף על הבנק, האם צריך אותו בכלל או לא, נתעורר אגב דיון בהצעה שהבאתי לפני הכנסת ביוני 1956. ההצעה היתה שכדי לעודד חיסכון ינפיק הבנק תעודות חסכון. התנאים שהצענו, וכמה נאיבי זה נשמע כיום בסוף שנות התשעים, שהחוסך יפקיד כספו לחמש שנים, הריבית המצטברת תהיה שישה אחוזים, והתעודות תמכרנה בעשרים וחמישה אחוז פחות מערכן הנקוב. שוב נשמעו דעות נגד הבנק והיו שצידדו. לי ניתנה כאן הזדמנות ראשונה להביע דעתי מעל דוכן הכנסת בזכות קיומו של הבנק ועל ערכו.

כיום, בעת כתיבת הדברים, למעלה מארבעים שנה מאוחר יותר, אני בוחן מחדש את ההצעה של חיסכון על ידי בנק הדואר. אינני רואה בה כל כך נאיביות, אלא אי ראייה של ההידרדרות האינפלציונית הכבירה והדוהרת שלתוכה נסחפנו. בנק הדואר עם מתן אחוזים קבועים של ריבית, בלי אפשרות של ספקולציות איננו מה שמתאים כיום לאקלים הפיננסי של ההשקעות במדינה. ניתן ללמוד זאת כמו בברומטר במוספים הכלכליים של העיתונים, בייחוד בעיתוני הערב שלמרבה הקוריוז יוצאים לאור כבר בשעות הבוקר המוקדמות. יכולים ללמוד זאת מן הפירסום היומיומי של קרנות הנאמנות, כולל מספרן הרב של קרנות אלו. הוויכוח דאז במבט לאחור הוא אידילי ממש.

הוויכוח על תכניות החיסכון גלש לענייני שונים. ח"כ רובין שאל: מה יהיה אם האינדקס איננו עולה, ואני משיב בשאלה: מה קורה אם האינדקס יורד?

שוב שואל רובין אם תעודות החיסכון של בנק הדואר

צמודות לאינדקס. ואני עונה: "אילו היה עכשיו ויכוח פוליטי הייתי מבין את קריאת הביניים. אני מודה לך על קריאת הביניים הקואליציונית הנותנת גוון יפה לנושא יבש".

באו אלי בטענות נגד בנק הדואר ותכניות החיסכון שאני רוצה להרבות פקידים במדינה, כדי למצוא פרנסה לחברי מפלגתי. עד היום מוכיח דבר זה לדעתי על הלוך המחשבה שבראשם. טענתי כלפיהם. בא חבר כנסת ומדבר נגד מכת ריבוי הפקידים בממשלה. יום יומיים אחרי כן הוא בא ומבקש משרה בשביל מישהו מבני משפחתו. דבר זה מזכיר לי את המימרה של רבי מפורסם שאמר כי לכל יהודי צריך שיהיו שני כיסים. בכיס האחד צריך להיות פתק ועליו כתוב "אנוכי עפר ואפר" ובכיס האחר פתק ובו כתוב לאמור "בשבילי נברא העולם".

לדעתי היתה בכל הוויכוח על תוכנית החיסכון החרדה מפני כל דבר שיש בו חידוש. הוכחתי כי בשנתיים וחצי השנים של קיום מחלקת חיסכון בבנק הדואר היו לנו שלושים ושניים אלף חוסכים ביישוב של פחות משני מיליון נפש.

מתנגדים לבנק הדואר באו מן הסקטור הפרטי וגם מן הסקטור הציבורי. ההסתדרות וחברת העובדים היו בעליו של בנק הפועלים, והיו בנקים פרטיים. ואני הרי ביקשתי שכל התשלומים שהממשלה מבצעת יהיו באמצעות בנק הדואר. וכבר אז היה מדובר בסכומים אדירים.

כאן מותר לי גם להזכיר שהיה בלבי סנטימנט קטנטון מסויים לדואר בכלל עוד מתקופתי האחרונה בגרמניה. הגרמנים הטביעו על תעודת הזהות של כל יהודי באותיות גדולות את התיבה "Jude". לא היה נעים להראות בכל מקום שאתה מופיע את התעודה הזאת. מישהו מצא פטנט. הדואר הנפיק תעודות בשביל הדואר. בעל תעודה כזאת יכול היה לבוא לדואר ולקחת "פוסט רסטנט", כלומר "דואר נשמר", מכתבים השמורים בדואר בשביל הנמען. ויש ששולחים לך משהו תמורת תשלום, דרך משל ספר שהזמנת ועליך לשלם בעבורו בדואר. לשם כך היתה תעודה מיוחדת של הדואר

נקייה מן החותמת "יהודי". בכך רימינו כאילו לפעמים את הגויים, ויותר מזה את עצמנו, כאילו יש בכך פיתרון כלשהו.

דואר נע

ביקרתי בקיבוץ לביא. אני קשור לקיבוץ זה מפני שראשוני חבריו הם האחרונים שעוד יכולתי להוציא מגרמניה לאנגליה, בקיץ 1939, והם ביקשוני שתי בקשות: כביש ודואר נע. אמרתי להם: "אם כן כולם כותבים כאן דואר – נא!" לקחתי את בקשתם לתשומת לב, מעבר לבקשתם שלהם. ראיתי להרחיב את מערכת הדואר הנע. הדבר השתלב אצלי בשירותיו של בנק הדואר. ככל שמערכת הדואר הנע מסועפת יותר גם שירותי הבנק מגיעים ליותר ויותר מקומות. וראיתי בכך, כאמור, תרומה גדולה לנוחיותו של האזרח שתמורה בצדה גם לדואר.

בולי ישראל

כשנתמניתי שר הדואר נאמר לי כי שלושת הפריטים המובילים ביצוא שלנו היו, כמובן, הדרים, ולאחריהם מעילי גשם ובולי ישראל. זה משקף את מצב התעשייה שלנו אז. מכל מקום בולים היו פריט חשוב ביצוא. ב־1956 הכניס הבול הישראלי למעלה משלוש מאות חמישים אלף דולר.

פעם באו אלינו מאחת מארצות אפריקה, לברר מה הם יכולים לעשות למען הפצת הבולים שלהם. אמרתי להם שיעניינו את הגולה השחורה שלהם בארצות הברית, שהם יקנו את הבולים שלהם.

איסוף בולים הוא הובי רב עניין, אבל יש לו גם אספקט כלכלי. ערך הבולים עולה עם השנים. נחום גולדמן סיפר לי פעם שבשני דברים מעולם לא הפסיד כסף, ציורים של האימפרסיוניסטים הצרפתים ובולים. ידוע לי על אספני בולים בגרמניה שלשם מימון עלייתם ארצה וסידורם הראשון כאן, מכרו את האוספים שלהם.

אצלנו היתה תקופה שכמה ספקולנטים עלו על עניין הבולים, קנו כמויות גדולות וגרמו לעליות מוגזמות במחירי הבולים. כדי למנוע זאת מפרסמים את כמות הבולים המונפקת של בולים חדשים. זה חשוב גם בשביל המורל וגם בשביל השוק.

אני ראיתי בבולים גם את האספקט החינוכי שבהם. באתי בדברים עם מחלקת החינוך היהודי של הסוכנות בארצות הברית, שהם יעשו להפצת הבולים בבתי הספר שתחת חסותם. אינני מדבר על האספקט הכלכלי שימכרו בולים, ואפשר להגיע להכנסה של אלפי אלפי דולרים. ואז גם הדולר היה דולר אחר. אותי עניין יותר הצד החינוכי שבדבר. זה חייב תשומת דעת ליופיים של הבולים ולנושאיהם. שמתי לב לשני הדברים. הבאתי בולים של שנים עשר השבטים, עם שובלים שמדברים על כל שבט ושבט. במלאת עשרים שנה לעליית הנוער הוצאה סדרה של שישה בולים. הביאו לפני את הסקיצות. נראים עליהם בנים ובנות, ביקשתי שהבנים יצויירו כסויי ראש, כך הנצחתי על בולים את המצחיה ואת כובע הטמבל דאז.

כתום עשור להכרזת זכויות האדם על ידי אירגון האומות המאוחדות, הנפיקו הרבה מדינות בולים לציון המאורע. גם אנו הצטרפנו לכך. הצייר ע' בלאושילד צייר בול המראה אבן ובה חרוטות המלים "ואהבת לרעך כמוך" מספר ויקרא (יט, יח) ובצד סמל האו"ם. היו שטענו שאסור לכתוב חלק מפסוק, והיו שטענו שאפילו מותר הדבר, לא נכון לכתוב זאת על בול שמיד אחר השימוש בו עלול להתגולל באשפתות. אגב, בשובל של הבול הופיע תרגום המלים באנגלית, צרפתית, ספרדית, רוסית וסינית. שאלתי לדעתו של הרב צבי פסח פרנק זצ"ל, רבה של ירושלים ומגדולי הפוסקים בדור, והוא התיר בלי פקפוק. ואחר כך אמר כשבת צחוק מרחפת על פניו "אולי זה גם יעזור". פעם נוספת שאלתי לדעתו לגבי פירסום דמויות על הבולים. והחשש הוא של "לא תעשה לך פסל וכל תמונה" (שמות כ, ד), ובירור הדברים בשולחן ערוך יורה דעה קיב.

הוא אמר שהאיסור של הדפסה חל על פיגורה שלימה, או שזה בהבלטה, שאז יש כאן אלמנט של פסל, אבל לא כשמדפיסים סתם את צילום הראש. השיחה אתו גלשה לבעיות פוליטיות בכלל. אני אמרתי: תראה אנו משתתפים בפועל בכל מעשה הבניין של הארץ של המדינה בדרך ושל המדינה. וכל הזמן אנו סופגים את הבליסטראות של נטורי קרתא ואפילו של אגודת ישראל. הקדוש ברוך הוא צריך הכל, גם טנקים וגם ארטילריה. 'הפועל המזרחי' הוא חיל הפרשים ואנו הולכים יותר מהר. אבל כל זה לשם שמים. היתה שיחה מאוד מעניינת.

לגבי פירסום דיוקנאות על גבי בולים היה ויכוח בישיבת הממשלה. השאלה היתה האם להדפיס דמויות על גבי הבולים. כי משעה שאתה מחליט בחיוב אתה פותח פתח לוויכוחים ולביקורת. למה מדפיסים תמונתו של שר אוצר זה ולא של שר אוצר אחר? למה של שר דתות זה ולא של אחר? ויש גם איפה ואיפה במישור הפוליטי. כנגד בול בן גוריון אתה צריך ז'בוטינסקי. כשנפטר אלברט איינשטיין הבאתי הצעה להדפיס בול לזכרו, כי הגיע לאוזנינו מידע שמזרח גרמניה אמורה להוציא בול כזה. יהיה זה תמוה שמזרח גרמניה מדפיסה בול כזה ומדינת ישראל איננה עושה זאת. ברקע הדברים זכרתי את הדיון שהיה לגבי חוק נשיא המדינה. הרי בן־גוריון הציע לאיינשטיין את כס הנשיאות לאחר פטירתו של וייצמן. כשדנו בחוק נתעוררה שאלה אם הנשיא חייב להיות אזרח ישראל. אמרו לא, אולי איינשטיין יהיה פעם נשיא, והוא עדיין לא כאן. לפיכך נשמט הפרט הזה מחוק נשיא המדינה, לגבי מי שיכול להיבחר לנשיא.

הוצאנו את הבול והוא הצליח יפה מאד. צייר אותו ג' המורי. מופיע עליו דיוקנו של איינשטיין ובצד הפורמולה המפורסמת שלו של $E=mc^2$, כלומר E גדולה שווה mc^2 בריבוע.

פעם אחת נפגשתי עם שרת החוץ של הולנד מרת קלומפיי. אמרתי לה שהפורמולה הזאת גם מיישמת מה שאנו עושים כאן במדינה. E זו אנרגיה, זה המרץ שאנו עובדים במדינת

ישראל. M הן המסות של ההמונים שעלינו להביא למדינה הזאת. ו־C זה הריבוע של התאוצה, סלרטי, בתוך הלחץ הזה צריכים לפעול.

לכבוד הקונגרס הבין לאומי לתולדות המדע שהתקיים באוגוסט 1952 הנפקנו את בול הרמב"ם. ראינו במזיגה הזאת של גדול חכמי התורה בימי הביניים ורופא דגול עניין חינוכי. היו שביקרו – ובדין – את הציור, שכידוע איננו ציור של הרמב"ם. ככל שידוע לי זה ציור של חכם יהודי מתורכיה, מסוף המאה הי"ז.

עדות לכך שלבולים שהנפקנו היה גם ערך חינוכי־תעמולתי קיבלנו מכך שברית המועצות לא התירה הכנסת דברי דואר עם בולים מסויימים. את המכתבים החזירו ארצה וביקשו שידביקו עליהם בולים אחרים. אגב, כחלק ממסכת מסך הברזל, כמו למשל הפרעות שהפריעו לשידורי קול ציון לגולה. גם אני זכיתי שיפריעו לשידורי פרשת השבוע ששידרתי באידיש.

הסיפור על הבולים לא יהיה שלם מבחינתי אם לא אזכיר יהודי אחד, ז'ק מינקוס שמו. ז'ק מינקוס נולד בפולין. היה חסיד מוז'יץ. אחרי מלחמת העולם הראשונה הוא בא לברלין ועבד במקצועו כמדפיס. הוא הדפיס כמה מיצירות ביאליק שהופיעו בברלין. הוא חלה ולאחר בדיקות אמר לו רופאו כי ריאותיו אינן כשורה, והוא צריך לעשות הסבה מקצועית. החליט לעסוק בבולים. אין בזה מאמץ פיזי, אין בעיסוק זה סכנה לריאות. התחיל בקטנות ונעשה אחד הגדולים בתחום זה. עקר לארצות הברית ושם היה הראשון בתחום הבולאות, עד כדי כך שקנה בשעתו את האוסף של פארוק המלך המודח של מצרים.

מינקוס יסד את מחלקת הבולים של גימבל, אחת מחנויות הכלבו הגדולים בניו יורק, שבינתיים נסגרה. שם היתה מחלקת בולים גדולה, שמרבית זבניה ולקוחותיה היו יהודים. היו לנו קשרים חזקים כל השנים. פעם אחת הבאתי לו תקליט של חסידי מוז'יץ והוא פרץ בבכי.

בעיות דת

הזכרתי את הבעייתיות שבקיום מדינה מודרנית על פי התורה. במשרד הדואר היו תחומים רבים כאלה. נחשפתי ברבים לבעיתיות הזאת אגב שאילתא של חברי ללימודים מימי הסמינר לרבנים בברלין, הרב קלמן כהנא, איש פועלי אגודת ישראל וחבר קיבוץ חפץ חיים. ומעשה שהיה כך היה. ביום הכיפורים תשט"ז (4.10.57) שיגרו הרוסים לחלל בהצלחה את הלווין הראשון שלהם, ספוטניק 1, שנשרף כעבור תשעים ושניים יום באטמוספירה. לא כאן המקום להעריך את השפעת השיגור הזה על מלחמת החלל והתקדמות הטכנולוגיה בעולם. לענייננו חשוב שלמחרת היום דיווחה העיתונות בישראל כי באותו יום הופעלה תחנת אלחוט של הדואר לעקוב אחר הלווין. היתה אז מחוץ לעיר, בדרך לעין כרם, תחנה שקיבלה ידיעות מחוץ לארץ עשרים וארבע שעות ביממה. הרב קלמן כהנא הגיש שאילתא, הכיצד מפעילים בעיצומו של היום הקדוש תחנת אלחוט של הדואר, ומפירים את קדושת היום.

שאלתי את הרב כהנא האם ניתן לדעתו לקיים מדינה, שבה ישביתו את כל המערכות הבטחוניות החיוניות ביום הכיפורים ובשבתות?

אותה תקופה היו קווי הטלפון של הצבא קווי טלפון אזרחיים. לא היתה מרכזיה צבאית מיוחדת. ואם אירעה תקלה בשבת או בחג היו חייבים, כמובן, לתקן מיד. שהרי לצבא חייב שיהיה קשר, אם חס ושלום קורה משהו. ותיקונים גורמים לנסיעת מכוניות של הדואר. לא פעם נקלעו מכוניות כאלה לבין מפגיני שבת וספגו מטר אבנים. על ידי מתווך יצרתי קשר עם נטורי קרתא, והם ידעו את מספרי המכוניות שנוסעות בשביל תפקידים בטחוניים מוגדרים, ואף הם הבינו שזה עניין של פיקוח נפש והניחו את ידם מהן.

במשרד הדואר היו מחלקות גבוליות כאלה. דרך משל, המברקה. אני טענתי בעד סגירתה בשבת, ובן מנחם סירב.

בן־גוריון קרא אותי וטען הרי יש דברים דחופים של פיקוח נפש, איך אתה יכול לעשות זאת. הסכמתי אתו שיש מקרים של פיקוח נפש, ובאמת לא של פיקוח נפש משתמשים לסיפוק שירותים לכלל האזרחים – כך בחשמל בשבת. אבל יש שמשתמשים בתירוץ של פיקוח נפש ומטלגרפים שהחותנת נפטרה וזה קוד להודיע שהיהלומים המובחרים הגיעו, ואם מטלגרפים שהחותנת יצאה מכלל סכנה, משמע שהיהלומים כן נתפסו. אי אפשר אם כן להתייחס תמיד לטקסט כמות שהוא. אני עצמי הרי הייתי מאומן בלשון צופן כזאת מימי עשייתי בעלייה ב באירופה ובשנות פעילותי באירופה לאחר המלחמה.

עשיתי ככל שבידי לצמצם את העבודה בשבת. תחילה הגבלתי את השעות של קבלת המברקים ואת יעדיהם. בארץ לא ניתן היה לשלוח מברקים בשבת, שכאן אתה יכול להודיע כל דבר בטלפון. זו היתה הדרך שבה עבדתי. לאחר מעקב כמה מברקים נשלחו ביום הכיפורים בשנים שקדמו לכניסתי למשרד ובזמני נתברר שהמספר אפסי. המברקות נסגרו איפוא ביום הכיפורים.

חיפשתי דרך לצמצם את מספר העובדים במרכזיות הטלפון. מדובר בתקופה שבה פעלו מערכות לא אוטומטיות. הקשר היה עם מרכזיה, והרישום היה ידני. מיניתי אדם מיוחד, תלמיד חכם, שיערוך סקר ויחפש דרכים כיצד לצמצם את חילולי השבת במערכת הטלפונים. אגב, לאותו אדם שלקחתי היתה שמורה פינה חמה בליבי. הכרתי אותו בחורף 1946 בגרמניה אחרי שחזר מסיביר. הוא גם עבר את המחנות. עם כל זאת זכר בכל מסכת התלאות והעינויים הרבה דפי גמרא בעל פה. ישבנו במינכן בקור של מינוס עשרים מעלות ליד איזה תנור ברזל וניסינו להתחמם. ודיברנו על גמרא ותוספות. כאן בארץ השתלב במשרד הדואר וביקשתיו שיגיש לי הצעות ורעיונות. נפגשתי עם הרבנים הראשיים. הועלתה הצעה לכתוב בדיו שאינו מחזיק מעמד, אלא רק כמה ימים. אלא שזה לא היה פיתרון נאות. אם בא אדם אחרי חודשיים

שלושה לדון בגובה התשלום על שיחות שניהל או שלא ניהל, ובודק לא נותרה אסמכתא, אז מה תעשה?

אז עלינו על האפשרות של חיוג ישיר, שאני זוקף לזכותי את הנהגתו בארץ. ולי היה בו עניין כפול, גם לתת שירות מהיר יותר ויעיל לאזרח, אך היה בצידו רווח נקי – השבת. עתה אינני צריך כל כך הרבה עובדים שיבואו בשבת וירשמו. שמחתי שהצלחנו לגייס את התקציב לדבר. זה לא התחיל בכל הארץ בבת אחת. התחלנו בפתח תקווה, עיר בינונית בגודלה, כדי לקבל תמונה נכונה. התקשרנו עם חברה שוויצרית. הם באו ובדקו ותיכננו. מרכזיית פתח תקווה שירתה אוכלוסיה בת ארבעים אלף תושבים. והנה לאחר הפעלת החיוג הישיר נתברר שאי אפשר להשיג קשר. הכל תפוש. כל פעם שאתה מחייג הקווים סתומים. פנינו למומחה השוויצרי שהיה ממונה על ההתקנה ושאלנו אותו לפשר הדבר. מה קורה כאן? הוא בדק וסיכם: "בפתח תקווה יש ארבעים אלף תושבים. עשינו חשבון לפי עיר בשוויץ ובה שישים אלף תושבים. ומתברר שאתם כאן מדברים כמו בעיר של מאה אלף תושבים. אז מה הפלא?"

אגב זאת כדאי לספר. החברה שלחה הנה יהודי שומר מצוות שעבד אצלם. שאלתי אותו: "איך אתה משווה את העובד שלנו בדואר עם העובד שלך בשווייץ?" אז הוא אמר: "תראה, אם אני נותן לפועל להבריג אלף ברגים, מאה הראשונים הישראלי יעשה טוב יותר ומהר יותר, ותשע מאות האחרים הוא יפספס בכלל. השוויצרי יעשה את כל האלף לאט אבל בדיוק". האם לומדים מכאן על האופי? אולי. עמא פזיזא היינו משחר ימינו.

עם השנים נתרחבו ונשתכללו המערכות האוטומטיות. לא אתיימר לומר שפסק חילול השבת, אבל נצטמצם הרבה. כשחובר קיבוץ לביא למרכזת האוטומטית נתכבדתי בשיחה ראשונה. אמרתי להם כאן מדבר ד"ר בורג בחיוך ישיר.

בפרק זה של בעיות דת נכלל פרט שאיננו דתי מהותי לעיסוקי המשרד בתור שכזה, אלא תוצאה של מצב ואולי של אידיאולוגיה.

גם במשרד הבריאות ועתה גם במשרד הדואר נתתי דעתי על כך שבמזנון לא יגישו מאכלי טריפה. זאת היתה תקופה שבייחוד בשר ונקניקים היו בקיצוב. ואם המזנון לא היה כשר נוצר מצב שאוכלי כשר לא קיבלו בשר ומוצרי בשר כמו חבריהם לעבודה. בירושלים תמיד היה המזנון כשר. בתל אביב נאותו לעבור למטבח כשר. בחיפה סירבו. אנשי ועד העובדים טענו שהעובדים חלשים והם עובדים עבודה קשה וזקוקים למאכלים מזינים של בשר. היו לי כמה וכמה פעמים ויכוחים עם ועד העובדים שם בחיפה והם התעקשו. הם מוכנים לאכול גם כשר אבל זה לא נותנים, וכמה שמקציבים גם בנקניק זה לא מספיק והם אינם יכולים לוותר על זה.

הוויכוח נמשך עד שעלה על דעתי רעיון. השוויתי את האחוזים של העדרויות מן העבודה בגין מחלה בתל אביב בחיפה ובירושלים. נתברר שחיפה רושמת שיא במספר ההעדרויות בשל מחלה. כך הוכחתי שאי אפשר לטעון שבגלל האוכל הלא כשר הם יותר בריאים ויותר חזקים. אדרבה אם יש מקום לטענות כאלה, כי אז אפשר לטעון את ההיפך. אחרי ההוכחה הזאת סודר העניין.

אגב, שנים רבות אחרי שניתקתי ממשרד הדואר הוסבר לי פשר ריבוי המחלות בחיפה. לפי החוק יכול עובד להיעדר מן העבודה יום אחד בלי להביא תעודת רופא. הוא זכאי להיעדר מן העבודה מספר ימים בשנה. בדואר בחיפה היה הסדר שעובד מודיע למנהל שלו כי ביום מסויים בחודש הבא יעדר מעבודה בגין מחלה. כך דאגו שהעבודה תתנהל פחות או יותר כשורה, והעובדים ינצלו את מיכסת ימי המחלה המותרים לצורך עבודות פרטיות. זה חייב היה להשפיע על מצבת כוח אדם וגם על מוסר העבודה. וזה התרחש ב"חיפה האדומה".

למשא ומתן עם ועדי עובדים, שלא בתחום הדת דווקא, מצטרף עניין נוסף, דרכים להעלאת השכר. לעיתים הם מגיעים אליך עם טיעון קלוש שהוא מעין עלה תאנה קטן לעניין גדול יותר. אם באים אליך ואומרים שמוכרחים תוספת כסף מפני

שבעבודה של נושא המכתבים או אשנבאי המוכר בולים שחיקת הביגוד גדולה יותר, נניח שאני מסכים אתם ומציע להם שניתן תלושים ל"אתא" ושבהם יוכלו לקנות בגדים לעבודה. כך יוכלו הכל לקנות אותם בגדים ואלה יהיו זולים יותר ויהוו מעין תלבושת אחידה. תגובתם של חברי הוועד שלילית. יש לפצות את העובדים רק בכסף. מכאן מתברר שמדובר בהעלאת שכר ולא בבגדים שחוקים, דבר שלא היה זקוק להוכחה.

הרחבת מערכת הטלפונים

המדיניות הממשלתית בתחומי הדיור ואיכות החיים בשנות החמישים נקבעה על ידי האוצר, מתוך רצון או אילוצים תקציביים. התפישה הבסיסית היתה של ריכוזיות, הכל בידי הממשלה היא תקבע מדיניות והיא תוציא לפועל. לגבי משק הטלפונים היתה נטייה שלא לתת לו להתפתח יתר על המידה. משך הזמן של קבלת טלפון מעת שהוגשה הבקשה היה לפעמים שנתיים, שלוש ויותר. פעם אמר לי יעקב ארנון, מנכ"ל האוצר: "מה אתה צריך טלפונים, שראובן יספר לשמעון שהוא מחוסר עבודה?" לכך ניתוספה מדיניות רסטריקטיבית במחירים להתקנת טלפון, כאילו מטילים עונש או לפחות קנס על מי שחפץ בטלפון. כל זאת מתוך תפישה שטלפון הוא לוקסוס שלא צריכים לספקו, באשר כל כולו הוא עומס של הוצאה על קופת המדינה. אני טענתי כי תפישה זו מופרכת מעיקרה. קודם לכל טלפון איננו עניין שבמותרות. נוסף לכך היו לפני דינים וחשבונות של אמריקן טלפון וטלגרף קומפני – מא־בל 2BB, והוכח שלפחות בארצות הברית מערכת הטלפונים בתור חברה פרטית יכולה להצליח הרבה יותר וגם להתרחב. תפישתו של ארנון מנוגדת לחלוטין לזאת של ראש ATT שבארצות הברית. שם כשאתה מזמין טלפון אתה מקבל אותו מיד, ובלבד שתרבה להשתמש בו. ככל שתרבה לדבר יגדלו רווחיה של החברה.

אמת, אצלנו היתה קיימת תמיד בעיה של תשתית. כאן חיינו במציאות שקמו מאות ישובים חדשים. כשאתה תקים אותם עליך לדאוג לכביש, לאספקת מים, לחשמל גם לדיור וגם למבני ציבור החל מבית ספר. וכשאתה מגיע לטלפון זה נעשה יקר. ולא מועדף. לפיכך, שהטלפון שמעצם טבעו הוא מקור להכנסה הופיע באותן שנים כגוף שההשקעה בו מרובה על ההכנסה. לעולם אתה עומד בפני אנשי האוצר כתובע, כמבקש נתח גדול יותר מתקציב המדינה.

אני הייתי נאמן לתפישתי שחברה פרטית יכולה לשרת יותר טוב ולהרוויח יותר. כאן הלכתי לפי הדוגמא של ארצות הברית ולא של שווייץ, גם משום שהיה חסר מטבע זר בשביל כל המתקנים והכבלים שיש לייבא אותם. בקיץ 1958 נפגשתי עם אייזיק וולפסון והעליתי בפניו הצעה שמצאה חן בעיניו. הצעתי לו שאנחנו נקים חברה פרטית מיוחדת שתתקין טלפונים במקום שאין טלפונים ותספק טלפונים חדשים במערכת הקיימת. הוא יביא את המטבע הזר בשביל התקנת הטלפונים ואחר כך נייעל ונקזז באיזושהי דרך. מכל מקום הרווח יהיה מובטח. למעשה עשו זאת אחר כך ב"פז". אבל הקופירייט הוא שלי. אלא שסמוך לכך פרץ משבר "מיהו יהודי", ואני מצאתי עצמי מחוץ לממשלה ולא הוספתי לטפל בדבר.

משך כהונתי במשרד הדואר נתמשך על פני קדנציה ומחציתה. בינתיים חלו הרבה תמורות גם במפלגה וגם במפא"י. באוקטובר 1953 התפטר דוד בן־גוריון ואת מקומו בראשות הממשלה תפש משה שרת. תיק הביטחון נמסר לידי פנחס לבון – צעד שנתברר בסופו של דבר כהרה אסון. מרדכי מקלף הרמטכ"ל סיים את תפקידו ובמקומו בא משה דיין.

המצב הבטחוני נידרדר עם השנים. הסכמי שביתת הנשק לא קויימו. הערבים לא השלימו עם קיומנו במרחב, וחיפשו כל דרך להשמידנו. כל ההצעות לשלום שבאו מצדנו נידחו. הסיסמאות "חיסול התוקפנות הציונית" "החזרת הזכויות

שניטלו מן העם הערבי הפלשתינאי" "שיחרור הארץ שנגנבה" – היו לחם חוקנו. הם איימו כל העת בסיבוב שני שבו יזרקונו לים. את הפליטים של מלחמת תש"ח החזיקו במחנות כאמצעי פוליטי. אורגן חרם כלכלי על ישראל. תעלת סואץ, שלפי כל החוקים, ההאמנות וההסכמים אתנו, היתה צריכה להיות פתוחה גם לשייט ישראלי, נסגרה בפנינו. הוא הדין במיצרי טיראן ובשייט לאילת.

הוקם אירגון גרילה של ערבים פלשתינאים לשם פיגוע בישוב היהודי וברכושו. הם נקראו פידאיון שמשמעו בערבית המתאבדים לדעת. הם עסקו במבצעי טרור וגרילה. בנוסף להם חדרו לשטחנו מן הגבול ברצועת עזה ומירדן סתם גנבים ושודדים. בשנים 1951–1956 ביצעו ששת אלפים מעשי חבלה ושוד בקירוב. נרצחו למעלה מארבע מאות איש ונפצעו יותר מאלף. צה"ל ערך פעולות תגמול מעבר לגבול וההסלמה הלכה והחמירה. מעמדנו בזירה הבינלאומית, קרי האו"ם, החמיר מאז גילתה ברית המועצות מעורבות בזירה. היא סיפקה נשק והגנה על הערבים במועצת הביטחון ובעצרת הכללית. גם כשר החוץ וגם כראש ממשלה נקט משה שרת בקו מתון. היה נגד האקטיביזם וביקש לטפל בנושאים קשים אלה בדרכי הסברה ודיפלומטיה. שרת היה אדם תרבותי, רחב אופקים ונעים הליכות. בן־גוריון בלכתו לשדה בוקר העדיף את לוי אשכול כראש ממשלה, אבל המפלגה החליטה על שרת. החלה תקופה קצרה בקורות המדינה שעל פניה נראתה כתקופת רגיעה, אחרי הסערות החדשות לפרקים שעורר בן־גוריון. דא עקא שהכישלון של שרת היה מעצם הירושה שהותיר לו בן־גוריון במשרד הביטחון. פנחס לבון ניהל את המשרד באופן עצמאי לחלוטין ולא טרח ליידע את שרת במעשיו. עם כניסתו למשרד החליף את עורו והפך לאקטיביסט־סופר. אלא שבניגוד לכל כללי מינהל תקין לא טרח ליידע את ראש הממשלה במעשיו. כך אירע לא אחת שלשרת נודע על פעולות תגמול שבוצעו מקריאה בעיתון, יחד עם כל אזרחי המדינה. במצב דברים זה יכולה היתה

להיווצר "הפרשה" הידועה בקורות המדינה שעלתה בקרבנות אדם צעירים והורידה את קרנם של בן־גוריון ועוד אישים נוספים. מוטטה את מפא"י, והביאה לשידוד מערכות כללי במדינה.

אני אישית חיבבתי את שרת. היתה לי פעם שיחה אתו כשהיה ראש ממשלה. היתה בעיה של מתן היתרי עבודה בשבת למפעלים חיוניים. נקבע שבוועדה יהיה שר הדתות — דהיינו משה שפירא, שרת העבודה גולדה מאיר וראש הממשלה. אמר לי משה שרת: "מה אתה רוצה ד"ר בורג הרי יש לך שני נציגים דתיים!". אני מסתכל בו תוהה, והוא אומר: "שר הדתות ואנוכי". אמרתי לו: "אם אתה אומר זאת באופן רלטיבי אני מקבל זאת באופן אבסולוטי, אבל אם אתה אומר זאת באופן אבסולוטי, אני מקבל זאת באופן רלטיבי".

ואז אמר לי שרת: "לי היתה ביוגרפיה כמות שהית לי. אילו היה לי בית הורים אחר, יתכן ויתכן שהייתי אדם דתי".

בן גוריון לא היקל על שרת. ישב בשדה בוקר אבל היתה לו מעורבות רבה בנעשה. בעקבות העסק הביש במצרים אנוס היה פעם לבון לנטוש את הממשלה. בן־גוריון חזר כשר ביטחון בממשלת שרת, אך לקראת הבחירות לכנסת השלישית עמד בראש הרשימה.

לקראת הבחירות לכנסת השלישית, שנערכו ב־26.7.55 הלכנו ברשימת המזרחי הפועל המזרחי. זכינו באחד עשר מנדאטים. בקואליציה שהוקמה נשאר מעמדנו בממשלה כשהיה, שני שרים, שפירא שר הסעד והדתות ואנוכי שר הדואר.

לארבעה חודשים היה צריך בן־גוריון עד שהציג את ממשלתו זו. אלא שמיד עם בחירתו נכנס לפעילות בטחונית של פעולות תגמול. בממשלה נוצרו שני גושים, אותם שהלכו עם בן־גוריון והקו התוקפני שלו ואחרים עם שרת שדגל בקו מתון. לא פעם נוצר מצב שבן־גוריון לא הצליח להעביר בממשלה את הצעותיו. הוא החליט להיפטר משרת. תבע במפלגתו את פיטוריו של שרת. מרכז מפא"י אישר זאת

כששלושים וחמישה מצביעים בעד הדחת שרת, שבעה מתנגדים ושבעים וארבעה נמנעים. גולדה מאיר מתמנה שר החוץ ומרדכי נמיר בא במקומה כשר העבודה.

מבצע סיני

שפירא ואנוכי היינו בדרך כלל בצד המתון בממשלה. ענייני הביטחון בחלקם היו תחום סמוי למרבית השרים. ואם לגבי מדיניות התגמול נתקיימו דיונים, הרי שעניינים רבים נמסרו רק לחברי ועדת השרים לענייני ביטחון, ואף להם לא נודע הכל. כך היה לגבי ההכנות למבצע סיני בסוף נובמבר 1956. לא אני ודומני שגם משה שפירא, שהיה חבר בוועדת השרים לענייני ביטחון, לא ידענו שבן־גוריון ושמעון פרס נפגשו עם הצרפתים.

יום אחד הזמין בן־גוריון את שפירא ואותי אליו. הוא העמיד אותנו על כך שהמצב קשה. עבדול נאצר הלאים את תעלת סואץ. המחבלים מרצועת עזה, שבחסות המצרים, פעלו ללא מעצור, והוא הדין באלה שבאו מירדן. ישראל חשה עצמה מאויימת לאורך כל גבולותיה. במחצית הראשונה של חודש אוקטובר 1956 הודיעה שגרירות בריטניה לממשלה כי יחידות של צבא עיראק עומדות להיכנסת לירדן, ולחנות בה תקופה בלתי מוגבלת. ב־25 באוקטובר נערכו בירדן בחירות. יסודות פרו מצריים ניצחו בהן. עקב כך הצטרפה ירדן לפיקוד הצבאי המשותף המצרי סורי בפיקודו של הרמטכ"ל המצרי.

בן־גוריון סיפר לנו שבא בדברים עם אנגליה וצרפת ואנחנו יכולים לעשות משהו כדי להגיע לתעלת סואץ. הוא הסביר את חשיבותו של המהלך הזה. ואין לשכוח שזאת היתה תקופה שהמחבלים באו מרצועת עזה. חברי הישובים הסמוכים לרצועה מעולם לא היו בטוחים מה יתרחש בלילה הבא. אחרי מערכת סיני ביקרתי בקיבוץ סעד. אמר לי אריה קרול חבר סעד, לימים מזכיר הקיבוץ הדתי לימים מן הפעילים המרכזיים למען יהודי ברית המועצות: "יוסל, אתה אינך יודע

מה זה לישון בנעלים". לא הבינותי מה הוא סח. והוא מסביר לי: "זה חודשים שאנחנו ישנים בנעלים. שאם יקרה משהו בלילה נהיה מוכנים מיד לקום". התנצלתי על שלא הבינותי זאת מיד.

ובכן, בן־גוריון זימן אותנו אליו. אמר לנו כי הדברים מתואמים וכי יכולים להתחיל בנושא הזה. יש להחליט במהירות. שפירא השיב כי זו הכרעה קשה מאוד – וזה היה הרבה קודם הוויכוח שבין הרב עובדיה יוסף והרב גורן: "פיקוח נפש מהו?" שפירא אמר שהוא מבקש שהות להימלך בחבר נוסף. וגם אני אמרתי שאני מבקש לשמוע דעתו של עוד חבר, וכל זאת שהאחריות לא תיפול על שכמו של שפירא ועל שכמי לבד. בן גוריון שאל את שפירא עם מי הוא הולך להתייעץ. שפירא השיב כי הוא מבקש לשמוע את דעתו של זרח ורהפטיג. ואני נקבתי בשמו של משה אונא. וכך הווה. ואחרי שעות ספורות השיבונו בחיוב.

בשבת בבוקר בא אלי לקידוש מנכ"ל הדואר בן מנחם. הוא מודיע לי בסודי סודות שהצבא ביקש מהדואר להעמיד לרשות הגיוס שכבר נערך אז בריש גלי, ועורר גל של ניחושים בעולם בצד אזהרות מצד ארצות הברית ורוסיה. חבר אחד שלי עמד עטוף טלית ליד מכונית דואר עמוסה במגוייסים ואמר: "זו שבת אבל זה קידוש השם. זו מצווה. קינדרלעך (ילדים) תכנסו למכוניות תלכו לגיוס. זה קידוש השם". את בן מנחם העמדתי על כך שאני בסוד העניין וכי אין בעיה בהעמדת המכוניות לרשות הצבא.

פרק חמישה־עשר: מיהו יהודי

ב־1956 הנהיגו מדינות שונות בארצות שמעבר למסך הברזל הקלות במתן היתרי יציאה ליהודים המבקשים לעלות לישראל. אלפי יהודים נרשמו לעלייה בפולין, והוא הדין ברומניה. העלייה מפולין הביאה הרבה זוגות של נשואים בנישואי תערובת. כך עלתה לכותרות קבורתו מחוץ לגדר של ילד בפרדס חנה. הדבר אירע בחודש דצמבר 1957. בפרדס חנה נפטר ילד בן חמש שנולד מנישואי תערובת והאם היתה קאתולית. במצוות הרב המקומי י"ז דיסקין נקבר הילד מחוץ לגדר של בית הקברות במושבה. הדבר עורר "סערה ציבורית" ובממשלה נערך דיון סוער בקשר לכך.

בחודש מארס 1958 הורה שר הפנים ישראל בר יהודה לפקידי מרשם התושבים לרשום בתעודת זהות של עולה כי הוא יהודי על פי הצהרתו של העולה עצמו, אלא אם כן ניתן להוכיח שאיננו יהודי.

על פי ההלכה יהודי הוא כל אדם שנולד לאם יהודיה או שהתגייר על פי ההלכה. מאז האמנסיפציה ופרישתם של יהודים ממסגרות הקהילה שהיו קיימות דורי דורות, חל תהליך של חילון בעם ישראל. אותם שנשתמדו נעקרו לחלוטין מגוף האומה, אך אחרים שלא היו מוכנים להתנתק סופית מעמם חיפשו דרכים קלות יותר לצרף בני זוגם לאומה היהודית או להיחשב כיהודים. כך נחשב לגביהם יהודי כל מי שהצהיר על עצמו כיהודי, וכל מי שהסביבה הלא יהודית ראתה בו בן הקהילה היהודית. גם תהליך הגיור היה קל מאוד, כי לא חייב קבלת עול מלכות שמים ושמירת מצוות. בדורנו נוסף לכאן פן נוסף וקשה. הנאצים בחוקי הגזע שלהם ראו כיהודי כל אדם שהוא למחצה לשליש או לרביע יהודי.

משקמה מדינת ישראל היה מקום לקבוע בחוק את ההגדרה של הזהות היהודית. בכ' תמוז תש"י קיבלה הכנסת את חוק השבות הקובע שכל יהודי בעולם רשאי לעלות לישראל בזכות היותו יהודי. לא ממשלת ישראל היא שמקנה לו את הזכות הזאת. זוהי זכות אוטומטית מעצם היות העולה יהודי.

עוד קודם לכן, ביום קום המדינה, ביטלה מועצת המדינה את חוק ההגירה של ממשלת המנדאט, וחוק השבות היה מן החוקים הראשונים שנתקבלו. לפי החוק הזה זכאי כל יהודי לעלות ארצה אם הביע רצונו להשתקע בישראל. יוצא מן הכלל הזה הוא יהודי שפעל נגד העם היהודי או שהוא מסכן את בריאות הציבור או את בטחון המדינה או אם הוא בעל עבר פלילי. לעניין חוק זה נחשב יהודי מי שנולד לאם יהודיה או נתגייר והוא איננו בן דת אחרת. לימים, בשנת תש"ל (1970), "תוקן" החוק לגריעותא בהרחיבו את זכויותיהם של בני משפחת העולה: בנו ובתו של יהודי ונכדו וכן בן הזוג של יהודי או של בנו או נכדו.

משה שפירא, שהיה שר הפנים בממשלה הראשונה, תפש היטב כי אם יבוא לעגן בחוק את משמעותו של יהודי לצורך חוק זה, יעורר סערה ומחלוקת בלתי רצויות. הממשלה הזמנית ערכה מפקד של האוכלוסיה ב־8 בנובמבר 1948. השאלון שעל הנפקדים היה למלא כלל עשרים סעיפים, ביניהם דת ולאום. כבר אז היו הרבה "אזרחים טובים" שסעיף הדת קומם אותם, כאילו יש בתשובתם שעל פי דתם הם יהודים קביעה שהם מקבלים על עצמם קיומה של תורת ישראל. עיתונות השמאל התגייסה למאבק נגד סעיף זה בשאלון. מכל מקום מי שהיה רגיש במקצת להלוך הרוחות ידע שקביעה בחוק של הגדרת יהודי על פי ההלכה לא תעבור בשקט. גם בן גוריון עצמו לא אהב הגדרות דתיות. שפירא, שהיה למוד נסיון, לא ניסה בהיותו שר הפנים לחוקק חוקים בנדון וקבע שמשרדי הרישום יפעלו על פי המצב הקיים ויסמכו על תשובות העולים החדשים גם בסעיפי דת ולאום.

לאחר שאירע מקרה הילד בפרדס חנה, נתן שר הפנים דאז

ישראל בר יהודה את דעתו לכך שבמשרדו אין הנחיות בדרג גבוה לרישום במרשם התושבים, ובפרט לגבי רישום דתם של האזרחים ושל העולים החדשים. בר יהודה החליט לעגן את המצב הקיים בהנחיות כתובות ומכוח החלטת ממשלה. את ההנחיות הוציאו ב־10 במארס 1958 והן הגיעו לשולחן הממשלה רק ב־22 לחודש יוני. ההחלטה שקיבלה הממשלה אומרת כי "כל אדם המצהיר בתום לב שהוא יהודי, יש לרשמו במירשם התושבים כיהודי, ואין לדרוש ממנו כל הוכחות אחרות". כן קובעת ההחלטה: "כל ילד ששני הוריו יודיעו עליו לפקיד הרישום שיהודי הוא, יירשם כיהודי". בישיבת הממשלה לא נתן שפירא דעתו על המשמעות של השינוי המוצע, ורק לאחר ישיבת הממשלה העמידוהו על התקלות העלולות לנבוע מרישום כזה, הנושא גושפנקא ממלכתית. היה חשש אמיתי שהרישום בתעודת הזהות ישמש בבוא יום אסמכתא לאדם שהוא יהודי, בעיקר בבואו להינשא אך גם, להבדיל, בשעת פטירה. אנו דרשנו שקביעת יהדותו של אדם תהיה בידי הרבנות וכי "יהודי ייחשב במדינת ישראל מי שנחשב יהודי על פי חוקי התורה".

למחרת היום הודיע משה שפירא לראש הממשלה על התפטרותו מן הממשלה. בר יהודה, שחש כי הרחיק לכת, הציע למחוק את הסעיף "לאום ודת" מתעודת הזהות. הצעה זו לא נתקבלה על דעת מוסדותינו, והוועד הפועל של המפד"ל אישר את פרישתנו מן הממשלה.

כשפרץ המשבר לא הייתי בארץ. חזרתי ממסע באוסטרליה וניו־זילאנד ללונדון. משם נסעתי לציריך בדרך חזרה ארצה. שם השיגוני חזני ואונא בטלפון והודיעו לי כי פרץ משבר. חזני הוסיף כי כבר אין דרך חזרה. שבתי מיד ארצה, וב־29.6 הגשתי יחד עם שפירא את מכתב ההתפטרות הרשמי.

ההנחיות הללו שהוציא בר יהודה לפקידי הרישום, וקיבלו עתה גושפנקא ממשלתית, נגעו בעיקר לעולים חדשים שמגיעים ארצה. לגביהם נתחדדה הבעיה. מיד בהגיעו ארצה מוסר העולה בשדה התעופה את הפרטים האישיים שלו ושל

בני משפחתו, ועל פיהם ינפיקו לו מאוחר יותר את תעודת הזהות. השאלה היתה מה הוא תפקידו של הפקיד הרושם בשדה התעופה את הפרטים הללו. האם הפקיד עושה "מעשה קוף" בעלמא ורושם באופן מיכאני את הפרטים שמוסר לו האיש שעומד למולו, או שחייבים להפעיל מנגנון של בדיקה. באחת משיחותי עם הרבי מלובביץ' העליתי לפניו כאילוסטרציה סיטואציה כזאת: בשלוש או ארבע לפנות בוקר מגיע מארצות הברית מטוס עם כמה מאות עולים. לפני הפקיד הרושם ניצב אדם ושמו הרשקוביץ' או איצקוביץ' – ואין לך כמעט שם יותר יהודי ממנו, לבד אולי מכהן או לוי – ומצהיר כי הוא יהודי וכך גם אשתו וילדיו. אלא שאשתו היא פורטוריקנית שחרחורת וחיננית הנראית כיהודיה, אבל למעשה איננה יהודי אם משום שלא התגיירה כלל או שהתגיירה בגיור רפורמי. ובכן לדידנו היא וילדיה אינם יהודים. מה יכול הפקיד לעשות ולידו אין שום מנגנון של ביקורת? הפקיד רושם כמו רובוט מה שנאמר לו. וכשמנפיקים אחר כך על סמך סדרות כאלה של רישומים משדה התעופה אלפי תעודות זהות, לא ימלט שיפלו שיבושים. אך כשהרישום בתעודת הזהות הופך כאילו לגושפנקא ממשלתית אתה עלול להביא למצבים מביכים. תיק נישואין וגירושין מתנהל בידי הרבנות ועל פי ההלכה היהודית. כאן נערכת בדיקה האם הרישום אמיתי ועל פי ההלכה או שהוא שקרי מעיקרו או שהגיור שנעשה לא היה על פי ההלכה.

המקרה של הילד בפרדס חנה הוא דוגמא לכך. אצלנו היהודים הילד הולך אחר האם, וכאשר האם קאתולית הילד איננו יהודי. אצל הגויים הילד הולך אחר האב ואם האב יהודי – הילד איננו נוצרי. הנוצרים לא יקברו ילד כזה אצלם והוא הדין ביהודים. נוצרת בעיה שגלשה הרחק מעבר לתחומי המדינה ואשר תלווה אותנו לצערי עוד הרבה שנים.

ב"למרחב", עיתונה של אחדות העבודה, נתפרסם שיר שכותרתו היתה "אחינו אתה". מתן כותרת כזאת, ואמירה מעין זאת לגבי ילד שעל פי ההלכה איננו יהודי לימדה על

הקיטוב שחל באומה. המקור לכך הוא במשנה סוטה פרק ז משנה ח. מסופר שם על אגריפס המלך, שהיה מזרעו של הורדוס, שקרא במעמד הקהל בספר התורה. וכשהגיע לפסוק "לא תוכל לתת עליך איש נוכרי" למלך, זלגו עיניו דמעות. "אמרו לו אל תירא אגריפס, אחינו אתה, אחינו אתה". שאמו היתה מישראל. וכאן במחי קולמוס הפכו בן אשה לא יהודיה ל"אחינו".

נצייר לנו מציאות כזאת. נולד ילד לאשה לא יהודיה אזרחית פולין ואב יהודי חסר נתינות. הם בהונג־קונג ונישאו בנישואין אזרחיים אצל ראש העיר בשנחאי, קודם היותה קומוניסטית, אבל לפי המשפט הסיני. בדרך באנייה נושאת דגל פנמה נולד להם בנם. הם באים ארצה ומבקשים להירשם. מיד עולות שאלת הנתינות ושאלת היהדות. אלה סוגיות מסובכות הקיימות בעם מוכה, שכל המסגרות התערערו אצלו. אנשים הושלכו ממחוזות ילדותם והתגלגלו על פני יבשות. גם המסגרת היהודית כבר התפוררה מזה דורות. והשואה רק חידדה את הדברים. היו יהודים שביקשו לברוח מן היהדות והיו שרצו להישאר או לחזור אל היהדות. כך נוצרות בעיות חמורות.

אך לגופה של בעיית מיהו יהודי. יהודי החי על פי ההלכה היהודית אינו יכול לקבל לחיק היהדות מי שלא עבר את תהליכי הגיור: מילה, טבילה וקבלת עול מצוות. בקרב קהילות ישראל בעולם מרובים נישואי התערובת והם מתרבים לצערנו מדי שנה בשנה. לדעתי מותר להסתכל על נישואי התערובת כשואה המכלה את עם ישראל בדורנו. לא אכנס כאן לסטטיסטיקה על אחוזי נישואי התערובת במדינות הסקנדינביות או בשווייץ וצרפת. ברור שהמובילה בעניין זה היא ארצות הברית, שבה הריכוז היהודי היותר גדול בפזורה. הרפורמה בארצות הברית התחילה לפני יותר ממאה שנים. שם גם קיימות ומאורגנות הקהילות הרפורמיות והקונסרבטיביות. הם מקילים בנישואי תערובת וממילא בגיור. הדבר נובע ממהותן של הקהילות. הדרך להצטרף אליהן

קלה, והאוכלוסיה שלהן מורכבת בהרבה משפחות מעורבות. כבר הגענו לטקסי נישואין הנערכים בשיתוף לא קדוש של רב וכומר, ויש מחמירים לקיים טכס כפול פעם בבית הכנסת ופעם בכנסיה. אבל אפילו מתגייר צד אחד של בני הזוג קודם הנישואין הרי שכל מעשה הגיור חסר משמעות. המתגייר איננו מקבל על עצמו שום חובות וההצטרפות ליהדות היא דיבור בעלמא.

הנה, כיצד הציג לפני את הבעיה בצורה בוטה ביותר בן דוד של בן דוד שלי, שעדיין למד בשעותיו הפנויות חומש עם רש"י אצל אבי ז"ל. כזכור לא היה אבי מורה אלא סוחר, אך תורה שקנה אותו בן דוד אצל אבי הספיקה לו להתקבל כרב רפורמי בארצות הברית. והוא שאל אותי: אמור לי בכנות. בא לפני זוג צעיר. הוא בחור יהודי מברוקלין, שהתאהב בנערה פורטוריקנית יפה. הם חיים כאן בשיקגו ורוצים למסד את קשריהם על ידי נישואין. מה עלי לעשות? לתת לבחור שהוא ימשך אחרי הבחורה לכנסיה או למצוא דרך שהבחור ישאר אצלי ויביא אף את הבחורה אלינו על ידי אותו גיור שאתה ד"ר יוסף בורג אינך גורס אותו? הוא הציג את הדברים באופן חריף. לא זכור לי כיצד השתמטתי ממתן תשובה נחרצת. אך ברור שזה מצב אומלל שבו שרוי עם ישראל בדורנו, מצב שלדידי לא היו צריכים כלל להגיע אליו. אך לאחר שכל זה נתרחש במחנה ישראל אין תשובה בפי.

המצב עלול להחמיר יותר ויותר לפי שהפונדמנטליזם הדתי איננו נחלת המוסלמים או יהודים בלבד. הוא קיים גם בעולם הנוצרי. הדבר יכול להביא למצבים שונים. או שהאשה הנוצרית שנתגיירה תהפוך ליהודיה אדוקה, או שתתחיל להיות נוצריה אדוקה, או שהפונדמנטליזם הנוצרי יוליד שוב אנטישמיות שתגביר את המתח בתוך המשפחה. כיצד ייראו בתים של זוגות מעורבים ולאן ילכו ילדיהם? מי חכם וידע?

קהילות רפורמיות קיימות גם בשווייץ, באנגליה ואפילו בפרת (Perth) שבמערב אוסטרליה. שם מצאתי קהילה רפורמית מבוססת שרבים מחבריה הם זוגות מעורבים.

חבריה־מייסדיה הם יוצאי מה שהם מכנים "הירידה הראשונה". אנשים שעזבו ב־1912 את ארץ ישראל. הגיעו לפורט סעיד ובשתי לירות שטרלינג הגיעו משם לאוסטרליה. הם היו מאוגדים בחבורה שנקראה "מנורה". הם בעלי בתים די מכובדים. וכיום זו קהילה מעורבת לחלוטין, וככה עם ישראל חי.

ברם, השאלה בעיקרה היא תוצרת ארצות הברית. שני המחנות המיליטנטיים בשאלה הזאת אותם שמשכו לקולה ואותם שמשכו לחומרה, הרפורמים וחב"ד.

לחב"ד היתה בלבי פינה חמה והערכה בלתי מסוייגת. ביתו של הרבי ר' מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל בברוקלין, באיסטרן פארקווי 770, נעשה מרכז רוחני לרבבות יהודים. התלהבות ומסירות נפש מילאו ליבות החסידים, אור החינוך למצוות ולחזרה בתשובה בא מהבית הזה למרחקי עולם ולמקומות שיהדות אמיתית היתה זרה להם. בשנות העשרים הביעו הרבי דאז והרבי מסאטמר את התנגדותם לאגודת ישראל, בין היתר מפני שהיא דומה לאירגון פוליטי מפלגתי כדוגמת המפלגות הציוניות. חסידי חב"ד היו הראשונים והיחידים שראיתי במחנות בגרמניה – ביחוד בפוקינג על יד מינכן – שגם תחת משטרו של יוסף סטאלין לא שכחו את תורת משה. גם בלבוש, גם בזקן המגודל וגם בשמירת המצוות. מאז נתונה הערכתי להם ואני מכבד אותם. אך עם כל זאת היה לי ויכוח עם הרבי מלובביץ'. השאלה עלתה על הפרק והלכה והחמירה מפני המצב המיוחד שבו שרוי העם היהודי. אילו היו כל היהודים מאוחדים בהגדרת מה הוא יהודי, לא היו צריכים להתווכח על השאלה מיהו יהודי. עזבנו את הממשלה בגלל שאלה זו אך פתרון קובע לא נמצא. מצד אחד חוזרים בנים שנתרחקו והתערבו בגויים. מאידך גיסא רחוק רוב יהדות ארצות הברית מתפיסתם של שלומי אמוני ישראל.

חוגי האופוזיציה הדתית בשעתה וגם חברי התנועה שלנו שהיו נגד ההנהגה הרשמית של המפד"ל הבטיחו לרבי שחוק מיהו יהודי יתוקן. אני הייתי היחיד שאמרתי לו אישית ואחר

כך על ידי שליחים וקרובי משפחה משותפים, שאין סיכוי שהכנסת תקבל החלטה העונה בחיוב לרעיונות המוצדקים של הרבי.

פעם בשיחה אמרתי לו כי רוב חברי הכנסת אינם שומרים על כל סעיף בקיצור שולחן ערוך. והסיכוי שישנו את החוק הזה הוא איפוא קלוש. באחת הנסיעות לארצות הברית נתלוותה אלי רעייתי, שכבר סיפרתי כי היא נצר למשפחת הרבי. נודע לו שהיא בניו יורק וביקש שנבוא טן־דו, הוא רוצה לראות את "הקרובה פון ירושלים". נכנסנו ונשארנו עומדים עד שהוא הורה לנו לשבת. התעניין בה ובמשפחה. תוך כדי שיחה הזכיר את המאמר הידוע: איזוהי אשה כשרה? כל שעושה רצון בעלה. זאת אינה גמרא, אלא מימרא שמופיעה ברמ"א אבן העזר סוף סימן ס"ט, על פי תנא דבי אליהו רבא פ"ט. וכך אמר הרבי לרבקה: איזוהי אשה כשרה? כל שהיא זאת שעושה את מה שבעלה ירצה. התכוון לכך שהיא, כביכול, תעצב את דעתי בנושא הזה של מיהו יהודי.

ולגבי הקהילות היהודיות בארצות הברית. יש קהילות שמקבלות גם לא יהודים אחרי גיור רפורמי. זוהי המציאות. כשם שהמציאות היא שרוב הקהילות המאורגנות בארצות הברית אינן אורתודוכסיות. ובמאמר מוסגר אומר כי כאשר מדברים בתפוצות על קהילות אורתודוכסיות אין זאת אומרת שכל חבריהן הם יהודים אורתודוכסים. סדנא דארעא חד הוא, וארחיק עדותי ללונדון. אני בשבת בבית הכנסת נורטהנדן בהנדן שבלונדון. ואני רואה שהנשים שבעזרת נשים נושאות תיקים וארנקים. ועירוב אין. אני שואל את שכני לספסל לפשר הדבר, הרי נאמר לי כי It is an Orthodox Synagogue, והוא משיב: The Synagogue is Orthodox but not the people. אני צועד כשעתיים מדאון־טאון לבית כנסת שאמרו לי עליו שהוא אורתודוכסי ואני רואה שאנשים באים לתפילה במכונית...

ובכן כשאני אומר שהמהומה שנתעוררה סביב השאלה של מיהו יהודי היא תוצרת ארצות הברית, לכך אני מכוון. כל החלטה שתקבל הכנסת בישראל עלולה להשפיע על החברה

היהודית הגדולה שבארצות הברית. ולכן מצד אחד יצא חוצץ הרבי מלובביץ', ומן הצד האחר הרפורמים והקונסרבטיבים, שתפיסתם רחוקה מזו של שלומי אמוני ישראל. גם פרקטית לא היה חוק מעין זה יכול להתקבל בכנסת בישראל, שרוב חבריה אינו מצטיין בתור שומרי שבת על כל הפרטים והדקדוקים. רוב כזה שאינו מצטיין באדיקות יתירה של שמירת המצוות, לא יהיה מוכן לקבל חוק זה. אז אתה מבקש כאן בארץ כי רוב שאיננו גורס עניין מסויים יקבל חוק שרוב היהודים בארצות הברית איננו גורס אותו. וכאן נקלע היהודי האורתודוכסי למצב טראגי. במובן העיוני אין לדידו אלא גיור על פי ההלכה. אבל העם כיום למשפחותיו מגוון יותר. ישנן מדינות שאין בהן משפחה שנגע נישואי התערובת לא פגע בה. והיה עלינו להתייחס לעניין בכל הרצינות, אפילו מבלי להביא בחשבון את האלמנט הלאומי, שנישאר לפחות שנים עשר מיליון יהודים. ככלות הכל אנו עם קטן ביותר, ובתוכו היהדות האורתודוכסית הדבקה ממש בתרי"ג מצוות היא סקטור קטן, ואנו מבקשים לקבוע מסמרות ולהכתיב לאומה כולה את עקרונותינו.

מה בכל זאת היו הארגומנטים שלנו? אנחנו טענו כי כאשר מדובר על גיור אי אפשר להפקיע אותו מן השולחן ערוך וכל ספרות השו"ת הנלווית אליו. בגיור שלא על פי ההלכה יש שני אלמנטים. ראש לכל המלה גיור כאן היא סילוף סימאנטי וענייני. הביטוי גיור כשאתה מתרגם אותו לאנגלית, ואנחנו הרי דיברנו לגבי יהודי ארצות הברית, התרגום הוא Conversion שמשמעו האמיתי הוא המרה. וכאן יש לנו תהום בין שני המושגים. אני יכול לתרגם גיור על ידי Conversion, אבל אינני יכול לתרגם Conversion על ידי גיור. מכאן בא הסילוף הסמאנטי שכאן הכל טעו והטעו. על כך היו צריכים להעמיד. אם אין אתה קובע פרוצדורה כלשהי כי אז זה אד ליביטום – כרצון איש ואיש. בלוס אנג'לס שימש ברבנות רפורמית מקס נוסבאום. היה בנו של שוחט מסוצ'אבה שבבוקובינה. הגיע לגרמניה. סיים ככל הנראה את

בית המדרש לרבנים בברסלאו והיה נואם נפלא. היו שניים כאלה בקרב הרפורמים בגרמניה, יואכים פרינץ והוא. בשנים 1933–1939 הם דרשו דרשות של עידוד. אני זוכר דרשה אחת של מקס נוסבאום שבה פנה למאזיניו ואמר: איני יודע מי מן המאזינים יהיה חופשי בעוד שבוע או אם אני אהיה חופשי אז. היגר לארצות הברית והיה רב גם בהוליבוד. לי לא ברור באיזו פרוצדורה הוא גייר את אליזבט טיילור ובריג'יט ברדו. מה נדרש מהן כדי להיכנס לחיק היהדות כדי שתהיינה "יהודיות כשרות" בחיק בעליהן היהודים. לא ידוע לי מי גייר את סמי דייוויס והאם נימול או לא. אבל אני יכול להעיד כי במו עיני ראיתי מודעות בעיתון היהודי במיאמי: "קונברשן תוך עשרים וארבע שעות". זה אולטרה בליץ ברליץ. כלומר אנו מצידנו מעמידים דבר ברור כשנגדנו יש דבר בלתי ברור ומעורפל.

עוד נקודה. הגיור האורתודוכסי אליבא דכל הדעות הוא גיור מושלם והמתגייר הוא יהודי לכל הדעות. אבל אם מישהו עבר את הקונברשן אצל רב רפורמי, משמעו של דבר שהוא קיבל אותו כ"ממבר" לסינגוג שלו. גיור זה אינו מחייב את הרב הקונסרבטיבי בבלוק הבא. זה יוצר אנדרלמוסיה, וזה מסבך את המצב הרבה יותר.

בגרמניה היו קהילות בכל עיר ועיר. בדרזדן, דרך משל, היתה קהילה אחת, והיה רישום מלא של כל חבריה. בפראנקפורט היו שתי קהילות. מכל מקום, כל יהודי היה רשום בפנקסי הקהילה, וגם זה שהתגייר ונצטרף לעדה היהודית. כאן נרשמו נישואין וגירושין, לידות ופטירות, גרים וכל כיוצא בכך.

בארצות הברית אין דבר כזה. שם בנויה ההתארגנות של היהדות על בית הכנסת. הבא להתגייר מצטרף אולי לבית כנסת אך לא לקהילה מקומית כוללת מאורגנת וממוסדת. הפרדת הדת מהמדינה אוסרת על רישומו כיהודי בתעודות רשמיות. כדאי להזכיר שבאופן פרדוכסאלי ברוסיה נשאר רישום הדת היהודית בתעודת הזהות, הסעיף החמישי. זו אחת הסיבות שאי אפשר לעמוד על מספרם האמיתי של היהודים בארצות הברית. ומשום כך אינך יכול לברר פרטים

חשובים במעמד האישי של יהודים. דרך משל, אשה נישאה ונתגרשה ונישאה מחדש וילדה בן. אינך יודע אם נישאה לראשונה בנישואין דתיים. אם גירושיה היו בבית הדין או בבית המשפט ומה טיבם של נישואיה השניים. אם נישאה לראשונה בנישואין דתיים ונתגרשה בגירושין אזרחיים היא לפי ההלכה אשת איש, ובנה מבעלה השני הוא איפוא ממזר. וזה רק אפס קצהו של הבלבול והמבוכה שנוצרים עקב מצב זה.

אינני רוצה להתעלם מן העובדה שהבעיה היתה קיימת מזה דורות. ידוע לי על חרם שהטילו בדרום אמריקה על אלה שמגיירים בחורות מקומיות. הגיעו בחורים יהודים וביקשו להינשא. התוצאה היתה שמישהו פחד לגייר, והבחורות נישאו בלי גיור כלשהו. והתוצאה ברורה. אנחנו בגרמניה עמדנו בפינה מסוימת, כי שמה לא היה קיים גיור רפורמי.

בן גוריון העמיק חשוב בשאלה מהי יהודיות בלי יהדות. סמוך לפרשת מיהו יהודי קצת קודם או בעיצומה פנה הרב סימון גולדין במכתב גלוי אל דוד בן גוריון. בדבריו העמיד על כך שלו ולבן גוריון ולכל בני הדור הזה עוד היו חוויות משותפות, אבל – כך שאל – מה יהיה המשותף בין הילדים או בין הנכדים? ובן גוריון השיב: בשני דברים צה"ל והתנ"ך, שהוא עצמו לא הכיר בכולו ולא האמין בכולו. ישעיהו לייבוביץ יצא נגדו וטען, בדין, שהתנ"ך הרי מקובל גם על הנוצרים. אני טענתי כלפי בן גוריון כי התנ"ך שלנו בלי רש"י איננו מושלם. והשאלה מה תהיה החוליה המקשרת אם אין זכרונות של תורה ואין זכרונות הקוזאק שמכה את היהודי, בעינה עומדת.

לבן גוריון היתה גם בעיה אישית. בנו עמוס נשא נוכרית, שאמנם התגיירה. בן גוריון עצמו לא נישא בנישואין דתיים. נזדמנתי אצלו פעם בימי הוויכוח של מיהו יהודי. היו אצלו שני יהודים עשירים מראשי המגבית בארצות הברית. לפי הגדרתך, טען כלפי, ילדיהם אינם יהודים.

בעיצומו של המשבר נזדמנתי בי"ט כסלו לכפר חב"ד.

מקבלי פני הציעו לי להיכנס לבניין המרכזי, ששם יושב השר משה כרמל, אלוף במילואים ואיש אחדות העבודה. סירבתי כשבפי הטעם המר של הוויכוח הקשה בישיבת ממשלה בבוקר על בעיית מיהו יהודי, והדברים הבוטים ששמעתי מפיו. אחר כחודש ימים הגיעני מכתב "נזיפה" מן הרבי בניו יורק. היכן מידת אהבת ישראל שבי, שאני מפגין אי רצון לשבת עם יהודי בעל דעה מנוגדת. השיבותי לרבי שאני אינני במדריגתו, ואני איני יכול להביא את עצמי להעמיד פנים, לשכוח תוך כמה שעות דברים קשים ששמעתי מפיו בנושא שהוא בנפשו של העם היהודי, ולשבת במחיצתו כאילו דבר לא נאמר.

ובכן הדיון על השאלה הגיע לכנסת עקב התפטרותנו. נצטרף כאן לדעתי שילוש בלתי קדוש. היה כאן ישראל בר יהודה עם התנגדותו החריפה לכל עניין שבדת ישראל — כל דבר שהיתה לו נגיעה בדת ישראל פסול היה בעיניו. הוא התבטא פעם באוזני חברנו משה אונא: "מדוע אתם צריכים תמיד להביא את הצעותיכם בשם הדת והמסורת? לעיתים הרי הן סבירות למדי לגופן ואפשר היה לקבלן". משמע שאם מביאים הצעות סבירות בשם הדת והמסורת הם חייבים להתנגד להן. היה, כאמור, בן גוריון והמוטיבציה הפסיכולוגית והאנטי קלריקלית והיה היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן.

חיים כהן שעלה ארצה מגרמניה, היה יהודי אורתודוכסי עד גיל די גבוה בחייו. נצר למשפחת רבנים חשובה. כאן בארץ למד גם בישיבת מרכז הרב אצל הרב א"י קוק. שימש שנים רבות בעל תפילה בימים נוראים בבית הכנסת הפרטי שהחזיק בביתו ד"ר יצחק נבנצאל, מבקר המדינה. מה גרם לו לנטוש את אורח החיים הדתי לא ברור לי. מכל מקום ליהדות הדתית היה אחד מאבות נזיקין. כיועץ משפטי לא היתה פגיעתו רעה כל כך, על כל פנים בלתי חשופה. כנגד זה פסקיו כשופט בבית המשפט העליון היו לעולם עם צרינו.

בדיון על פרשת מיהו יהודי נאמנו משה שפירא ז"ל ואנוכי, שזו היתה זכותנו לנמק את התפטרותנו בפני הבית. שפירא טען כלפי שנאומי היה פתיטי מדי. אמרתי: מה אעשה דיברתי

עם הרגש שלי. בקשר לנאומי אירע לי דבר עם משה שפירא. אני נהגתי תמיד להכין לי ראשי פרקים על פתקים. מעולם לא קראתי נאומי מן הכתב. כל ימי היתה לי התנגדות פנימית לקרוא מן הכתב נאום כתוב מראש. הדבר הזה בא לי ככל הנראה כריאקציה לתביעתם של הנאצים לבדוק מראש כל נאום פומבי, והדבר חייב הכנת הנאום בכתב, ואי סטייה מן הכתוב. כמו רבים אחרים חייב הייתי להכין את הנאום בכתב ולתת להם אותו כדי שיאשרו אם הוא מותר או אסור. לטעמי זה גרע מן הספונטאניות של הדברים. גם בפעם הזאת הכינותי לעצמי ראשי פרקים על גבי פתקים. כנגד זה לשפירא הוכן הנאום המלא בכתובים. ביקשתי ממנו שיראה לי את הנאום קודם שדיבר כדי שלא אחזור על הדברים. מטעם לא ברור לי הוא סירב. והנה כדי שלא ישתבש בקריאתו נהגו לנקד לו מקומות בעייתיים. הכינו למענו מיד שני עותקים, האחד בשבילו והאחר למסור לסופר "הצפה" כדי שיעבירנו למערכת. בטעות מסר שפירא לידי העיתונאי את העותק המנוקד, והדבר ניכר בעת שדיבר. אני מחקתי כמה נקודות שהכנתי והוספתי אחרות.

מיד לאחר ההתפטרות יצא שפירא לארצות הברית. כשנפרדנו ביקשני "לסדר את העניינים" וכוונתו היתה לפי שיטתנו, דהיינו להיות שותפים בניהול ענייני המדינה. ואינני בוש על השיטה הזאת. גם אנוכי יצאתי עם רבקה, אחרי המסע הארוך לאוסטרליה לכמה ימי חופשה במלון השרון.

בסעודת הצהריים האחרונה ישבתי בגפי וסעדתי בנפרד מאשתי, שהעדיפה ארוחה חלבית. בן גוריון נכנס. ראה אותי ואמר: "תכנס אלי אחר כך". שמחתי להזדמנות להחליף אתו דברים, ולנסות למצוא דרך לישר את ההדורים, כבקשתו של שפירא. נכנסתי ונתקבלתי במקלחת של צוננים: "מי זה הרב ניסים? איזה ספרים הוא כתב? למה אקבל את פסיקתו? אילו הרב קארו (מרן יוסף קארו מחבר השולחן ערוך) חי כיום ולא לפני ארבע מאות שנה הייתי מקבל את דעתו? אז מפני שהוא חי לפני חמש מאות שנה אני צריך לקבל את דעתו?"

משהגענו ל"תכלית", ניסינו למצוא איזושהי פורמולה שבן גוריון יוכל להסכים לה ואותנו היא תספק. מצאתי נוסחה גואלת ואם היא היתה מתקבלת היינו מחסלים את פרשת מיהו יהודי. עם ההצעה הזאת באתי להנהלת המפלגה. העליתי את ההצעה בפניהם. אך לפתע הפכו כולם לוחמנים. אמרתי להם שפעלתי על דעתו של שפירא. אמרו: "זה לא מענין אותנו". תוקפני מכולם היה אלעזר גואלמן, שהיה לו מעמד חזק בפועל המזרחי: "מפני שבורג היה בסיר הבשר עם בן גוריון זה ישנה את עמדתנו?"

כאן המקום לומר דבר, שהוא לגבי דידי עקרוני. הרבה פעמים מנו אותי שאני פועל ומנווט דברים מתוך אהבת הכיסא בממשלה. לא אכחיש שחברות בממשלה יש בה משום זכות, בייחוד למי שנשאר חי אחרי השואה וראה בתקומת העם והקמת המדינה. אבל בכל כובד האחריות אני טוען שלעולם מוטב לה למפלגה לשבת בתוך הממשלה ובתוכה, ומתוכה לנהל את מאבקיה. אינני מפחית מערכה של אופוזיציה, אבל לגבינו עומדים תמיד על הפרק עניינים שהם בנפשנו כיהודים שומרי תורה, ובתוך הממשלה אנחנו יכולים להשפיע. מה שאין כן מחוצה לה. וגם במקרה דנן למדנו את הלקח די מהר.

המשבר נתמשך. בן גוריון עשה מעשה ופנה אל ארבעים ושלושה "חכמי ישראל", ביניהם רבנים, הוגי דעות וסופרים, שיחוו דעתם בנדון. בין הנשאלים היו חמישה מחשובי הרבנים בתפוצות, הרב י"ד סולוביצ'יק, הרב חיים הלר, הרב אהרן קוטלר בארצות הברית, הרב ישראל ברודי באנגליה ופרופסור ברוך בצרפת, ואל מורי הדגול הרב י"י ויינברג בשווייץ. רוב הנשאלים הביעו דעתם שיש לפתור את בעיית רישום התושבים מנישואי תערובת על פי ההלכה היהודית. בית הדין של לונדון – הסמכות הדתית העליונה של יהדות בריטניה – הגדיר את הצעת ממשלת ישראל, שלפיה תתקבל הזדהותו של אדם כיהודי, כראיה שהוא יהודי, כ"איום טראגי לחיי הבית והמשפחה של הקהילות היהודיות בעולם כולו".

והרי פיסקה מדברי תשובתו של מורי ורבי הרב י"י ויינברג

זצ"ל לבן גוריון: "לפנינו נשנה שוב אותו החזיון המופלא, שאירע בימי עזרא ונחמיה: 'ורבים מהכהנים והלוים וראשי האבות הזקנים אשר ראו את הבית הראשון ביסדו, זה הבית בעיניהם בוכים בקול גדול, ורבים בתרועת בשמחה להרים קול' (עזרא ג, יב). אף כאן מוצדקת השאלה: מה היתה סיבת הבכיה של ראשי האבות הזקנים? ודאי שגם הזקנים שמחו שמחה גדולה בעצם העובדה של הבניין ושל שיבת בנים גולים לערש מולדתם. אלא בהעלותם על לבם זכר בית המקדש הראשון, את עוזו ותפארתו, הורידו עיניהם דמעות של צער ושל פחד; מי יודע אם הבית החדש יהיה תחליף לבית שחרב? מי יודע אם ימלא הבית החדש את כל התקוות שנשמת ישראל תלתה בבניינו?

מי יודע אם תיקד בבית זה אש של מעלה, אש של שפע קודש המושך ולוכד בכוחו את כל לב מישראל ההומה ועורג לחיים של קדושה ורוממות עילאית? מי יודע אם הבונים הצעירים יכוונו את לבם לבניין מלא ולגאולה שלימה? מי יודע אם תרועת השמחה והצהלה לתקומה הארצית והחמרית לא תדכא את הצמאון והכוסף לתקומה רוחנית וחירות נפשית והאם, ח"ו, לא תדמה הבנייה החדשה של הריסות בית ישראל לחורבן החלום האחרון והריסת התקווה האחרונה של דורי־דורות?"

בין הנשאלים היה גם הסופר ש"י עגנון. תשובתו היתה פשוטה ונחרצת שהוא "את שלומי אמוני ישראל, ששלמים ונאמנים לתורה כפי שפירשוה חז"ל ונקבעו בשולחן ערוך". אך גם בשאלה של מלחמת התרבות המתנהלת כיום במדינה, אני גורס מה שכתב עגנון בשולי מכתבו לבן גוריון כדי שלא "להוציא את הנייר חלק": "דת ומדינה הן לעת עתה כשתי שכנות שאינן נוחות זו לזו. ואתה ששלום המדינה וטובת המדינה תלויים בך, כדאי שתמשוך ידך מלדון בענייני דת בין טוב למוטב, כדי שתהא דעתך פנויה לענייני המדינה".

זכורני בהיותי שר הסעד ביקר אצלי שגריר של אחת מן המדינות הסקנדינביות. לפי הפרוטוקול עורך שגריר חדש

בארץ סבב של ביקורים אצל שרי הממשלה. אותו שגריר ישב ככל שישב. השיחה התנהלה באנגלית ולטעמי התארכה קצת וביקשתי לסיימה. ואז לפני הפרידה הוא מתנצל, מבקש סליחה ואומר כי הוא מבקש לשאול שאלה. והוא אומר לי: "לפני שבאתי לכאן קראתי בשפתי – ואיני זוכר אם נורווגית שוודית או פינית – כל חומר שמצאתי על מדינת ישראל ועל היהודים. תגיד לי בבקשה מהם היהודים: דת או לאום?" אחרי שקרא את כל הספרים הוא שואל. אמרתי: "תראה, כל יהודי יסכים שאצלנו קיימים שני האלמנטים, האלמנט הדתי והאלמנט הלאומי כאחד. על מידת האחוזים כמה אחוזים דת וכמה אחוזים לאום, כמה אחוזים זה היסטוריה וכמה מזה אקטואליה, על כך מתווכח כל יהודי עם היהודי האחר חברו".

בעקבות פרישתנו מן הממשלה העלו בחוגי הקואליציה את הרעיון שיש לשים קץ למסורת שנתהוותה בישראל, כי משרד הדתות והטיפול בענייני דת נתונים להשפעתה הבלעדית של המפלגה הדתית הלאומית. הועלתה ההצעה לנצל את ההזדמנות של פרישתנו מן הממשלה להפקיע את ענייני הדת מאפוטרופסות מפלגתית ולהפקידם בידי אדם דתי מקובל על הציבור הדתי ובר סמכא מוכר בענייני דת. היה זה ישראל ישעיהו־שרעבי סגן יושב ראש הכנסת מטעם מפא"י שהציע למנות את הרב יעקב משה טולידאנו הרב הראשי של תל־אביב־יפו לשר הדתות. הרב טולידאנו נענה להצעה והממשלה בישיבתה ב־23.11.58 החליטה לקבל את ההצעה. למחרת היום הודיע על כך בן גוריון בכנסת, ויום לאחר מכן הושבע הרב טולידאנו כשר הדתות.

הרב טולידאנו נולד בטבריה בשנת 1879. למד בישיבתו של אביו והוסמך לרבנות. היה עסקן ציבור, יו"ר המזרחי בטבריה וחבר ועד העיר. החליף מכתבים עם הרצל ועם נחום סוקולוב. עסק בגאולת קרקעות בעיר ובסביבתה. במלחמת העולם הראשונה גורש לקורסיקה. ב־1920 חזר ארצה. שימש לאחר מכן ברבנות בטנג'ר ובקאהיר ואלכסנדריה עד שנבחר בשנת 1942 לרבה הראשי הספרדי של תל אביב. מלבד חיבוריו

בהלכה עסק גם בתולדות יהדות המזרח. היה אספן של כתבי יד עתיקים וקצתם הוציא לאור. בשנות כהונתו בתל אביב גבה הר בינו ובין הרב מימון, וזה הכשיל את בחירתו הטבעית לרב ראשי וראשון לציון והעדיף על פניו את הרב נסים שלא שימש קודם ברבנות.

כניסתו של הרב טולידאנו למשרד הדתות היתה בעייתית משום שאנו פרשנו על עניין דתי עקרוני. היה בה גם משום ליבוי יצרים על רקע עדתי. בנקודה זו הפגין בן גוריון חוסר שיקול דעת, ומתוך שיקולים של שעה לא הביא בחשבון לאן עלולים הדברים להידרדר בעתיד בחברה בישראל. הרבנים אונטרמן ונסים בירכו את השר החדש ואילו הרבנים י"א הרצוג וראובן כץ מפתח תקוה והרב מימון תבעו ממנו לסרב לקבל את התפקיד. לדידם "תתפרש כניסתו לממשלה במצב זה בעולם היהודי כבגידה והפניית עורף מצדו ליהדות הדתית במערכתה על עניינים עקרוניים ויסודיים".

הרב טולידאנו שימש בתפקידו מ־24.11.58 עד מותו ב־15 באוקטובר 1960. בראשית 1959 הציע הרב טולידאנו כללים לקביעת יהדותו של אדם לגבי הרישום בתעודת הזהות: בחור המצהיר שהוא יהודי ובן לאב ואם יהודים — יירשם כיהודי. קטין מנישואי תערובת יירשם בתעודת הזהות של האם בלבד. בהתאם לכך הוא הציע להכניס שינוי בטופס מרשם התושבים, שבו יצויינו דת האם ודת האב — ולא דתו של הקטין. רישום זה יחול לגבי כל הקטינים שבמדינה ולא רק לגבי קטינים מנישואי תערובת. בר יהודה הסכים להצעה זו, אך היא לא יושמה. במארס 1960 כששפירא שוב שימש שר הפנים הוציא הנחיות חדשות המבטלות את אלה של בר יהודה, ומחזירות את המצב לקדמותו, קודם החלטת הממשלה על פי בר יהודה.

הבחירות לכנסת הרביעית נערכו במועדן, כלומר לאחר ארבע שנות כהונה. הן נערכו ב־3 בנובמבר 1959 ואנו הצטרפנו מחדש לממשלה שישה שבועות לאחר מכאן. שפירא קיבל את תיק הפנים וטולידאנו נשאר במשרד הדתות. לשפירא מאוד לא נעם להצטרף לממשלה שטולידאנו חבר בה. פנחס ספיר,

שר האוצר הכל יכול, הציע לנו כנדוניה להצטרפותנו לממשלה חמישה מיליון לירות לבתי הספר התיכוניים הדתיים. אונא ואנוכי סברנו שכדאי לנו לקבל את ההצעה, משום שבאמת היינו מקופחים בנושא של תיכונים דתיים. העול של החזקתם העיק מאוד וחוסר תקציב מנע פיתוחם. שפירא קיבל את הדין אבל הטיל עלי את הקשרים עם טולידאנו. באותו פרק היה כבר טולידאנו איש זקן ותרומתו כשר בממשלה היתה זעומה. הוא תפש יותר כותרות בנישואיו לצעירה בשנות העשרים שלה, מאשר בפעולותיו כשר. הוא היה חבר הוועדה למינוי דיינים. שפירא כשר הפנים היה צריך לשבת אף הוא בוועדה, אך לו לא נעם לשבת אתו ומסר לי את התפקיד. הוא גם אמר לי: "תלך תדבר אתו, אתה מדבר שפות תדבר אתו".

הלכתי אליו ואמרתי לו: "אנחנו צריכים להיות עכשיו יחד. וכבודך, אני בא אליו, הרי אנחנו מדברים שפות. כבודו יודע ספרדית גם אני. כבודו יודע צרפתית — גם אני. עכשיו יש לנו עוד שפה סודית, כבוד הרב". אז הוא אומר: "מה?" אמרתי לו: "שפה של תלמידי חכמים". אמרתי לו, יש סוגיה במסכת תמורה דף ד לגבי "כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אם עביד מהני או לא מהני". ההיסטוריה היא סיפור של העבר, צריך לראות מה אנו עושים בעתיד.

ויהי היום והוועדה לבחירת דיינים מתכנסת. אני היושב ראש מכוח שר הפנים, ואני מנהל את הישיבה. ישבו גם נציגי עורכי הדין ונציגי הדיינים. בתור קוריוז. בין היתר היו שני מועמדים אחיהם של נציגי הדיינים הרב ז'ולטי והרב גולדשמידט. אז כשדנו באחיו של הרב גולדשמידט יצא הרב האח מן החדר, והוא הדין כשדנו באחיו של הרב ז'ולטי, יצא הרב בצלאל ז'ולטי מן החדר. ואני רוצה לציין — כדי שלא יתקבל רושם מוטעה שקיים כאן משהו שנראה כנפוטיזם, אבל למעשה קיימות משפחות בישראל מדורות, הרוצות שכל בן יהיה תלמיד חכם ורב. וכך היה מקובל בישראל מדורות. והיו משפחות כאלה, ולא היתה כאן העדפה משום שהם אחיהם של הדיינים.

באותו דיון עלתה מועמדות של רב אחד ספרדי. הדיון התקיים ימים מספר אחרי רעש האדמה העצום שפקד את צ'ילה (1960), ועשה רושם רב בעולם. אין זה תפקידי לבחון את למדנותו של המועמד, כי זאת כבר עשתה ועדה קודמת שמסננת את המועמדים. אני שואל אותו אם שמע על רעידת האדמה בצ'ילה. "לא!" "כבודו קורא עיתון?" "חס ושלום". אני מבין שהוא פחד שאשאל אותו איזה עיתון. וזה לא "הצופה" והוא איננו רוצה לשקר, ומכאן התשובה "חס ושלום". הוספתי ושאלתי "איך יכולה להיות תורת חיים אם כבודו איננו קורא עיתון, ואינו יודע מה מתרחש בעולם?" טולידאנו הרגיש שהמצב קשה ומיד שאל אותו שאלה הלכתית איך כותבים "ז'אנינה" בגט. כי אצל הספרדים יש גימל עם נקודה למעלה נקודה למטה או בלי נקודה.

מבחינתנו כמפלגה, ואני מאמין שגם מבחינת המדינה, הצטרפותו של טולידאנו לממשלה היה בה משום שבירה של אחיזתנו במשרד הדתות. זה הוביל למצבים נוספים שבהם היה התיק מופקד בידיו של בן גוריון. היה זמן שחיים צדוק שימש שר הדתות. וככל שיטענו כלפינו הרי ראייתנו את מדינת ישראל וצרכיה לא היתה מפלגתית צרה. לדידנו מדינת ישראל היא ערך, ולא ראינו במשרד רק מקור להזרמת כספים. בין כך ובין כך שאלת מיהו יהודי נשארה בתור סימפוניה בלתי גמורה, סימפוניה אבל לא הרמוניה.

נספח: דוד בן גוריון

את רשמי־עימותינו־והערכתי על דוד בן גוריון אפתח במעשה שהיה. היתה זו הפגישה האחרונה שהיתה לנו. נסעתי לבקר אצלו בשדה בוקר. נתרשמתי מחולשתו הגופנית עם שהיה צלול בדעתו. בתום השיחה ואני כבר בפתח החדר, בדרך לצאת קורא בן גוריון אחרי: "בורג בא הנה". חזרתי אליו. ואז אמר לי: "אתה יודע הרהרתי הרבה בשאלה אם יש אלוקים אם אין. הגעתי לכלל הכרה שאי אפשר להוכיח שאין אלוקים".

לגבי היתה זו הצהרה על מה שהאמין או לא האמין מקודם. הרבה שנים לפני כן: אני מגיע לישיבת ממשלה. אני עומד ומשוחח עם פנחס רוזן. בן גוריון נכנס ושואל מי יודע מהי המלה 'מזימה'? אני אומר לו: "אתה קורא את שפינוזה?" הוא אומר: "כן, איך אתה יודע זאת?" אמרתי לו כי בטקסט של שפינוזה המלה מזימה מופיעה בהערת שוליים באותיות עבריות. כך גם בתרגום הגרמני, שאני קראתי אותו בגרמנית ולא בלטינית. שפינוזה מוכיח שם שהתיבה מזימה משמעה מחשבה. הוא מוכיח זאת מפסוקים במשלי כגון בפרק א פסוק ד: "לתת לפתאים ערמה, לנער דעת ומזמה", כלומר מחשבה ולאו דווקא מחשבה רעה. הדבר מופיע במסכת התיאולוגית־פוליטית של שפינוזה. בן גוריון היה שרוי תמיד במתח אינטלקטואלי. אהב את התנ"ך ודבק בו, כבאנטי תיזה לאלפיים שנות גלות. הוא לא יכול היה למחוק את כל היצירה האדירה שיצר העם בשנות גלותו, אלא ביקש לדלג עליה על ידי התעלמות ממנה. הוא היה מסוג האנשים שעליהם אומרים: This man is self made man and he loves his teacher. הוא גילה את שפינוזה והתאהב בו, משום שאת דעותיו של

שפינוזה היה יכול לקבל. עד כדי כך דבק בו שפעם אחת אמר כי היה רוצה ללמוד ספרדית, לפי ששמע אומרים כי הקומנטר (הביאור) היותר טוב על שפינוזה נכתב בספרדית. דבריו אלי בשדה בוקר חותמים אולי עיסוק רב שנים בתפישתו של שפינוזה את האלוהים. במסכת התיאולוגית פוליטית הוא מדבר על דת היהודים שעברה מן העולם, וכי המדינה אינה יכולה להתערב באמונות ודעות של האדם.

קודם לשפינוזה עסק הרבה באפלטון. נסע לאוכספורד או לקמברידג' כדי לראות ספרים על הנושאים הללו. אני הרהרתי הרבה בנושא הזה, למה דווקא אפלטון או שפינוזה. מפני שאם אתה לא חותר יותר מדי עמוק מבחינת הלוגיקה והמיתודה של העניינים, אז נשאר איזה מין... אצל אצל אפלטון וכך אצל שפינוזה. כלומר, אתה לא צריך לעסוק עם הצרות של קאנט או של הדברים של הלוגיקה, צריך איזה רגש מטפיזי כוללני...

היו לנו הרבה עימותים עם בן גוריון ראשיתם במשבר החינוך במחנות העולים בשנת 1950 המשכם בפרשת מי הוא יהודי בשנת 1958. והיה בינינו ויכוח בנושא זה. באחד הוויכוחים טענתי בפני בן גוריון שצריך להיות איזשהו גבול, שמי שעובר אותו מפסיק להיות יהודי. שאלתי אותו מה לגבי אדם שעבר לדת אחרת. השיב בפסקנות: "מי שיצא לשמד מפסיק להיות יהודי". לגבי השאלה איך מצטרפים, ראינו שאין לו בעניין זה דעה נחרצת וברורה. הבאתי תנא דמסייע לשיטתו. אמרתי לו: בוודאי אתה זוכר ששפינוזה כותב כי כל עוד ישמרו היהודים על מצוות מילה, יש תקווה שיחזרו לארצם ותהיה להם מדינה. וכאן נסתתמו טענותיו.

הוא בא עם דעות אנטי דתיות עוד מפלונסק עיירת נעוריו. אביו אביגדור גרין היה מראשוני חובבי ציון בפולין והיה שרוי במחלוקת עם מתנגדי הציונות, חסידי גור בעיקר. הזכרונות של העימותים והרדיפות של מתנגדי חיבת ציון והציונים הטביעו בנפשו חותם עמוק והתנגדות נמרצת לדת. תמיד הזכיר איך רדפו את השוחט הפלונסק, שהיה מזרחי, והיכו אותו. אחיו א' גרין, שהחזיק קיוסק בתל־אביב סמוך לבית

הבימה, כתב חוברת נגד הרביים ובייחוד נגד חסידי גור, בשם "יקוב הדין את ההר". אלה לא נשארו חייבים והפליאו בו מכותיהם. אף פרשה זו לא הוסיפה אצלו חיבה לדת ולדתיים. מצד שני פעם אמר לי בשיחה: "אני לא דתי, אבל אילו הייתי דתי הייתי מתפלל עם הטלית למעלה מראשי". הוא פרץ ואמר זאת באידיש כשהמקטורן משמש לו דוגמא לטלית וכיצד היה מתפלל.

ומעניין לעניין בדבר התפילה. מעשה פעם אחת ואני יושב במטוס מארצות הברית לארץ. לאחד הנוסעים נודע שאני במטוס, שר בממשלת ישראל. ניגש אלי ושאל אותי: "האם אתה מיניסטר?" השיבותי בחיוב. אז אמר לי: "אמור לי בטובך היכן מתפלל בן גוריון בשבת?" השיבותי לו שאינני יודע. אחרי כמה רגעים חזר אלי ואמר לי באידיש עסיסית: "ודאי וודאי שאתה יודע, אלא שאסור לך לגלות זאת, משום שאם יוודע המקום ינהרו הכל להתפלל שם".

הוא אהב עד מאוד את התנ"ך ועשה הרבה לפופולריזציה שלו בעם, אם נכון להתבטא כך. הוא עודד את חידוני התנ"ך. חידון התנ"ך העולמי הראשון בד' אלול תשי"ח היה מן המאורעות שריתקו את כל המדינה, לא פחות מתחרות ספורט "גורלית" כיום. בלי חסותו ודחיפתו החידון לא היה מגיע לכך. וחידון זה – אם כי לנוער בלבד – עדיין תופש מקום מרכזי באירועי יום העצמאות, ואני משמש עשרות בשנים יושב ראש חבר השופטים.

מניין נבעה זיקתו לתנ"ך? אני סבור שסיבה אחת היתה העברית, וטעם אחר הצד הלאומי. המשכילים דבקו בשפת התנ"ך, כדי להתנתק מן הלשון של מקורות חז"ל ומדברי חז"ל עצמם. ביום העצמאות הראשון או השני, נתקיימה תפילה חגיגית בבית כנסת ישורון. נכחו הרב הראשי הרצוג וגם ראש הממשלה דוד בן גוריון. היה חזן יפה מאוד. אני עמדתי על יד בן גוריון. הוא החזיק סידור בידו ודפדף בו. אחר התפילה אמר לי: "הם ידעו עברית".

אני סבור שהתנ"ך ייצג לדידו את הממלכתיות היהודית.

וכל מה שבא אחריו נראה לו גלות, וכל היצירה היהודית הגדולה יצירה גלותית.

הוא היה אדם עם אידאות אך בצד זה היה גם פרגמטיסט. בימי המשבר של מיהו יהודי כשישבנו מחוץ לממשלה, הייתי תקופה מסויימת חבר ועדת חוקה חוק ומשפט. על הפרק עמד עניין הממשל הצבאי, שהיה משטר של שלטון ישראלי בשטחים שכבשה מדינת ישראל במלחמת העצמאות ונשארו תחת הנהלתה. שטחים שנמצאו סמוך לאזורי הגבול עם מדינות ערב השכנות ובאיזורים ערבים צפופים הוכרזו כאיזורים שעליהם חל ממשל צבאי. תפקיד הממשל היה לפקח על המצב באיזורים אלה, שכאמור היו מאוכלסים בהרבה ערבים ונחשבו חיוניים מבחינה אסטרטגית לבטחון המדינה. תקנה זו היתה מבוססת על "תקנות לשעת חירום" שהיו בתוקפן עוד מימי המנדט הבריטי. בתקופה הראשונה היתה התנועה באיזורים אלה מוגבלת ותושביהם היו צריכים לרשיונות מיוחדים לצאת ולהיכנס אליהם, אם לצורכי מסחר, ריפוי, ביקורים או יציאה לחוץ לארץ. הסמכות העליונה באיזורים שתחת הממשל הצבאי היו המושלים הצבאיים נציגי השלטון הישראלי. הדעות לגבי הממשל הצבאי היו חלוקות, רבים היו בעדו אך היו שהתנגדו לו, ביניהם חברנו משה אונא שהיה אדם דגול בתפיסותיו הרעיוניות. לגבי תפיסת המציאות זה עניין לבירור מיוחד.

בשנת 1958 שוב עמדה על הפרק שאלת ביטולו של הממשל הצבאי. בן גוריון קרא אותי ואמר לי "אם אתם תבטלו את הממשל הצבאי", כלומר אם בצירוף קולותיכם כשאתם עכשיו באופוזיציה ייווצר רוב לביטולו – "כי אז אני אבטל את העניין של שבת". כלומר, ביטול הסטאטוס קוו, שמשמעותו תחבורה ציבורית בשבת, לא פחות ולא יותר!

לבן גוריון היו אהבות ושנאות, מהן שהיו עונתיות. זה אולי שייך לפסיכולוגיה שלו. הוא היה זקוק תמיד שנוא תורן, enemy number one. היה לו עודף מרץ שהיה צריך למקד אותו או להוציא אותו על מישהו ומשהו. המישהו הזה היה

פעם משה סנה, פעם אחרת משה שרת. היה זה נחום גולדמן והיה זה מנחם בגין שבשנותיה הראשונות של המדינה כינה אותו בכל הופעותיו בכנסת האיש שיושב מימינו של דוקטור באדר. מאוחר יותר היה זה פנחס לבון ובעקבות הפרשה לוי אשכול וגולדה מאיר. גולדה היתה שנים רבות ממעריצותיו ועושת דברו. היחסים ביניהם הגיעו כמעט עד כדי שנאה. רק בסוף ימיו התפייס עמה. יחסו לרב ניסים קשור אולי אף הוא בפסיכולוגיה שלו.

הרב ניסים נבחר ב־21.2.1955 לרב ראשי ספרדי וראשון לציון. תחילת דרכו היתה מלווה בציפיות ליצירת הידברות ואווירה של קירוב לבבות בין דתיים וחילוניים במדינה. יצא לביקורים בקיבוצים החילוניים והתחיל את דרכו בצורה יפה ומבטיחה. אך לאחר זמן שינה כאילו את טעמו יצא באיסורים ובחרמות נגד מפעלים מרכזיים כגון מפעלי נייר חדרה שעבדו בשבת, תנובה שסיפקה חלב גם מקיבוצים שבהם גידלו חזיר. את החרם על נייר חדרה הטיל על דעת עצמו בלי החלטה של הרבנים הראשיים. אף סירב להשתתף בטכס אזכרה לנשיא וייצמן, שלדעתו לא היה על פי המסורת. עתה קומם נגדו ציבורים שונים, וכך עלה גם על הכוונת של בן־גוריון.

בדצמבר 1957 נקלעה המדינה למשבר בקואליציה. כאן חברו יחד כמה נושאים. ראשיתו של המשבר בהודעתו של משה אונא על רצונו להתפטר מכהונתו כסגן שר החינוך בשל אי ביצוע ההסכם הקואליציוני והשלמתו לגבי החינוך. עתה ניתוספו לסכסוך גם נושאים דתיים אחרים, ביניהם פרשת הרב ניסים, שמפ"ם מעלה אותה ודורשת לדון בה. מפלגות השמאל מוסיפות שמן למדורה בגלל מחלוקת בינן לבין עצמן על סמכויות משרד הפיתוח. אך הן החריפו את המשבר כשהדליפו את הידיעה בדבר ביקור צפוי של אישיות ישראלית רמת מעלה – משה דיין הרמטכ"ל – שעומדת לנסוע לגרמניה. לדעתם זהו מעשה שיש בו משום קביעה מדינית מופלגת ורבת משמעות כלפי נאט"ו בכלל וגרמניה בפרט. וחובה לזכור שמדובר בתקופה שבה היחסים עם

גרמניה טעונים עדיין משקע כבד, על אף השילומים, וברית המועצות היא "המולדת השניה".

במשבר זה היינו גורם פחות רציני. העימות היה בין בן גוריון ושרי אחדות העבודה, שלדעתו הדליפו את הידיעה. בן גוריון גם הכריז מעל בימת הכנסת ש"האישיות רמת המעלה" לא תיסע, אבל אישיות בכירה אחרת כן תסע. אין מדינה אחרת בעולם, לא במזרח ולא במערב, פרט לגרמניה המערבית שממנה יכולה ישראל לקבל נשק מגן "במימד שלישי" של מלחמה חדשה – והוא נתכוון לצוללות. השגת נשק זה חיונית ודחופה והיא תיעשה במשא ומתן בדרג גבוה ביותר.

בינתיים נכנסה לתוך כל המערבולת החינוכית דתית־גרמניה־ומכת ההדלפות גם פרשה חדשה. בדצמבר 1957 נפטר בפרדס חנה ילד בן חמש, בן לאם נוכריה שגם לא נימול. במצוות הרב המקומי נקבר הילד מחוץ לגדר של בית הקברות במושבה. נערך דיון סוער בממשלה ובכנסת. עולה על הפרק גם שאלת הנשים הלא יהודיות שהגיעו ארצה. ח"כ יעקב כ"ץ מפועלי אגודת ישראל מסעיר את הח"כים מן השמאל בדברו על טהרת הגזע של העם היהודי. בתוך כל הקלחת הזאת הציג בן גוריון ממשלה חדשה־ישנה. וכאן שוב נחשף יחסו אל הרב ניסים.

יצחק בן אהרן, דומני, הגיש שאילתא בדבר השתמטותם של בניו של הרב ניסים משירות בצה"ל. זו היתה פעולת נגד כלפי הרב ניסים והחרם על מפעלי חדרה. לדבריו מסתתרים שני בניו של הרב ניסים מאחורי דחיית הגיוס של בני ישיבות כל עוד הם לומדים בישיבה. שני בניו של הרב ניסים עובדים, האחד מאיר בניהו כמזכיר מדעי של הנשיא יצחק בן צבי והאחר, משה, כמזכירו של אביו והוא גם סטודנט למשפטים. בן גוריון עולה אל הדוכן ומשיב על השאילתא. אלא שכאן חרג לחלוטין מן הטעם הטוב ועשה מה שלא ייעשה. ראשית הוא מונה את שמות כל חמש הבנות לגיליהן המדוייקים – וזה מופיע כך בדברי הכנסת. וכשסיים בבנות עבר לבן משה. הוא

לא שירת בצבא והוא סטודנט. מבית הרב ניסים נטען שמשה לומד תורה בישיבה כל יום עד שעה חמש, ומחמש ואילך זה זמנו הפנוי, שבו הוא זכאי לעשות בו כרצונו. מי שרצה היה חופשי לקבל את הטיעון הזה. בן גוריון השתמש בחופש שלו שלא לקבל טיעון זה, והכריז שהוא ידאג שמשה ניסים יגוייס. הרב ניסים הודיע שילך לבג"צ בטענה של קיפוח. כל בחורי הישיבה פטורים מגיוס והנה מקפחים את בנו, שהוא בן ישיבה עד שעה חמש אחר הצהריים.

כל הפרשה היתה בלתי נעימה לחלוטין. לפי בקשתו של שר הפנים משה שפירא הלכתי אל בן גוריון. היתה זו שיחה בלשכתו במשרד הביטחון בתל אביב ויצחק נבון היה מזכירו. אני מתחיל לדבר והוא משסע אותי, יש לי כאן מכתב של יהודי תלמיד חכם שאולי יודע יותר מהרב ניסים, רב יותר ותיק והוא קורא אותו לפני. היה זה מכתב מאת הרב טולידאנו נגד הרב ניסים. אמרתי לבן גוריון באתי אליך למצוא דרך לחיות ביחד בלי מחלוקת. מה טעם בכל הפרשה והרב ניסים גם מאיים בבג"צ, למה זה טוב. בן גוריון שומע בג"צ והוא פורץ: מה הוא יגיש בג"צ, אז הוא מתחיל לכתוב משהו. מצלצל בפעמון ויצחק נבון נכנס. הוא נותן לו את הפתק שרשם ויצחק נבון מחוויר כולו ויוצא. בקצרה לא פעלתי כלום. כשאני יוצא שואל אותי נבון "זה כל מה שהשגת?" אני שואל: "מה יש?" והוא מראה לי את הפתק שכתב בן גוריון: "יש לבטל מיד כל שחרור של בחורי ישיבות מהצבא". כל זה כדי שלא תהיה לרב ניסים עילה בבג"צ.

חזרתי אל משה שפירא וסיפרתי לו. הוא קרא מיד לרב אליעזר יהודה פינקל, ראש ישיבת מיר, והעמיד אותו על כך שבגלל משה ניסים יגייסו את כל בחורי הישיבות. הרב פינקל הזעיק את כל ראשי הישיבות והם הלכו אל הרב ניסים והעמידו אותו על המצב שנוצר. בסופו של דבר התגייס משה ניסים, ופרשת בני הישיבות ודחיית גיוסם לצבא נמשכת עד היום.

במישור של ההערכה האישית אני רוצה לומר כי בן גוריון

היה אישיות בעל שיעור קומה עולמי גם בדור של מנהיגים כמו דה־גול. זאת אמרתי בעצרת באוניברסיטת תל־אביב במלאת מאה שנים להולדתו. אך אמרתי שם גם כי שני חסרונות ראיתי בו. האחד שהוא היה קראי, והאחר שלא היה לו קורטוב של הומור. על דברי שהוא היה קראי שקלתי למטרפסיה מן הרבי מלובביץ', שאמר לי: "אתה אומר שהוא היה קראי? הוא לא היה קראי הוא היה סתם אפיקורס. קראי מאמין לפחות בתורה שבכתב ומקיים אותה". גם ישעיהו לייבוביץ טען כך, ומי אני שאבוא אחרי שני אלה?

לגבי חוסר ההומור שלו. אחרי ההרצאה ניגשה אלי אשה אחת ומציגה את עצמה: "אני בתו של בן גוריון. אני האמא של יריב" (כידוע חתם בן גוריון על מאמרים שכתב בפסבדונים "סבא של יריב"). הרהרתי מה כבר יכול להיות כאן. והיא אמרה: "רציתי לאשר לך שלאבא לא היה כלל חוש הומור".

פעם אחת הייתי בשליחות המדינה במדגסקר. הייתי בהרבה מדינות פרנקופוניות. כשאבא אבן לא יכול לנסוע שלחו אותי. ואני רציתי בכך כי זה עניין אותי תמיד. חזרתי ומסרתי לו דין וחשבון. תוך כדי כך אמרתי: "אבל תראה בן גוריון יש שם דבר מוזר". "והוא?" "שלושים וחמישה אחוז שם הם עובדי אלילים". אומר בן גוריון: "טוב מאד". אני שואל "מה הטוב שבדבר?" והוא: "הם לא נוצרים ולא מוסלמים, אין שום חשבון בינינו".

פעם אחת אמר לי בן גוריון: בענייני דת אתם האשכנזים כמו הקתולים והספרדים הם כמו הפרוטסטנטים. נתכוון לשמירת מצוות ולדקדוקים. זה נראה כך אולי בשעתו. היום אין זה נכון.

פעם ביקרתי אצלו ביקור חולים. דיבר על השאלה של בתי ספר דתיים מיוחדים. מה איכפת לכם אם הילדים שלי ידעו להתפלל, ידעו שמע ישראל. השיבותי לו כי ראש לכל חייב המורה לשמש דוגמא לתלמיד בכל אורח חייו. אנו מצטערים היום שאולי מצליחים להעביר ידע או דוגמא מסויימת, אבל לא דוגמא אישית של המורה בחייו ובסגנון החיים. אילו,

למשל, צריך היה הילד לדעת מה זו תפילה, אם הוא לומד זאת באורח מילולי זה זה הופך להיות לגביו עניין שהוא בין ספרות להיסטוריה. כך למדתי אנוכי את הספרות הצרפתית לבחינת הבגרות. אולם נוסף לכך. נסכים לצורך הדיון שהמורה של בני הוא חילוני. מתחילים ללמוד ספר בראשית. הילד קורא "בראשית" ואתה מסביר "בהתחלה" או "בראשונה", כדרך שאתה מסביר. אחר כך בא "ברא" ואתה אומר: "עשה". מגיעים לתיבה השלישית "אלוקים" ואתה מתחיל לגמגם. איזה מין מורה זה שמגמגם כבר במילה השלישית? על כך לא היתה לו תשובה.

הביקור נתמשך. הוא הפליג בדברים על ההובי שלו אז, שינוי שיטת הבחירות. הוא לא הגיע לכך מפני שהושפע מן הדוגמא האנגלית שיש לה היסטוריה. כל מה שביקש היה להביא לשיטה שתבטיח לו רוב מוחלט בכנסת. "מה יש" הוא אמר. "יהיו הפועלים, יבחרו, ויהיה רוב". אני בדרכי אמרתי לו: אלף, בתור מי שלמד ולימד היסטוריה, אינני מכיר שום דוגמא בעולם שבו נהגה השיטה שיש לנו כיום ופתאום עברו לשיטה שנותנת למישהו את הרוב. באנגליה בייחוד יש ארגונים שרוצים לשנות. זה שייך לסוגיה ידועה אם הפרלמנט צריך להיות ראי שמשקף את בעלי הדעות השונות ואולי המשונות של האוכלוסיה. או אולי צריך הפרלמנט להיות אורגאן שיוצר אורגאן יותר חשוב מאשר הממשלה. זה עניין לוויכוח. בין כך ובין כך אם הפרלמנט הוא ראי והוא איננו מוצא חן בעיניך, אולם פרצופך שלך הוא, שאתה רואה בראי. זאת אמרתי כטיעון ראשון על דרך השלילה. אך הוספתי ואמרתי כי אם תתקבל השיטה האזורית שהוא מציע יהיה זה לדעתי יום שחור למדינה, לתודעה לגבי התוכן של המדינה. אם ילכו רק לפי האינטרסים הכלכליים, אם הקיבה תהיה הקונסיטואנטה (היסוד המכונן) של הבחירה של הרשימות. למה הלב פסול ולמה המוח פסול? לא צריך להיות מרקסיסט, טענתי, כדי לומר שזה בכל זאת לא טוב.

הוספתי ואמרתי כי ייתכן שישנו ארגומנט נוסף שכן ישפיע

עליך. השיטה הרובנית שאתה דוגל בה מתבשלת במציאות של ריכוזי אוכלוסין. כתוצאה מכך בבני ברק ייבחרו אנשים דתיים, בחלק של ירושלים בשכונות החרדיות ייבחרו אנשים דתיים, אך נציגי רוב היהודים הדתיים שאינם מתגוררים בריכוזי אוכלוסיה דתיים לא ייבחרו. הוספתי והסברתי לו שכתוצאה מזה, אני המתגורר ברחביה בירושלים אין לי כמעט סיכוי להיבחר. כנגד זה לפרוש יש סיכוי במאה שערים. כך לא ייבחרו ציונים דתיים, שהם רוב בקרב היהודים הדתיים ומיעוט חברי אגודת ישראל ייבחרו.

העליתי נקודה נוספת. אני בעד קיומה של מפלגה אזרחית ליברלית־פרוגרסיבית. אז עמדו בראשה יוסף ספיר ויוסף סרלין. לפי השיטה המקובלת הם מקבלים אחוזים ספורים, יודעים כמה הם, והם חיים עד כמה שהם קיימים. בשיטת הבחירות האזורית אין להם סיכוי להיבחר. בתל אביב, ישראל רוקח חזק מפנחס רוזן. בפתח תקוה יוסף ספיר הוא האיש החזק. אבל ככלל המפלגה הזאת תרד מן המפה. הוא האזין לדברי. לפי הרגשתי הוא היה מוכן לצייר מפה שתתן לו הגמוניה מלאה, אפילו יחסרו כמה גורמים מרכזיים.

לכאן מתקשר גם מה שאמר לי פעם אחת יעקב הרצוג. יעקב הרצוג, בנו של הרב הראשי א"י הרצוג זצ"ל, עמד מראשית קום המדינה בראש המחלקה לעדות נוצריות במשרד הדתות. לתפקיד זה היה גם אספקט מדיני וחייב קשרים עם משרד החוץ ומשרד ראש הממשלה. הוא עלה והתקדם בצמרת הפקידותית, שימש שגריר ישראל בקנדה והיה גם מנהל משרד ראש הממשלה. בן גוריון נהג לומר עליו: יש בחור אחד, אמנם הוא דתי אבל הוא מוכשר מאוד. יעקב הרצוג היה מקורב מאוד אל בן גוריון. הוא אמר לי כי בן גוריון חשב שאחרי השואה אין תקומה ליהודים דתיים. השואה, כך סבר, מחקה את היהדות הדתית מן המפה. יעקב הרצוג אמר לו כי דווקא אחרי השואה תתחיל פריחה מחודשת. ואכן קרה מה שאיש לא ציפה ולא האמין. החסידות היום מושרשת עם חצרות עצומות. כאן בארץ גור, בלז, ויז'ניץ, סדיגורה ועוד.

ובארצות הברית לובביץ' וסאטמר. וגם הישיבות הליטאיות צמחו וגדלו עם הכוללים שלהן. ואני מציין זאת במישור העובדתי. אין זה משנה כיצד כל אחד מעריך זאת באופן כמותי או איכותי. מכל מקום בן גוריון כך חשב, שהעניין נגמר. לכן גם היה יכול להיות כה נדיב ולאפשר דחיית גיוסם של בחורי ישיבות לצה"ל כל עוד תורתם אומנותם. הוא סבר שמדובר בכמה מאות בחורי ישיבה, אולי האחרונים.

בדברי על בן גוריון ותגובותיו אני חייב להוסיף הערה פסיכולוגית. את בן גוריון העסיק הרבה עניין המוות. קשה לי לומר שהיה לו פחד מן המוות כי זה יהיה ניסוח קיצוני, הסתייגות מן המוות תהיה הגדרה קלושה מדי. העניין הטריד אותו הרבה. והיו לכך השלכות מעשיות בתגובותיו על בעיות שעמדו על הפרק. כך היה בפרשת קבורת הילד בפרדס חנה, שאמו היתה פולניה קאתולית. כך כשעמדה על הפרק שאלת ניתוחי המתים וכך כשעלתה שאלת מסירת גופות לנתיחה בפקולטה לרפואה. עלתה הצעה שגופה שהגיעה לחברה קדישא, ואין לה דורש, תועבר לאוניברסיטה. הוא התפרץ לגבי חברה קדישא: איזה בעליבתים הם על הגוף שלי?

לדעתי היה בו משהו בין דינאמו לוולקן. חשת בו תמיד את האנרגיה המרוכזת, שיכולה גם להתפרץ. ולא היה זה תענוג גדול להיות אובייקט של החיצים שלו. הוא גם גלש לעיתים לתחומים לא לו. אינני יודע מניין נטל את הרעיון להשמיט את התיבה "את" מן העברית. מכל מקום כשנכנס הרעיון לראשו, התעקש עליו. מעשה פעם אחת נכנסתי אליו לביתו ביום שישי אחר הצהריים. ישב לבוש חלוק והשלום עליכם שנתן לי היה זה: "בזה הרגע עברתי על תהילים. מצאתי אחד עשר פרקים בזה אחר זה שאין בהם המלה 'את'". הפטרתי ואמרתי: אותי אינך יכול לשכנע כי הפסוק הראשון בתורה הוא: "בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ".

סיפר לי פרופסור ארנפלד מנהל המחלקה הפנימית בהדסה עין כרם. הוא ליווה כרופא את דוד בן גוריון במסעו לבורמה. ארנפלד היה איש שומר מצוות והקפיד כמובן על כשרות

המאכלים. נתנו שם בבורמה סעודה מלכותית גדולה והכל קלקלו את הקיבה חוץ ממנו ומבן גוריון. כי בחוץ לארץ הקפיד בן גוריון לאכול בהופעות ציבוריות מאכלות כשרים.

לוח השמות

א
אאורבך, הרב משה 36
אביגור, שאול 94
אביעד (וולפסברג) ישעיהו 42, 47, 52, 63
אבן, אבא 184, 185, 293
אבן, סוזי 185
אברהם יעקב אדמו"ר מסדיגורה 79
אברמוביץ, הרב י"מ 144
אדלר, אלכסנדר 25, 30, 66, 73
אדלשטיין, יעקב 87
אדנאואר, קונראד 179, 181, 183, 184, 185, 186, 187
אונא, משה 73, 144, 168, 185, 193, 212, 215, 224, 230, 235, 236
אונגר, בנימין 63, 70
אוסטרובסקי, מרדכי 111
אוקס, הרב דוד 64
אורבוך (אגמי), משה 95
אורבך, אפרים אלימלך 70, 168
אורלוב, חנה 114
אורן (אורנשטיין), מרדכי 95, 96, 99
אחימן (חמלניק), חנוך 136
אטלינגר, יעקב 31
אייבשיץ, הרב יהונתן 12
אייזנהאור, דוויט 183
אייזנר, יצחק (איזי) 25, 31, 66, 106, 111, 117, 123
אייכמן, אדולף 78
איינהורן ד"ר 88
איינשטיין, אלברט 152, 203
איתן, רפאל 151
אלט, אלברכט 77

לוח השמות

אלטמן, אלכסנדר 40, 41
אלינסון, הרב יהודה 131
אלינר, דבורה 73
אלמאליח, אברהם 163
אלתר, הרב אברהם מרדכי (הרבי מגור) 145
אנגל, יעקב שלום 108, 113
אנוך, חיים צבי 111
אסף, שמחה 106, 111
אפלטון 233
אפרתי, שלמה 131
אפשטיין, יעקב נחום 106
אריסטו 51
ארנון, יעקב 207
ארנפלד, פרופ' 243
אשכול, לוי 136, 209, 236

ב

בגין, מנחם 153, 182, 184, 236
בדר, יוחנן 154, 236
בהם, פרופסור 187
בובר, מרדכי מרטין 56, 65, 109, 186
בוגרשוב, חיים 113, 116
בודנהיימר, שמעון 137
בוצ'קו, הרב אליהו 35, 76
בורג, אברהם 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 24, 28, 50, 57, 74, 77, 78, 125, 126, 157, 181
בורג, יוסף הרב ד"ר (קרוב משפחה) 110, 120
בורג, צביה 18, 76, 115, 127, 130, 131, 132, 133
בורג, צ'ביה מרין 9, 10, 11, 14, 26, 43, 78, 82, 84, 89, 90, 91, 99, 122–124, 127, 140, 180, 181
בורג, רבקה 26, 76, 104, 113, 115, 118–122, 129, 130, 131, 132, 140, 187, 189, 190, 220, 225
בורנשטיין, אריה (לייבל) 136
בזק, בצלאל 107, 138
ביאליק, חיים נחמן 47, 97

לוח השמות

ביברפלד, הרב אדוארד 40
ביז'ונסקי 114
ביסמרק, אוטו אדוארד 21, 61, 148
בירם, ארתור 109, 110
בית אריה, דוד 73, 136
בלאושילד ע' 206
בלוך־בלומנפלד, דוד 148
בלומנפלד, קורט 77, 157
בלין, אלברט 98
בן אהרן, יצחק 37
בן אליעזר, יריב 239
בן אליעזר, רננה 239
בן בלה, אחמד 27
בן גוריון, דוד 141, 152, 154, 155, 156, 163, 164, 168, 170, 171, 173, 174, 179, 182, 183, 184, 193, 194, 196, 201, 203, 208, 209, 210, 211, 214, 223, 224, 225, 226, 228, 231, 232–243
בן גוריון, עמוס 223
בן דויד 70
בן יהודה נתיבה 115
בן יהודה צלילה 115
בן יהודה, ברוך 112, 128
בן מאיר, ישראל 193
בן מנחם, חיים 194, 195, 203, 248
בן צבי, יצחק 152, 163, 237
בן ששון, חיים הלל 117, 168
בנדיקט, הרב י"ז 106
בניהו, מאיר 237
בקר, אהרן 140
בר יהודה, ישראל 213, 214, 224, 229
בר שאול, הרב אלימלך 160
ברדו, בריז'יט 277
ברודי, הרב ישראל 226
ברוך, י"ל 114
ברוך, פרופסור 226
ברט, אהרן 30, 39, 41–42, 47, 73

ברט, אליעזר (לצרוס) 41, 42
ברט, יעקב 39
ברישל, הרב מדומברובה 44
ברכוז 112
ברכיהו א"מ, 112
ברלין (בר אילן), מאיר 107, 128
ברמן, אלי 138
ברמן, הרב יעקב 109, 113
ברמן, יצחק 109
ברנדוט, פולקה 153
ברנדנבורג, פרופסור 54

ג
גאלי, בוטרוס 190
גבלס, יוסף 92
גואלמן, אלעזר 226
גוברין, עקיבא 182
גוטווירט, גברת 104
גוטווירט, יום טוב גוטמן 102, 103
גוטספלד, בתיה 116, 117
גויטיין, שלמה דב 110
גולדברג, יונטל (יום טוב) 44
גולדהמר, ברונו 26
גולדין, הרב סימון 223
גולדמן, נחום 25, 91, 94, 179, 236
גולדשטיין (די זהב), אפרים 90
גולדשטיין, משה 87
גולדשמידט, הרב אליעזר 230
גומפרץ, יחיאל גדליה 30
גוסלר, הנס 170
גורן, הרב שלמה 212
גינסבורג, פיני 93, 96
גלזר, אריה 141
גלסברגר 131–132
גניחובסקי, א"מ 144, 180

גנץ 22
גנשר, האנס דיטריך 21, 30, 191
גרוסמן (אבינועם), ראובן 114
גרין, א' 233
גרין, יונה 136
גרינברג, הרב שמואל 36, 123, 142
גרינברג, יעקב 92, 144, 168
גרינשפן, הרשל 80
גרינשפן, יהודה 38

ד
דארווין, צ'ארלס 48
דגני, אברהם 110
דה־גול, שרל 99, 239
דובקין, אליהו 94
דושמן, ישראל 114
דיאמנט (יהלומי), שלמה 135
דיוויס, סמי 222
דיזנדרוק, הרב 97
דיין, משה 208, 236
דיניץ, שמחה 115
דיסקין, הרב י"ז 213
דניקין, אנטון איוונוביץ 19
דנקנר, האנס 26
דקרט, רנה 181
דריש, הנס 48, 50, 53, 54, 55

ה
האנטקה, ארתור 77, 157, 158
האס, פרופסור 54
האס, פרלט 187
הגר, ר' ברוך 22
הגר, ר' חיים מאטיניץ 22
הוז, דב 94
הולצברג (עציון), רפאל הלוי 109

הוס, יוהאן 61
הופמן (יחיל), חיים 88
הופמן, הרב יעקב 70, 76
הורוויץ, ישעיה הלוי (השל"ה) 9
היטלר, אדולף 24, 53, 59, 62, 65, 89, 103, 121, 192
היימן, פרופסור 45–46
היינמן, יוסף 70–71
הילדסהיימר, הרב עזריאל 28, 31, 39
הילדסהיימר, עזריאל (אריך) 38
הירש, ברון מוריס (משה) דה 9, 17
הירש, הרב שמשון רפאל 14, 33, 190
הלר, אוטו 46–47
הלר, הרב חיים 226
הלר, יום טוב ליפמן, הרב 9
הלר, פרופסור 174
המורי, ג' 201
הנדלר, אריה 63, 74, 83, 85
הפנר ד"ר 25
הקל, ארנסט היינריך 48
הראל, איסר 184
הרמן, אברהם (אייב) 104
הרמן, צבי 86, 87
הרץ, אברהם (רודי) 72–73
הרצוג, הרב יצחק אייזיק 134, 173, 229, 234, 241
הרצוג, יעקב 241
הרצל, בנימין זאב 10, 34, 54, 228

ו

וגנר, סלה 82
וגנר, קלי 82, 124
וואהרמן, אברהם דוד הרב 9
וולגמוט, הרב יוסף 28, 29, 30, 32, 39, 41, 73
וולף ד"ר 78
וולפסון, אייזיק 208
וורצברגר, ישראל 25, 58

וייז, סטפאן 134
ויינברג, הרב יעקב יחיאל 33, 34, 35, 71, 76, 226, 227
ויינר, לינה 20
וייס (צחור), דב 87
וייס, יוסף 96
וייצמן, חיים 47, 92, 140, 142, 145, 146, 148, 164, 156, 201, 236
וילהלם השני 98
וינגורט, הרב שאול 37, 128
וינטר, יעקב 12, 15
ויקרסהיימר 64
וירז'נסקי 114
ורהפטיג, זרח 87, 92, 144, 180, 212
ורון, משולם (מכס) 20
ורנר, הרב 25
ורנר, ולטר 75

ז

ז'בוטינסקי, זאב 25, 201
ז'ולטי, הרב בצלאל 230
זוננפלד, הרב יוסף חיים 37
זיברט 190
זיידל, משה 108
זקיף־זכוביצקי, שמואל 25

ח

חונונוביץ, ד"ר 25
חזני, מיכאל 168, 215
חיימוב 105
חפץ חיים 120

ט

טולידאנו, הרב יעקב משה 228, 229, 230, 231, 238
טייטלבום, הרב יואל 219
טיילור, אליזבט 222

טיסר, חיה קלרה 20
טיסר, לאו 20
טיסר, שרה 20

י

יוסף, דב 163, 176, 195
יוסף, הרב עובדיה 212
יוספטל, גיורא 82, 90
יוריס, לאון 180
יעקב, גברת 83
ישעיהו־שרעבי, ישראל 228
ישראל, הרבי מצ'ורטקוב 22

כ

כ"ץ, יעקב 237
כהן, בנימין (בֶּנוֹ) 25, 66
כהן, גבריאל (גבי) 115, 185
כהן, חיים 224
כהנא, קלמן 71, 163, 193, 203
כהנמן, הרב יוסף שלמה 143
כץ, הרב ראובן 120, 229
כרמל, משה 224

ל

לבון, פנחס 208, 209, 210, 236
לב־טוב 129
לבנטל 81, 82, 83
להמן, מאיר (מרכוס) 25
לוונשטיין, מ"ד 167
לוי, הרי 73
לוי, יטקה 73
לוין, הרב יצחק מאיר 144, 162, 166, 193
לוין, שמריהו 157
לוקר, ברל 142
לוריא, בן ציון 111

לותר, מרטין 61
לזר, דוד 27
לייבוביץ, ישעיהו 117, 223, 239
לייבוביץ, נחמה 117
לינה קרל 23
ליפקין, הרב ישראל 32
ליפשיץ, אליעזר מאיר 108, 111, 126
לנדאואר, גיאורג 118
לנין, ולדימיר איליץ' 47

מ
מאיר, גולדה 82, 121, 184, 189, 210, 211, 236
מארכס, קרל 47, 48
מהרש"ק, יהודה 108
מוזס, זיגפריד 66
מולוטוב, ויאצ'סלב 92
מונטסקיה 147
מוסוליני, באניטו 121
מוסינזון, בן ציון 111, 113
מיאר, דער בריף טרעגר 10
מיכאל (בנקאי) 103
מיכאליס, אברהם (אויגן) 33, 73, 106
מיכאליס, אריך 25
מילר, היינריך 90
מימון (פישמן) הרב יהודה ליב 107, 108, 142, 148, 164, 229
מינץ, בנימין 128
מינקוס, ז'ק 202
מיצקייביץ', אדם 10
מיקוניס, שמואל 150
מישקובסקי, הרב חזקיה יוסף 128
מלבר, הרב 44
מלמד, אברהם 136
מלמד, הרב 56
מלר, רפי 72
מקלף, מרדכי 208

מרקין, הרמן 52
מרקין, הרשל 52
מרקס, איזידור 68

נ
נאמיר ל' ב' 146
נאצר, גמל עבדול 211
נבון, יצחק 238
נבנצאל, יצחק 224
נוסבאום, מקס 221
נורוק, הרב מרדכי 180, 183, 193, 194
נחמן, ורנר 191
ניומן, עמנואל 156
ניימרק, צבי 130
ניר־רפאלקס, נחום 145, 158
נמיר, מרדכי 211
נסים, הרב יצחק 225, 229, 236, 237, 238
נסים, משה 237, 238
נפתלי, פרץ 11
נשיא 27
נשרי, צבי 114

ס
סאלס, וולף 44
סאק, סלומון 159
סברדלוק 114
סגלוביץ, הרב 97
סוורזנצקי, הרבי 82
סולד, הנרייטה 67
סולובייצ'יק, הרב יוסף דב 226
סופרמן, רפאל 112, 114
סוקולוב, נחום 228
סטולר, שמואל 152
סטלין, יוסף 121, 219
סיימון, לאון 195, 196

סילבר, אבא הלל 155, 156
סילבר, הרב אליעזר 128
סימון, עקיבא ארנסט 56, 73, 109
סיני, חיר 159
סינקביץ, הנריך 10
סיריני, אנצו 52
סיריני, עדה 115
סלאנסקי, רודולף 95
סלובצקי, יוליוס 10
סלומון, יעקב 186
סלונים, אליעזר דן 119
סלונים, יעקב יוסף 119
סלונים, יעקב כולי 119
סלונים, מנוחה רחל 119
סלונים, מרדכי בר 119
סלונים, שלמה 119
סלונים, הרב שניאור זלמן 119
סלזר, אנטונין 121
סמפר, גוטפריד 12, 14
ספיר, יוסף 241
ספיר, פנחס 229
סרלין, יוסף 194, 241
סרנא, הרב יחזקאל 36

ע

עגנון, שמואל יוסף 56, 227
עוזיאל, הרב בן ציון מאיר חי 173
עמיאל, הרב משה אביגדור 131
עפרי, אהרן 103, 196

פ

פאולס, רולף 184, 188
פארוק 203
פדרמן, יקותיאל 82
פוזנר, דר' 95, 96

פון ראט, ארנסט 80
פטליורה, סמיון 19
פייבוביץ 160
פינצ'ובר (אורבך), חנה 70, 90
פינקל, הרב אליעזר יהודה 33, 238
פינקל, הרב נתן צבי 33
פיק, חיים 41
פישמן (מימון), עדה 148
פלד 115
פלד, בנימין 115
פלדמן, הרב דוד 56, 59
פנקס, דוד צבי 162, 166, 168, 170, 193, 194
פסטר, ישראל 120
פרוטרי 62
פרוינד, ל' 77
פרומקין, גד 163
פרידמן, שמחה 64
פרידנטל ד"ר 66
פרייאר, משה 67
פרייאר, רחה 67, 68
פריימן, הרב יעקב 71, 72
פרייס, אברומצ'ה 44
פרייר, פרופ' 62
פרינץ, יואכים 222
פרמינגר, אליעזר 150
פרנאנדז, גונזלס 153
פרנק, ארנסט 86
פרנק, הרב צבי פסח 200
פרנק, יהודה לאו 86
פרנקו, פרנציסקו 121
פרנקל, אברהם הלוי 73, 117
פרנקל, גיא 125
פרס, שמעון 211
פרסיץ, שושנה 166

צ
צדוק, חיים 231
צובל, יעקב 67, 81, 82, 83, 85
צימרינג 26
צ'רטוק, יעקב 158
צ'רצ'יל, וינסטון 147

ק
קאופמן, מרדכי 44
קאנט, עמנואל 54, 62, 233
קארו, הרב יוסף 225
קהלה, הבן 36
קהלה, פאול 33, 36
קוטלר, הרב אהרן 226
קונט, איזידור אויגוסט 48
קוק, הרב אברהם יצחק 17, 35, 36, 224
קוק, הרב צבי יהודה 142
קיסינג'ר, הנרי 58
קירשנבאום, הרב מנחם מנדל 75
קלבין, וולף 11
קלוזנר, יוסף 106, 149, 182
קלומפיי 201
קלמר, משה 144
קלפוס, ברטה (בלה) אחות המחבר 49, 50, 79
קלפוס, פישל ירוחם 80
קלר, הרב אהרן 44
קסטרו, פידל 161
קפל, הרב רנה 131
קפל, רוז 131
קפלן, אליעזר 146, 154, 156
קצנלנבוגן, אליהו 108
קרויטנר, ש"י 59
קרול, אריה 211
קריגר, הרב 97
קרליבך, הרב אפרים 14, 51, 57, 58

קרליבך, הרב יוסף 60
קרליבך, עזריאל 14, 51

ר
ראט, משה 112
ראטה, הרב משולם 173
רבין, יצחק 151
רבינקוב, הרב ברוך 47
רגזון, ולטר 65
רובין, חנן 182, 197
רובינשטיין 96
רוזטי, משה 146, 147
רוזן (רוזנבליט), פנחס (פליקס) 93, 118, 164, 232, 241
רוזן, אליסה 64
רוזן, הרב אברהם אריה 36
רוזן, הרב דוד משה 36–37
רוזנצוייג, פרנץ 55
רוטשילד, אדמונד 17
רוסו, ז'ן ז'ק 62
רוקח, ישראל 194, 241
רזיאל־נאור, אסתר 166
ריבנטרופ, יואכים 92
רמז, דוד 82, 164, 195
רפאל (ורפל), יצחק 107, 168, 182
רקנטי 17

ש
שאג, הרב אברהם חיים 153, 163
שאולזון 160
שוואלב, נתן 86, 94, 212, 214, 215
שוורצברד, שלום 19
שונגניץ 53
שוסטר 82
שוסטרמן (לוינסון) 123
שופנהאוזר, ארתור 152

שוקן, גרשום 39
שוקן, זלמן 38, 52
שור, הרב אברהם 130
שורנשטיין, לאו 14
שזר, זלמן 162, 164
שטאל, פרידריך יוליוס 61
שטוקהמר גב' 10, 11, 20
שטוקהמר, (סבתא) 18, 80, 180
שטוקהמר, אליעזר 18, 20
שטוקהמר, מיכאל 10, 19, 20
שטוקהמר, פרידה 20
שטיינמרדר, ד"ר 125
שטנר, מרדכי (מרדוק) 86
שטראוס 103, 104
שטרוק, הרמן 16
שטרן, בובי 124
שיבה, חיים 171, 174–176
שיינמן, פנחס 140
שינד, זאב 94
שיץ, קלאוס 184
שכטר (יחיאלי), צבי 94, 96
של, ולטר 184
שלום, גרשום 12
שלזינגר, פלק 178
שמלקס, הרב יצחק 107
שמעונוביץ (שמעוני), דוד 114–115
שמרלינג, שמחה 120
שניאורסון, הרב דב בר 119
שניאורסון, הרב יוסף יצחק 219
שניאורסון, הרב מנחם מנדל 216, 219, 221, 224, 239
שניאורסון, הרב מנחם מנדל (צמח צדק) 119
שניאורסון, הרב שניאור זלמן 119
שפינוזה 232, 233
שפירא, אברהם 149
שפירא, הרב מאיר 44

שפירא, משה חיים 78, 95, 107, 141, 142, 143, 144, 156, 162, 166, 167, 168, 170, 171, 180, 194, 210, 211, 224, 225, 229, 238
שפרינצק, יוסף 133, 141, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 182
שרגאי, שלמה זלמן 107, 141
שרייאר, איצ'ה 19
שרייאר, פייבל הרב 9
שרף, מנדל 52
שרת, משה 94, 142, 146, 153, 183, 208, 209, 210, 236
ששון, אליהו 195

ת
תדהר, דוד 176